

ВІЙСЬКОВИЙ ГУМАНІТАРНИЙ ІНСТИТУТ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

На правах рукопису

КАЛІБЕРДА Юрій Юрійович

————— УДК 355.48 (477): 933.1/2

**ВІЙСЬКОВА МЕМУАРИСТИКА
ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ
ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ 1917 - 1921 рр.**

Спеціальність 20.02.22 – військова історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
ЛИТВИН Сергій Харитонович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2003

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	7
РОЗДІЛ 2. ВІЙСЬКОВІ МЕМУАРИ ЯК ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА І ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ	30
РОЗДІЛ 3. ВІЙСЬКОВА МЕМУАРИСТИКА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ	56
РОЗДІЛ 4. МЕМУАРИ ПРО ВІЙСЬКОВУ ПОЛІТИКУ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	88
РОЗДІЛ 5. ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ПЕРІОДУ ДИРЕКТОРІЇ	98
РОЗДІЛ 6. ВИСВІТЛЕННЯ ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ В МЕМУАРАХ СУЧАСНИКІВ	121
ВИСНОВКИ	143
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	148

ВСТУП

Актуальність теми зумовлена тим, що військова мемуаристика доби українських національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., є важливим джерелом тогочасного військового будівництва, а отже потребує глибокого всебічного і об'єктивного дослідження. Донедавна аналіз процесів військового будівництва в цей період в історичній літературі супроводжувався неоднозначними, здебільшого кон'юнктурними оцінками. І нині у вітчизняній та зарубіжній історіографії відсутнє систематизоване комплексне дослідження мемуарів з історії військових формувань Української Народної Республіки (УНР) доби Центральної Ради, Української гетьманської держави, УНР періоду Директорії, Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Звернення до військової мемуаристики, крім суто наукового значення має і практичну потребу: розбудова і реформування сучасних Збройних Сил України вимагають неупередженого дослідження, вивчення та використання досвіду військового будівництва державних утворень України в 1917-1921 рр. Військова мемуаристика містить багато конкретно-історичної та аналітичної інформації з воєної історії означеного періоду, що тривалий час не використовувалася.

Дисертантом сформульоване **наукове завдання роботи** – на основі вивчення військових мемуарів простежити процес і особливості накопичення та узагальнення історичних свідчень щодо діяльності та бойового досвіду українських військових формувань 1917-1921 рр., дослідити погляди військових мемуаристів на закономірності бойових дій і військових операцій протягом доби визвольних змагань, виявити взаємозв'язок між участю провідних військових діячів у визвольних змаганнях та перетворенні військових формувань у регулярні збройні сили.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота є складовою комплексної наукової програми Національної академії оборони України дослідження історії Збройних Сил України. Базовою для підготовки та подання дисертаційної роботи є науково-дослідна робота “Історія військової освіти в Україні” (шифр “Історія”), де дисертантом виконано розділ “Розвиток військової освіти в Україні у 1917-1920 рр.”.

Метою дослідження є відтворення цілісної картини військових мемуарів щодо визвольної боротьби 1917-1921 рр. та на їх основі узагальнення досвіду створення і діяльності українських військових формувань, надати рекомендацій щодо використання мемуарів як історичних джерел.

Досягнення мети передбачає вирішення наступних завдань:

охарактеризувати стан наукової розробки та джерельної бази теми дисертації; визначити роль і місце української військової мемуаристики 1917-1921 років, в історіографії означеного періоду;

на основі дослідження військової мемуаристики висвітлити основні етапи збройної боротьби українських військових формувань доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.;

проаналізувати погляди військових мемуаристів щодо участі військових формувань у бойових діях, в ході українських визвольних змагань 1917-1921 рр.;

показати характер, особливості та специфіку військових мемуарів періоду, що досліджується;

узагальнити досвід військового будівництва в Україні 1917-1921 рр. обґрунтувати його значення для реформування Збройних Сил України на сучасному етапі та визначити практичні рекомендації щодо його використання;

означити коло питань, які нагально чи в перспективі потребують подальшого вивчення, уточнення або концептуального осмислення.

Об'єктом виступає масив історіографічних джерел про українські військові формування доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.

Предметом є комплекс військових мемуарів, у яких висвітлюються процеси становлення і розвитку українських військових формувань 1917-1921 рр.

Хронологічні межі. Вибір нижньої межі зумовлено початком Лютневої революції 1917 року. Верхня межа обумовлена закінчення Другого зимового походу Армії УНР в листопаді 1921 року.

Дисертант виходить із необхідності комплексного підходу до **визначення методів** дослідження історії українських військових формувань 1917-1921 років. **Методологічною основою** дослідження при цьому став системний підхід, що до-

зволив з'ясувати комплексне бачення еволюції українських військових формувань у період, що вивчається, виявити вплив політичних подій того часу на завдання та структуру військових формувань, встановити властивості військової мемуаристики у якості джерела вивчення військових формувань у національно-визвольній боротьбі українського народу.

Структурно-функціональний аналіз застосований автором для визначення структурних елементів військової мемуаристики, їхніх специфічних рис та функцій. Використовуючи порівняльно-історичний метод дисертант аналізує історіографію і джерела у логічному взаємозв'язку з суспільно-політичними процесами і явищами, виявивши загальні та особливі риси створення і діяльності українських підрозділів на різних етапах національно-визвольної боротьби. Застосування історико-типологічної форми даного методу дозволило дисертантові структурувати відмінності військових формувань. За допомогою історико-генетичної форми дисертант пояснив подібність способів діяльності військових формувань спільністю завдань, що стояли перед ними.

Наукова новизна одержаних результатів. У процесі застосування зазначених методів дисертантом отримані наступні наукові результати.

1. Здійснено систематизацію існуючої історіографії та джерельної бази за темою дослідження від 1920-х років до наших днів.
2. Введено до наукового обігу і проаналізовано новий історіографічний та джерельний матеріал.
3. Зроблено критичне переосмислення підходів, оцінок, висновків, які домінували у вітчизняній та зарубіжній історіографії і військовій мемуаристиці щодо проблем військового будівництва в Україні періоду визвольних змагань.
4. З'ясовано неузгодженості та протиріччя, які виникли під час висвітлення питань воєнної історії 1917-1921 рр. і зроблено спробу дати їм відповідне тлумачення.
5. Розроблено підходи до визначення критеріїв залежності функцій військових формувань 1917-1921 рр. від існуючої політичної системи держави.

Науково-практичне значення роботи полягає у тому, що матеріали дисертації, її положення та висновки можуть бути використані:

як теоретичні засади при розробці вітчизняного джерелознавства національно-визвольної боротьби 1917-1921 рр.;

під час організації та проведення заходів, спрямованих на ознайомлення особового складу Збройних Сил України з бойовим досвідом, набутим українськими підрозділами в роки національно-визвольної боротьби;

при підготовці узагальнюючих праць з новітньої історії країн Європи і Північної Америки, відповідних спецкурсів, робіт з історії Другої світової війни, історії міжнародних відносин;

у навчальному процесі Національної академії оборони України при вивченні дисциплін “Історія української державності” та “Історія військових формувань України”.

у практичній діяльності наукових та дослідницьких установ.

Апробація дослідження. Теоретико-методологічні положення були апробовані у виступах дисертанта на науково-практичних конференціях “Етнонаціональний розвиток в Україні і стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії конфліктності, проблеми і прогнози на порозі XXI століття” (м. Київ, 1997 р.), “Державність України та її Збройні сили: уроки історії та сучасність” (м. Київ, 2001 р.).

Результати досліджень, що включені у дисертацію, були використані у навчальному процесі, на заняттях із гуманітарної підготовки у підрозділах військ Протиповітряної оборони Збройних Сил України.

Основні висновки дисертації автор доповідав на засіданнях кафедри історії Військового гуманітарного інституту Національної академії оборони України.

Публікації. Основні положення дисертаційної роботи викладені у семи публікаціях, п'ять із яких у фахових виданнях, а дві у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНА І ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Складну і неоднозначну сторінку історії України становить доба національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., коли в огні збройної боротьби український народ разом зі своєю армією відстоював свободу і незалежність власної держави. Історія українських військових формувань цього періоду є найбільш замовчуваною та сфальсифікованою радянською історіографією. Більшовицький режим упродовж свого більш ніж 70-ти літнього існування доклав багато зусиль, щоб спотворити образ борців за незалежність України, викреслити з народної пам'яті спогади про українські збройні формування і взагалі вирвати процес боротьби нашого народу з контексту світової боротьби народів за свободу і незалежність.

Роботи відомих радянських історіографів С. Найди, В. Наумова, М. Жаровського, Є. Германа [649, 651, 606, 591] відстоювали підходи, згідно з якими революційні події 1917-1921 рр. у колишній Російській імперії розвивались за єдиним сценарієм, змістом якого послідовно були буржуазно-демократична (лютий 1917 р.) і соціалістична (жовтень 1917 р.) революції. Події ж, що відбувалися в національних окраїнах (до них відносилась і Україна) вважалися складовими цього процесу, незважаючи на деякі їх національні особливості та специфіку [390]. Отже, усе, що не “вписувалося” в цю схему, автоматично оголошувалося таким, що не відповідає з позиції комуністичної ідеології історичним закономірностям, а відтак – “контрреволюційним”, “буржуазно-націоналістичним”. Тому відповідно українські військові формування вважалися як контрреволюційні, буржуазні та антинародні армії, а їх боротьба за національну державність оголошувалися національно-буржуазною авантюрою.

Необмежена влада правлячої комуністичної ідеології в усіх сферах життя не дозволяла досліджувати історію українського війська 1917-1921 рр. та аналізувати весь масив історичних джерел означеного періоду. Все це негативно по-

значилося на розвитку історіографічної думки з питань вітчизняної воєнної історії.

Більш сприятливими для об'єктивного дослідження питань воєнної історії 1917-1921 рр. в Україні були умови у закордонних українських істориків. Проте закордонній українській історіографії також бракує праць з української військової тематики. “Нарис української військової історіографії” відомого українського історика Л. Шанковського [549] виступає, фактично, єдиною розвідкою, що містить історіографічний огляд та аналіз джерел з історії українського війська 1917-1921 рр. Головною причиною цього є те, що закордонній українській історичній науці бракувало як досвідчених фахівців з цього питання, так і історичних (головним чином архівних) джерел. Тому понад 90 відсотків поданих Л. Шанковським в його праці історичних джерел – це мемуари та статті відомих українських військових діячів того періоду, що дозволяє їй автору в значній мірі передати емоційну атмосферу, пануючу серед учасників тих звичайних подій.

Вивчення історіографічних праць досліджуваного періоду дозволяє стверджувати, що з середини 20-х років виникли два протилежні історіографічні напрямки вивчення воєнної історії доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. в Україні: радянський і державницький український.

Перші праці з історії громадянської війни в Україні в радянській історіографії з'являються в 20-30-х роках. Значна їх кількість присвячена окремим питанням демократизації російської армії та флоту в 1917 році [659], боротьбі більшовиків з білим рухом та іноземною інтервенцією [570, 579], історії Червоної армії [616] та її військових формувань [618, 619, 577], боротьбі з бандитизмом [599], а також загальному ходу громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії. З одного боку замовчування багатьох проблем вітчизняної військової історії успішно доповнювалося аспектом героїчної боротьби більшовиків проти зовнішньої та внутрішньої контрреволюції. З усієї наукової літерату-

ри 1920-х років, цій тематиці присвячено 80 відсотків всіх книг і журнальних статей [701]¹⁾, значний їх масив складають спогади більшовиків.

Показово, що в радянській історіографії тема нашого дослідження та військового будівництва доби визвольних змагань в Україні тісно пов'язана з петлюріаною, яка була започаткована публіцистичними статтями В. Блакитного (В. Елланського), М. Кольцова, Б. Козельського, В. Скоровстанського (В. Шахрая) [584, 627, 624, 671]. Названі праці містили різкі випадки як проти самого лідера української революції С. Петлюри, так і проти очолюваних ним військових формувань.

Важливою подією для розвитку військової історичної думки став вихід у 1928-1930 рр. фундаментальної праці “Гражданская война 1918-1921 гг.: Оперативно-стратегический очерк боевых действий Красной Армии” [596] за редакцією відомих радянських воєначальників С. Каменева, С. Бубнова, Р. Ейдемана, І. Вацетіса, О. Єгорова, М. Тухачевського, М. Какуріна, які майже всі наприкінці 1930-х років були репресовані.

Спираючись на значну джерельну базу (головним чином джерел індивідуального походження – спогади та статті відомих радянських воєначальників), ця колективна праця вміщує опис та аналіз оперативно-стратегічних операцій Червоної армії проти військових формувань УНР доби Центральної Ради і Директорії. В зазначеній праці Українська армія розглядається як одна із ворогуючих сторін, проти якої Червоній армії довелося протягом майже чотирьох років вести збройну боротьбу.

До групи праць, які не вписувалися у загальну схему радянської історіографії відносяться роботи помічника командувача Східного фронту М. Какуріна [620], командувача військами Східного фронту командарма 1-го рангу С. Каменева [137] і командарма М. Паука [180]. В цих працях автори підійшли критично до аналізу діяльності Червоної армії в роки громадянської війни, розкрили стратегічні прорахунки її командування при проведенні військових операцій радянсько-польської війни 1919-1920 рр. Активні учасники подій, ці ві-

¹⁾ [701] Шерман И.Л. Советская историография гражданской войны в СССР (1920-1930 гг.) – Харьков: ХГУ, 1964. – С. 31.

домі радянські воєначальники в своїх працях використовували мову, яка наближає згадані праці до військових мемуарів. На відміну від інших радянських досліджень, в названих працях широко використані військові мемуари супротивників (Й. Пілсудського та інших).

З початком 30-х років в історіографії громадянської війни утверджується новий підхід, що характеризується перебільшенням ролі особи Й. Сталіна і який ґрунтується на зростаючих у цей час ідеях тоталітаризму.

У 1938 році вийшов “Короткий курс ВКП(б)”, який на десятиліття визначив концепцію радянської історіографії. У відповідності до цієї концепції 1940 року Академією наук УРСР було видано “Короткий курс історії України” [610], в якому подавалася послідовна більшовицька доктрина: в першу чергу висвітлювалася класова боротьба в Україні під керівництвом більшовицької партії, підносились єдність інтересів українського і російського народів. Українській армії та її формуванням відводилася роль катів власного народу, які “жорстоко розправлялися з революційними робітниками і селянами, ... що захоплювали поміщицькі землі.” [610]²⁾.

В першій половині 1940-х років в роботах радянських істориків І. Мінца, М. Бушманова, Ф. Загородського розглядалися проблеми боротьби з іноземною інтервенцією, вплив Жовтневої революції 1917 року на подальші події громадянської війни та інші [646, 579, 607]. Особливістю джерельної бази цих праць є те, що в ній значно зменшується кількість використаних авторами мемуарів більшовицьких діячів.

Історики радянських часів були обережні у використанні історичних джерел у тому числі і спогадів багатьох радянських і партійних діячів, які потрапили до розряду “ворогів народу” (О. Антонов-Овсієнко, М. Тухачевський, М. Затонський, М. Какурін та інші.), чиї імена були заборонені на десятиріччя. Винятком були лише мемуари тих лідерів, у відданості яких сталінський режим не мав сумнівів (К. Ворошилов, С. Будьонний та інші.).

²⁾ [610] Історія України. Короткий курс. / Белоусов С., Гуслистий К., Оглоблін О. та ін. – Київ: Вид-во АН УРСР. – 1940. – С. 286.

У 70-80 роках, коли ідеологічна боротьба з “українським буржуазним націоналізмом” досягла свого апогею, офіційними і обов’язковими для всіх дослідників були оцінки, викладені у виданнях АН СРСР та Інституту історії партії ЦК КПУ. Тому у працях М. Варварцева, Ю. Гая, О. Кондуфора, С. Королівського, І. Кичія, М. Супруненка, М. Якупова [580, 588, 631, 623, 681, 706] чітко прослідкується тенденція возвеличення, а нерідко – ідеалізації більшовицької влади в Україні, нещадно витравлюються прояви будь-якої національної свідомості.

Наприкінці 1970-х років побачила світ праця “Історія Української РСР”, п’ятий том якої мав назву “Велика Жовтнева Соціалістична революція на Україні (1918-1920)” [615], над виданням якої працював колектив відомих радянських істориків – С. Королівський, І. Рибалка, М. Супруненко, М. Колесник, М. Рубач та інші. Згадана праця насичена багатими фактичними (у тому числі архівними) матеріалами. Хоча вона обережно торкається питань військового будівництва УНР доби Української Центральної Ради, Української гетьманської держави та Директорії УНР, але класовий підхід, від якого були залежні і якого суворо дотримувалися історики значно обмежував дослідження заданими параметрами комуністичної ідеології.

Головними темами дослідження історичних праць того періоду залишаються перемога більшовицької революції в Україні [631], історія червоного козацтва [603], біографії червоних командирів і воєначальників [603], боротьба з інтервентами [595, 623], створення червоної гвардії [589, 590], агітаційна боротьба більшовиків у російській армії [591] та інші. Така тенденція розвитку радянської історіографії зберігалася до кінця 1980-х років. Мемуари більшовицьких діячів складають в них значну частку історичних джерел.

Особливе місце серед праць цього періоду посідає стаття А. Ткачука “Крах спроб Центральної Ради використати українізовані формування в 1917 році” [526], в якій вперше в радянській історіографії, на підставі архівних та мемуарних джерел, досліджуються українізовані військові формування російської армії в 1917 році.

Слід зазначити, що праці цього періоду значно відрізняються від попередніх. Вони набувають більш наукового характеру, вміщують змістовний науково-довідковий апарат, добре оформлені додатки. Значно розширюється їх джерельна база за рахунок вибіркового залучення архівних джерел. Радянським дослідникам вдалося повернути імена окремих незаконно репресованих партійних та військових діячів та повернути до наукового обігу їх спогади та праці. Але радянській історіографії так і не вдалося позбавитись своїх основних вад. В цілому ж радянська історіографія питанням будівництва та бойових дій українських військових формувань 1917-1921 рр. не займалася. Мемуари учасників тих подій, головним чином з більшовицького табору, використовувалися обмежено як додаткове історичне джерело.

Державницький напрям в українській історіографії при дослідженні проблем української революції та боротьби українського народу за державність був започаткований працями відомих українських істориків, громадських та політичних діячів М. Грушевського та Д. Дорошенка [598, 601].

В своїй праці “Ілюстрована історія України” [598] Голова Української Центральної Ради М. Грушевський включив розділи, які охоплювали історію політичних подій з березня 1917 р. до кінця 1918 р. Одним із перших М. Грушевський розглядає процес створення українських військових формувань, військове будівництво як складову державотворчого процесу в Україні. На загальному тлі політичних подій в Україні, видатний історик висвітлює роботу військових з’їздів, дає оцінку результатам боротьби збройних формувань Центральної Ради в Першій українсько-більшовицькій війні 1917-1918 рр., аналізує роль українських військовиків у підтримці Центральної Ради її Генерального секретаріату у протистоянні з Тимчасовим урядом Росії по відстоюванню культурно-національної автономії України та поступовому переході на позиції державницької незалежності після приходу до влади більшовиків. Мемуари відомих українських діячів того періоду широко використані в відомим українським істориком.

Високим фаховим рівнем, глибиною аналізу, ґрунтовністю міркувань виділяється двотомник Д. Дорошенка “Історія України 1917-1921 рр.” [601]. Плідний, талановитий історик свого часу, який обіймав високі урядові посади (призначався Головою Генерального секретаріату, був міністром закордонних справ Української гетьманської держави), знав природу, сутність і характер процесів військового будівництва в Україні.

Д. Дорошенко, як один із небагатьох дослідників, подає обґрунтоване дослідження військової політики гетьмана П. Скоропадського, його намагання створити повноцінну Українську армію та флот, які б могли протистояти більшовицькій Росії. У порівнянні зі своїми попередниками Д. Дорошенко використовує значну джерельну базу, а також праці та мемуари політичних противників, у тому числі радянські видання. (спогади В. Антонова-Овсієнка)

Значною мірою праці Д. Дорошенка та М. Грушевського в подальшому доповнюють роботи відомих українських громадських, політичних та культурних діячів В. Винниченка, П. Христюка, М. Шаповала та І. Мазепи [583, 694, 700, 640]. Особливістю цих праць є те, що вони написані живою українською літературною мовою, що наближає їх до мемуарного жанру. Мемуари представників українського табору виступають в них головною джерельною базою з причини браку архівних джерел.

Більш-менш повно оцінити досвід українського державотворення намагався Голова Генерального Секретаріату Центральної Ради, пізніше Голова Директорії УНР, визначний письменник В. Винниченко у своїй відомій тритомній праці “Відродження нації” [583], який продовжує історію визвольної боротьби до грудня 1919 року. Зроблені у цій роботі висновки мали вирішальний вплив на радянську і зарубіжну історіографію. В ній він показав помилковість політики Центральної Ради, яка не спромоглася створити Українську армію та протистояти більшовицькій агресії. Особиста неприязнь до лідера української революції С. Петлюри, а пізніше відвертий перехід В. Винниченка на прокомуністичні позиції – все це не могло не позначитись на упередженості при оцінці автором процесів військового будівництва УНР періоду Директорії, неспромож-

ності українського військового керівництва ефективно побороти “отаманщину” та перетворити численні військові формування на регулярну Українську армію.

Все це стало причиною тенденційності при висвітленні загального перебігу військових подій періоду визвольної боротьби в Україні.

Одними із наріжних каменів історіографії національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. виступають історичні праці колишнього Генерального секретаря і міністра Центральної Ради П. Христюка “Замітки і матеріали до історії Української революції” [694], колишнього Генерального секретаря і міністра в урядах УНР М. Шаповала “Велика революція і українська визвольна програма” [700] та тритомник Голови Ради Народних Міністрів УНР І. Мазепи “Україна в огні й бурі революцій 1917-1921 рр.” [640]. Як і переважна більшість історичних праць цього періоду, вони спираються на значну кількість мемуарних та епістолярних джерел.

Хоча всі ці три історичні праці, як і попередні, не присвячені безпосередньо темі дослідження, в той же час їх можна використати при висвітленні питань збройної боротьби українських військових формувань, їх військових операцій та боїв протягом всього періоду визвольних змагань.

Найбільш цінною із них слід вважати працю І. Мазепи [640]. Ставши на початку 1919 року одним із лідерів Української соціал-демократичної робітничої партії, а згодом прем'єр-міністром Уряду УНР, І. Мазепа, як ніхто інший, зміг проаналізувати та відобразити персональну роль Голови Директорії і Головного отамана військ УНР у створенні українських військових формувань, плануванні та здійсненні військових операцій, та напрямків військової політики УНР.

Значним внеском в історіографію українських національно-визвольних змагань стало видання за кордоном низки узагальнюючих досліджень довідкового характеру, де знаходимо відомості про історію українського війська зазначеного періоду. Найповажнішим досягненням українських вчених діаспори можна вважати видання “Енциклопедії українознавства”, третій том якої вміщує розділ, присвячений проблемі дослідження [655].

Важливе місце у закордонній історіографії, щодо проблеми нашого дослідження займає колективна праця З. Стефаніва, І. Крип'якевича, Б. Гнатевича, І. Тиктора, О. Думіна та С. Шрамченка “Історія українського війська” [613], яка вийшла у Львові в 1936 році та 5-ти томник “Українська Галицька Армія у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (Матеріали до історії)” [691] над якою працювали десятки авторів.

“Історія українського війська” і донині залишається єдиною фундаментальною працею з воєнної історії означеного періоду, третя частина якої “Збройні Сили сучасної доби” (С. 293-569) охоплює історію українського війська протягом 1917-1921 рр. Вона дуже амбітна за задумом, науково-популярна за зовнішнім оформленням та критично-наукова за своїм змістом.

Період визвольних змагань подається тенденційно, має місце замовчування окремих її сторінок, а то і цілих періодів: відсутні відомості про Перший зимовий похід, боротьбу Армії УНР у 1920 р., Другий Зимовий похід 1921 р. тощо. Перебільшується роль Української Галицької Армії та применшується роль Армії УНР і С. Петлюри.

Головним масивом історичних джерел у цій праці виступають мемуари та матеріали преси, суб’єктивний характер яких приводить до викривлення багатьох фактів. До того ж книга позбавлена підрядного наукового апарату. Тому користуватись нею треба обережно. Історія українських військових формувань в ній представлена, в той же час більш детально описується бойовий шлях військових формувань Української Галицької армії та доля воєначальників-галичан. Попри все, незаперечним позитивом залишається колосальний фактичний матеріал цієї праці.

Брак архівних джерел в історичній праці “Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (Матеріали до історії)” [691] наближає її до збірника мемуарів і може служити історичним джерелом при дослідженні бойового шляху військових формувань Української Галицької Армії (корпусів, бригад, сотень та куренів), її видів та родів військ, а також військової

діяльності відомих українських воєнноначальників-галичан генералів А. Кравса, О. Микитки, А. Шаманека, Д. Витовського та інших.

Важливе місце посідають праці відомих українських військових діячів-учасників тих звитяжних подій. Серед них монографії О. Удовиченка “Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921 рр.” [688], “Третя залізна дивізія: Матеріали до історії в УНР” [687] та Л. Шанковського “Українська армія в боротьбі за державність” [698]. Саме ці роботи досліджують історію створення та бойовий шлях всіх українських формувань протягом визвольних змагань.

Будучи здібним військовим фахівцем генерал О. Удовиченко значну увагу приділяє аналізу оперативно-стратегічних дій Української армії у ході всієї війни, планів її командування при проведенні всіх важливих військових операцій, подає її чисельний склад та озброєння. Більш детально подано історію одного із елітних формувань в армії УНР – Третьої залізної дивізії, якою і командував генерал О. Удовиченко.

Л. Шанковський в своїй роботі подає військову діяльність С. Петлюри в створенні широко відомого Гайдамацького коша Слобідської України та його участі у придушенні повстання на “Арсеналі”. Автор намагається висвітлити зусилля Головного отамана при створенні регулярної Армії УНР, турботу за її бойову міць та вишкіл протягом усієї визвольної боротьби.

В той же час і ці праці не позбавлені певного суб’єктивного відтінку. Питання військового будівництва в Україні означеного періоду перекликаються з мемуарами О. Удовиченка [531, 532]. Відсутність архівних джерел у праці Л. Шанковського призвела до помилковості його висновків про перебільшення організованості процесів українізації у рамках колишньої російської армії.

Дещо програє на фоні вищезазначених досліджень О. Удовиченка та Л. Шанковського праця З. Стефаніва “Українські Збройні Сили в 1917-1921 рр.” [676]. Обмеженість історичних джерел не дозволяє її автору вказати чисельний склад українських військових формувань та в повному обсязі висвітлити діяль-

ність вищих державних та військових органів влади в галузі військового будівництва.

Вагомою вадою закордонної історіографії щодо теми дослідження є те, що її автори майже повністю ігнорували історичні дослідження та мемуари радянських політичних та військових діячів. Цей визнаний ідеологічним протистоянням недолік так і не вдалося подолати, що суттєво позначилося на історичній об'єктивності. Ця риса робить видання закордонних науковців, з позицій об'єктивності, схожими з працями радянських дослідників. Наслідком цього є те, що переважна більшість цих праць є односторонніми в питаннях висвітлення досліджуваної проблеми, в працях не враховуються всі історичні джерела.

Справжнім зразком військово-історичної думки української військової історіографії стала незакінчена робота відомого українського військового теоретика генерала М. Капустянського “Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд)” [622].

Обіймаючи посаду начальника відділу Штабу Дієвої Армії УНР генерал М. Капустянський очима свідка і організатора ретельно проаналізував літній наступ 1919 року Об'єднаних українських армій (ОАУ) на Київ-Одесу.

Опис автором перебігу подій цієї важливої військової операції часів визвольних змагань по днях наближає цю працю за змістом до мемуарного жанру (щоденника). “Похід Українських Армій ...” не тільки перераховує військові підрозділи трьох ворогуючих в роки визвольної боротьби сторін; української, червоної та білої армій, називає її командирів, озброєння та тактику бойових дій. Вона спирається на численні історичні джерела: журнали бойових дій, статті, особисті враження і оцінки, записи, спогади, тощо. М. Капустянський використав і окремі джерела більшовиків (звіти, донесення та інші.), що значно збільшило історичну значимість цієї праці.

Чимало цінної інформації щодо проблеми дослідження вміщують військові статті з військової тематики означеного періоду. Історія українських військових формувань в них розглянута на тлі її участі у боротьбі проти більшовицької агресії [415], розгортання українського військового руху в російській ар-

мії [682], проведення окремих військових операцій [697, 534, 439], бойового шляху та участі у боротьбі за державність [514, 503] тощо [560, 561].

Головним їх недоліком є те, що вони в переважній більшості надають не аналітично-кількісну інформацію з досліджуваних питань, а опис подій та особисті враження їх авторів.

Пізніші праці істориків української діаспори Т. Гунчака, І. Нагаєвського, Н. Полонської-Василенко [599, 648, 657], опираються на широке коло джерел, у тому числі і мемуари хоча здебільшого зарубіжних. Автори роблять оцінки концептуального характеру та важливі теоретичні висновки, хоча і обмежуються частіше описом загального історичного тла при висвітленні подій визвольних змагань в Україні.

Підводячи певний підсумок, необхідно зазначити, що історики української діаспори створили солідну історіографічну базу, проте за відсутності достатньої кількості архівних джерел не змогли достатньо повно розкрити історію українських військових формувань 1917-1921 рр. Отже, це завдання стоїть перед сучасними дослідниками.

У новітню добу, започатковану процесами розпаду Радянського Союзу, склалася принципово нова ситуація для розвитку історичної науки. Вона характеризується як зацікавленістю істориків більш глибоким і об'єктивним висвітленням подій, так і початком інтеграції української історичної науки у світовий науковий процес, вивчення "білих" плям в історії України, зняттям ідеологічних догм заборон на використання архівних матеріалів, раніше недосяжних для залучення до наукового обігу. Розробка військової тематики на початку 90-х років пожвавилась також із необхідності застосування набутого історичного досвіду для розбудови Збройних Сил України на сучасному етапі.

Доба української революції посідає провідне місце у дослідженнях Т. Бевза, Д. Веденєєва, В. Верстюка, Я. Грицака, О. Копиленка, С. Кульчицького [573, 687, 630, 389] Їхні праці відповідають новим концептуальним підходам до оцінок української революції. Особливістю цих видань є опора на широ-

ку джерельну базу, у тому числі на мемуари, документи та матеріали колишніх спецховищ.

Новітнє українське відродження викликало підвищений інтерес і до військової тематики. Розширився діапазон можливостей для дослідження українських військових формувань 1917-1921 рр., стали доступними документи і матеріали, які стосуються діяльності військових діячів того часу.

Справжньою подією для розвитку української військової думки став вихід “Історії українського війська (1917-1995)” [612] над виданням якої працював колектив авторів – сучасних українських істориків – В. Гриневич, Л. Гриневич, Р. Колісник, М. Малецький та інші. Цю працю слід вважати продовженням вищезазначеного видання І. Тиктора.

Більш повно в ній поданий процес українізації російської армії та участі українських військових формувань в Першій українсько-більшовицькій війні (грудень 1917–початок 1918 рр.). Вперше наведено зведену бібліографію мемуарів учасників всіх протиборчих в роки визвольних змагань в Україні сторін. В той же час українські військові формування часів Української гетьманської держави, Директорії УНР та ЗУНР не виступають об’єктом дослідження цієї праці. В центрі її уваги радянські військові формування часів визвольних змагань 1917-1921 рр. в Україні: Перша і Друга українські радянські дивізії, полк червоних козаків; а також військова діяльність більшовицьких воєначальників: В. Антонова-Овсієнка, В. Примакова, М. Щорса та інші.

Сучасне українське відродження викликало підвищений інтерес і до військової діяльності Симона Петлюри. Значний внесок в петлюріану зробили в останні роки вітчизняні історики В. Верстюк, В. Сергійчук, Й. Щусь [587, 669, 670, 702]. Тепер уже вони отримали суттєву перевагу над своїми колегами із-за кордону, оскільки мають можливість залучити значно більшу кількість документального матеріалу. Більш систематизованому і комплексному дослідженню життя і діяльності Голови Директорії і Головного Отамана Армії УНР на тлі національно-визвольної боротьби українського народу піддають монографії доктора історичних наук С. Литвина [637, 638].

Залучення ним значного масиву історичної літератури, мемуаристики, періодичних видань та раніше невідомих архівних матеріалів дало змогу проаналізувати розвиток, сучасний стан і напрямки висвітлення життя і діяльності С. Петлюри 1917-1926 рр.

Важливою проблемою для воєнної історії стає повернення історичній пам'яті народу маловідомих, спалюваних тоталітарною ідеологією, незаконно забутих імен її кращих синів. В центрі уваги сучасних дослідників Я. Тинченка, О. Колянчука, М. Литвина, О. Науменка біографії генералів та офіцерів України часів визвольних змагань: О. Юнакова, В. Петріва, М. Капустянського, В. Сальського, В. Тютюнника та багато інших [687, 626].

Робляться перші кроки в створенні нарисів історії Збройних Сил України. Військові формування часів української революції 1917-1921 рр. сучасні історики Б. Якимович та Б. Савчук розглядають на тлі історії українського війська у багатовіковій боротьбі українського народу за свободу і незалежність [705, 666]. В. Кравцевич зробив перший крок у дослідженні українського флоту [632]. Питання військового будівництва періоду національно-визвольних змагань в Україні в центрі уваги фундаментальної праці В. Верини "Визвольні змагання в Україні. 1914-1923 рр." [586].

У 1999 році побачила світ монографія відомого вітчизняного історика В. Солдатенка "Українська революція. Історичний нарис." [672]; в якій відтворено сторінки історії української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.

На відміну від більшості сучасних українських істориків В. Солдатенко процеси військового будівництва та збройної боротьби українського війська розглядає у тісному зв'язку з політичною ситуацією та діяльністю урядів та діячів Центральної Ради, Української гетьманської держави, та ЗУНР, УНР періоду Директорії.

Українські військові формування 1917-1921 рр. в його роботі виступають важливими інструментами в боротьбі за державність і суверенітет України. Хо-

ча і йому не вдалося до кінця звільнитися від старого “радянського” підходу в оцінці діяльності С. Петлюри.

Головним недоліком наукової праці є те, що її автор майже не використовує останні дослідження вітчизняних істориків та нові історичні (головним чином архівні) джерела, а більше довіряє мемуарам тогочасних українських політичних діячів В. Винниченка, М. Шаповала, М. Грушевського та інших. На мемуари учасників національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. В Україні опирається В. Сідак в своїй монографії “Національні спецслужби 1917-1921 (невідомі сторінки історії)” [672] при висвітленні історії створення спеціальних органів безпеки українських державних формацій досліджуваного періоду.

До праць сучасних істориків в яких активно використовуються нові досягнення вітчизняної історії та різноманітні джерела при дослідженні питань воєнної історії 1917-1921 рр. можна віднести монографії Я. Тинченка, В. Голубка [685, 593], дисертаційні дослідження Л. Гарчевої [708], Л. Зінкович [712], Г. Гаврилюка [707], В. Горєлова [709], статті В. Солдатенка та І. Солдатенка [506-508], в яких широко використовуються мемуари всіх ворогуючих в роки української революції сторін.

Так, відомості про майже 200 невідомих раніше історикам боїв Першої радянсько-української війни кінця 1917 р. – початку 1918 р. подає в своїй дисертації Л. Гарчева [708]. В своїй праці “Армія Української Народної Республіки 1917-1918 рр. Утворення та боротьба за державність [593] В. Голубко глибоко аналізує процес українізації, який охопив біля 50 військових формувань російської армії (армійських корпусів, дивізій, полків, куренів, загонів). Свідчення про шістнадцять українських військових формувань В. Голубко подає виключно з військових мемуарів.

У вищевказаних працях історики В. Голубко та Я. Тинченко вперше залучають невідомі раніше спогади відомого військового міністра Центральної Ради О. Жуковського [30]. Вперше використані мемуари М. Грушевського у статті В. Солдатенка та І. Солдатенка [509] допомогли її авторам детально про-

аналізувати історію формування полку ім. П. Полуботка та його виступу в липні 1917 року в Києві.

Історія українських формувань 1917-1921 рр. На тлі подій ХХ століття найбільш повно найшла своє відображення у колективній монографії “Військове будівництво в Україні ХХ століття – історичний нарис, події, портрети” [582]. На сучасний момент, фактично, це єдина праця у вітчизняній історіографії, яка в певній мірі висвітлює питання військової історії 1917-1921 рр., об’єктивно аналізує питання військового будівництва УНР доби Центральної Ради, української гетьманської держави, УНР, ЗУНР періоду Директорії. Основну джерельну базу пропонованого дослідження становлять мемуарні джерела. Найбільшу історичну цінність складають неопубліковані спогади.

Переважна більшість неопублікованих мемуарів зберігається в Центральних, державних та обласних архівах України. Саме ця група спогадів, яка мало відома значній більшості дослідників, вміщує значну кількість потенційної інформації з воєнної історії України 1917-1921 рр.

Значний масив мемуарних джерел зберігається у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади України (колишнього архіву Жовтневої революції) ЦДАВО України м. Києва. Особливу цінність складає колекція колективних спогадів “Команди Української бригади в м. Німецьким Яблоннім” [29]. Основу цього фонду (Ф.3520) створює кілька сотень описів старшин та вояків Української Галицької Армії, які у 1919-1920 рр. після відмови участі у Першому зимовому поході опинились на території Чехословаччини, де були роззброєні за наказом французького генерала Енока – командира чеської армії на Закарпатті та перевезені в табір для інтернованих у Німецьке Яблонне (Дейч-Габель).

Головну частку інтернованих цього табору склали вояки УГА, які за свідченням відомого українського історика на еміграції Л. Шанковського, належали до “1-ї Гірської бригади, частини групи “Глибока” й “Крукевичі” 8-ої Самбірської бригади”. Сформовані на військовий лад вони дістали назву “Українська бригада в Німецьким Яблоннім”, яка нараховувала 80 старшин та 5100

підстаршин і вояків [550]³⁾. Командирами української бригади – були підполковник В. Федорович та полковник А. Варивода, начальником генштабу майор генштабу Я. Дяків. Основу цієї колекції складають короткі описи історії та бойового шляху військового підрозділу в якому проходив службу її старшина чи вояк (всього разом колекція складає 336 сторінок).

Написані на простому папері ручкою або олівцем, вони вміщують чимало свідчень з біографії її авторів, описів військових операцій та боїв свідками яких вони були, надають чимало інформаційних свідчень щодо керівного та кількісного складу, озброєння військових підрозділів, в яких проходили службу їх автори. Свої свідчення вояки підкріплюють картами та схемами боїв, списками військовослужбовців та іншим допоміжним матеріалом. Це допомагає не тільки відтворити окремі прогалини з історії військових формувань УГА та біографій їх воєначальників, але і надає багато свідчень щодо життя та діяльності останніх на еміграції після поразки визвольних змагань в Україні.

Історію військових формувань УГА відтворюють також “денники” її бригад та груп. Найбільш повно представлені в них історії групи “Схід” (4 Золочівської бригади УГА) [18, 19] та групи генерала А. Кравса (5 Херсонської дивізії Армії УНР) [40, 41]. “Денники” групи “Схід” зберігаються у фонді 2188 (Начальна Команда Галицької Армії Західної Облaсті Української Народної Республiки (м. Чортків) 1919-1921), а групи генерала А. Кравса – у фонді Ф. 4451 “Бригада генерала Кравса УГА 1919 р.”.

“Денники” групи “Схід” УГА були написані виконуючим обов’язки начальника штабу бригади сотником О. Луцьким. Хронологічно вони охоплюють період з 24 грудня 1918 по жовтень 1920 рр. і вміщують короткий поденний опис участі підрозділів групи, починаючи з часів боїв за Львів у грудні 1918 і закінчуючи їх інтернуванням та роззброєнням у жовтні 1920 років у Чехословаччині.

Фактично ці короткі бойові зведення часів українсько-польської війни 1918-1919 рр., які підкріплюються значною базою військових документів, текс-

³⁾ [550] Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії // Український історик. – 1970. – №4(28). – С. 67.

тів, наказів, довідок, телеграм, рапортів тощо, які включають 60 та 96 аркушів дрібно написаного чорнильною ручкою тексту. Дещо відрізняється від них “Денник” 5-ї Херсонської дивізії УНР [41] та “Довідка-історія групи генерала Кравса” [40], які були написані начальником оперативного відділу поручником Я. Пастернаком у жовтні 1920 року. Хронологічно ці два документа доповнюють один одного і в стислій формі передають опис бойового шляху групи А. Кравса останнього етапу визвольних змагань з 06 черня по 25 серпня 1920 року, але на відміну від попередніх “денників” не спирається на значну додаткову джерельну базу.

Окремі факти з історії УГА піднімають на сторінках своїх спогадів галицькі старшини. Так у спогадах помічника начальника оперативного відділу НКГА майора Ф. Льонера “Опис долі Галицько-Української Армії від злуки з Денікіним до її розв’язання” [39] на німецькій мові аналізується стан та доля УГА після її з’єднання з армією генерала А. Денікіна наприкінці 1919 року.

У фондах цього ж архіву зберігаються неопубліковані мемуари: щоденники, записники невідомих авторів-офіцерів та солдатів УГА, які проливають світло на окремі події військової історії України досліджуваного періоду [21, 22].

Історію військових формувань Української армії 1917-1921 рр. доповнюють “Щоденник отамана Окремого козацького Чорноморського Кошу петлюрівської армії” [5], “Материалы истории Киевской группы Ю. Тютюнника” [11] та інші. [9,14]. “Щоденник отамана окремого Чорноморського кошу” входить до фонду Ф.1075 “Військового міністерства УНР 1917-1921 рр”. і уявляє собою 15-ти аркушний рукопис невідомого автора, охоплює стислу історію цього військового формування від початку його створення за часи Центральної Ради (31 липня 1918 р.) і до участі в боях з німецькими та гетьманськими військами у січні 1918 р. Вірогідніше його автор – другий командир Чорноморського Кошу полковник Легін.

Серед інших неопублікованих спогадів більш докладно представлена історія Київської групи генерала Ю. Тютюнника, яка міститься у фонді Ф. 1077

“Український генеральний штаб м. Київ 1918-1919 рр.” і уявляє собою стислу, 9-ти аркушну друковану доповідь про перебіг подій та бойовий маршрут Київської бригади Армії УНР під час Першого зимового походу (6 грудня 1919-6 травня 1920 рр.). Ця праця була написана командиром цієї групи Ю. Тютюнником, яка доповнює його спогади [521, 208, 209]. Перший та другий аркуші цих матеріалів є “Історія організації Повстанської групи імені І. Мазепи”, яка була написана старшиною В.Будниченко 10 жовтня 1919 року фактично є коротким нарисом про бойовий шлях цього відомого загону під час Першого зимового походу.

Історичні джерела мемуарного жанру доповнюють особисті листи учасників тих подій. Особливу цінність уявляють копії листів отаману Петлюрі від отамана Болбачана та Ф. Сумкевича [31] написані у червні 1919 року під час перебування командувача Лівобережною армійською групою полковника Армії УНР П. Болбачана під арештом за невдалу самовільну спробу оголосити себе командиром Запорізького корпусу. Підкріплені копіями його рапортів, вони передають оцінку військової обстановки на українсько-більшовицькому фронті у грудні-лютому 1919 року.

Серед неопублікованих мемуарів учасників національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. щодо теми дослідження важливе місце посідають спогади українських політичних та військових діячів, які зберігаються в особистих фондах Центрального державного архіву вищих органів влади в Україні (далі ЦДАВО України). До них можна віднести неопубліковані мемуари Військового міністра Центральної Ради О. Жуковського.

Мемуари уявляють собою 165 аркушний рукопис, який був написаний автором власноручно під час перебування у Лук'янівській в'язниці, куди О. Жуковський потрапив за наказом німецької влади наприкінці квітня 1918 року і зберігаються на його особистому фонді Ф. 3543 [30]. Спогади О. Жуковського уявляють собою аналіз його діяльності на посаді військового міністра і надають чимало свідчень щодо військової політики Центральної Ради.

Важливим історичним джерелом дослідження історії збройних сил Української гетьманської держави можуть служити військові мемуари генерала Б. Стеллецького – начальника штабу гетьмана Скоропадського, які зберігаються на його особистому фонді Ф.Р. - 45-47 [43, 44].

Написані у 1923 році на еміграції ці спогади через незадовільний стан збереження були відзняті на фотоплівку і складаються з двох частин, які хронологічно охоплюють період Центральної Ради та Української гетьманської держави в Україні. Фактично вони є продовженням тих спогадів, які автор розпочав записувати ще за часів Першої світової війни [45]. В них генерал наводить цікаву інформацію, пов'язану з роботою його штабу по підборі та підготовці кадрів для майбутніх збройних сил Української гетьманської держави, надає об'єктивну характеристику генералам та офіцерам штабу гетьмана.

Особливий інтерес для дослідників складають спогади отаманів Ю. Тютюнника та І. Струка, записані з їхніх слів сотником М. Обідним. Мемуари отаманів зберігаються на “Особистому фонді бувшого сотника Армії УНР Михайла Обідного” Ф. 3504 [28] і уявляють собою працю на 66 сторінках рукописного тексту. Спогади Ю. Тютюнника були записані М. Обідним під час зустрічі з ним у Вінниці в 1920 році, а мемуари отамана І. Струка були записані пізніше – у жовтні 1921 року в Тарнові.

За змістом вони уявляють собою розширену автобіографію двох відомих військових діячів часів визвольних змагань в Україні і можуть бути корисними для дослідження їх військової діяльності. Історичну вагу цих мемуарів підвищують невідомі історична джерела приведені на їх сторінках (тексти договорів, наказів тощо).

Критичний аналіз мемуарів учасників національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. вимагає від дослідника залучення всіх без винятку варіантів спогадів аж до рукописів, включно, ознайомлення з статтями, листами та іншими документами авторів. Найбільш повно в особистих фондах ЦДАВО України представлені рукописи спогадів, статей та інших документів: командувача Дієвою Армією УНР генерала М. Омеляновича-Павленко (Ф. 4012) [33-38], коман-

дувача Волинською групою Армії УНР генерал-хорунжого В. Петріва (Ф. 3047) [25], члена Центральної Ради О. Безпалко (Ф.Р.- 4453) [42].

Переважна більшість неопублікованих мемуарів відомих українських військових та політичних діячів 1917-1921 рр. була зібрана у фондах Українського Музею Визвольної Боротьби, який був створений у 1925 році у Празі. Після Другої Світової війни музей був ліквідований, а його фонди перевезені до СРСР. Інша частина мемуарів до здобуття незалежності України була невідома дослідникам і зберігалась у спецхранах.

Значний масив неопублікованих спогадів учасників визвольних змагань в Україні зберігається в Центральному державному архіві громадських та політичних об'єднань України (далі ЦДАГО України) у Києві. У фонді Ф. 263 “Позасудові архівно-слідчі справи зберігаються слідчі справи НКВС на українського генерала О. Грекова та отамана О. Волоха [62, 63]. Командувач 2-го українського, а пізніше Запорізького корпусу О. Волох залишив серед інших документів слідчої справи свою автобіографію [62]⁴⁾. Вона відображає військову діяльність цього сумно відомого діяча, проливає світло на його подальшу долю у післяреволюційний період у революційний період, коли на початку 1930-х рр. він був засуджений на смерть НКВС по справі “Союзу Визволення України” (СВУ). Матеріали слідчої справи генерала О. Грекова допоможуть дослідникові відтворити погляди цього видатного українського полководця, організатора відомої Чортківської наступальної операції УГА (червень 1919 року) щодо будівництва збройних сил України того періоду.

Серед інших документів цього архіву значний інтерес привертає “Перепечатка из записок отамана Марка Шляхового 1919” [46] та “Война на Украине. Записки немецкого офицера” [50].

Спогади помічника командира Київської дивізії Армії УНР М. Шляхового та німецького офіцера Г. Тимпура зберігаються серед документів фонду Ф. 57 “Коллекція документів по історії Комуністичної партії України періоду підготовки й проведення Великої Октябрьської революції и периода

⁴⁾[62]Центральний державний архів вищих органів влади України(ЦДАВОУкраїни)–Ф.263–Оп.1.–Стр.60683.ВолохЕмельянІванович–Арх.4-17.

гражданской войны” і можуть служити додатковим, уточнюючим джерелом щодо перебігу військових подій 1918-1919 рр. в Україні.

Досить численна “Коллекция воспоминаний об Октябрьской революции, гражданской войне, социалистическом строительстве и Великой Отечественной войне” (Ф. 59) вміщує неопубліковані спогади учасників тих подій, які воювали на боці більшовиків: партійні агітатори, бійці Червоної армії, червоні партизани, робітники та інші. [51-61]. Ці мемуарні джерела знаходяться у більш кращому стані від попередніх документів (всі віддруковані друкарською машинкою), але в переважній більшості історичні свідчення, наведені в них можна використати як додатковий матеріал при вивченні окремих проблем військової історії.

Частина мемуарних джерел знаходиться на фондах обласних архівів [65, 67-69] та історичних музеїв [70].

Значна більшість з них належить авторам, які воювали на боці більшовиків і можуть бути корисними при уточненні окремих військових операцій, які розгорталися на території тієї області.

Отже, приведений на сторінках цього підрозділу короткий огляд неопублікованих мемуарів дозволяє зробити висновок:

Переважна більшість неопублікованих мемуарів учасників національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., які зберігають важливу потенційну та історичну інформацію щодо теми дослідження зберігаються у державних, обласних історичних архівах, а також в архівах історичних музеїв. Справі їх дослідницького пошуку заважає відсутність зведеного покажчика історичних джерел фондів цих архівів, потреба в якому вже назріла.

Другим головним масивом історичних джерел щодо теми дослідження виступають опубліковані мемуари учасників національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. в Україні, які в різні періоди видавались як окремими виданнями так і на сторінках журналів та газет. Переважна їх більшість зберігається у фондах центральних, обласних та міських бібліотек України.

Особливу цінність складає група мемуарів учасників визвольних змагань в Україні, що виходила за межами СРСР в країнах Європи та Америки до і після Другої світової війни. Значний масив цих спогадів зберігається у фондах Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (зал “Закордонної україністики”), Центральної державної історичної бібліотеки, Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, бібліотек центральних архівів та вищих навчальних закладів України.

Переважна більшість мемуарів щодо теми дослідження, які вийшли за кордоном, стали доступними українському читачеві лише тільки після проголошення незалежності України. Більш докладно огляд опублікованих мемуарів буде розглянуто в наступному розділі.

Аналізуючи історіографічну та джерельну базу дослідження можна стверджувати, що історія українських військових формувань 1917-1921 рр. комплексному дослідженню не піддавалась.

Поза увагою дослідників залишалась військова мемуаристика досліджуваного періоду, проблема неупередженого дослідження якої вже назріла. Значний масив військових мемуарів зберігається в центральних, державних та обласних архівах та бібліотеках України.

РОЗДІЛ 2

ВІЙСЬКОВІ МЕМУАРИ ЯК ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ

Мемуари – історичні джерела складені на основі пам’яті і особистих вражень, індивідуального досвіду учасників. Мемуари з яскравою виразністю відтворюють живі картини та різноманітні подробиці цих подій, подають прикмети биття політичного та соціального пульсу певної епохи, дозволяють уявити образи багатьох осіб, глибше зрозуміти їх думки, настрої, мрії, почуття та сподівання. Все це дає суттєву допомогу при вивченні ролі людського фактору в історії соціальної психології різних верств і суспільних груп, масової свідомості населення. С. Петлюра у “Листі до генерал-хорунжого Миколи Удовиченка” писав, що “ мемуари є цінним джерелом, з якого пізніше історик буде користуватись для широкої об’єктивної оцінки ще не закінченого процесу в житті нашої нації” [654]⁵.

Різновидом мемуарів виступають джерела особистого призначення: власне спогади, автобіографії і щоденники, які виникають у результаті бажання особистості донести до сучасників і нащадків свою участь в історичних подіях, осмислити своє місце в соціально-політичному і духовному житті суспільства.

Мемуаристика означає як сукупність джерел особистого походження, так і спеціальну історичну дисципліну, яка їх вивчає. Отже військова мемуаристика виступає складовою частиною мемуаристики, в якій головною темою подій виступає війна і військова діяльність їх авторів. Мемуари відрізняються від пам’яток історії більшою суб’єктивністю, вимагають всебічного і ретельного джерелознавчого дослідження.

Радянська джерелознавча література, яка спеціально присвячена мемуарам про громадянську війну в Україні дуже незначна. В роботах та статтях М. Думового, О. Олейнікова, І. Прочко, Г. Стрельського, Є. Риболовлева [319, 653, 480, 678-680, 664] в переважній більшості досліджуються мемуарні джере-

⁵) [654] Петлюра С. Статті. – Київ: Дніпро, 1993. – С. 168.

ла більшовиків (партійних працівників, військових діячів, червоногвардійців, перших комсомольців, робітників та селян). З ідеологічних міркувань історія українських військових формувань 1917-1921 рр. не досліджувалася.

Малочисельна група праць українських дослідників І. Кривецького та О. Назарука [633, 634], які вийшли за кордоном, вказували на цінність мемуарів як історичних джерел, що “становитимуть також дуже важний національно - виховуючий чинник – розбудовуватимуть серед грядущих поколінь національну традицію ... і національну свідомість”[634]⁶⁾. В той же час названим працям бракує критичного аналізу авторів щодо дослідження військової мемуаристики означеного періоду.

Проблема дослідження військової мемуаристики з історії українських військових формувань 1917-1921 рр. відноситься до найменш вивчених. Проблеми розробки методів дослідження мемуарів, методики з’ясування повноти та вірогідності наведеного в них історичного матеріалу та їх класифікації, як історичних джерел, знайшли своє відображення в працях відомих радянських джерелознавців В. Стрельського, М. Варшавчика, О. Тартаковського, В. Голубцова [677, 581, 683, 594]

Ознайомлення з ними свідчить, що головними елементами методичного дослідження мемуарів слід вважати певні етапи роботи з ними: виявлення мемуарів, їх відбір, класифікація та критичний аналіз як історичних джерел з метою отримання від них сукупних наукових фактів. Охарактеризуємо ці етапи більш докладно.

Важливим початковим етапом роботи з мемуарами слід вважати їх виявлення та відбір. Виявлення – це процес вияву дослідником які саме історичні джерела відносяться до теми дослідження, а також взяття їх на облік. Відбір – визначення того, які саме з джерел підлягають дослідженню. Отже виявлення та відбір так тісно пов’язані між собою процеси роботи з історичними джерелами, єдина мета яких полягає в тому, щоб забезпечити матеріалом, необхідним для отримання сукупності наукових фактів.

⁶⁾[634] Кривецький І. Українська мемуаристика, її сучасний стан і значення. – Кам’янець. – 1919. – С. 4.

Процес виявлення мемуарів до теми дослідження вимагає їх попереднього розгляду. За технічним виконанням їх можна поділити на опубліковані та неопубліковані (це більш докладно розглянуто у першому о розділі дисертації). Важливе значення у розшуку, ідентифікації та описі опублікованих мемуарів мають бібліографічні збірники та покажчики.

Однією з перших спроб зібрати і описати військові мемуари, присвячені національно-визвольним змаганням 1917-1924 рр. в Україні зробив український бібліограф І. Калинович. У 1925 році вийшла його відома праця “Українська мемуаристика 1914-1921 рр.” [84]. Продовженням її слід вважати “Список джерел до історії української визвольної війни 1914-1921 рр.”, який був опублікований у журналі “Літопис Червоної Калини” [88]. Значним недоліком цих праць була майже повна відсутність інформації з біографії авторів та анотації змісту їх мемуарів, назв головних розділів (глав).

Головною тематикою бібліографічних праць, які вийшли до війни за межами нашої країни були: окремі військові операції Української армії 1917-1921 рр. [78, 89], історія повстанського руху [91], життя та діяльність українських військових діячів [79], історія та бойовий шлях Українських Січових стрільців [80, 88, 92].

Після другої світової війни вийшли роботи відомих українських бібліографів І. Чайковського, О. Підгайного, Є. Пеленського та інші [90, 718, 85, 77].

В них автори подають назви головних розділів і короткі рецензії на них, біографічні дані їх авторів тощо. В той же час в цей період не вийшло ні жодного бібліографічного збірника цілком присвяченого опису військових мемуарів. Майже всі ці бібліографічні покажчики не вміщували переліку мемуарів своїх політичних опонентів в роки революції. За кордоном виходили бібліографічні праці противників української революції – російських контрреволюційних і білогвардійських політичних, громадських і військових діячів. Серед них найбільш відомою слід вважати працю професора пражського університету С. Постникова “Библиография русской революции и гражданской войны (1917-1921)” [86]. Особливістю цієї бібліографічної роботи є те, що С. Постников вперше

спробував описати мемуари авторів ворогуючих в роки громадянської війни сторін.

Перелік мемуарів учасників національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. в Україні, які воювали на боці більшовиків вміщені у бібліографічні збірники та покажчики, які видавались в СРСР [82, 83].

Подолати десятирічні протистояння українських бібліографів щодо застосування своїх праць переліку та короткої анотації мемуарів незалежно від політичних переконань авторів, та боці, на якому вони воювали у 1917-1921 рр. в Україні намагаються сучасні бібліографічні дослідники [77]. Але процесу виявлення та відбору мемуарів учасників національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. в Україні для дослідження питань військової історії заважає відсутність їх зведених каталогів та покажчиків.

Наступним кроком дослідження мемуарів як історичних джерел є їх класифікація. Класифікація мемуарів – це їх розподіл за певними ознаками. Розглянемо коротко. При дослідженні військової мемуаристики з історії українських військових формувань 1917-1921 рр. більш доцільно головним принципом класифікації треба визнати політичні переконання авторів, на боці якої ворогуючої сторони в період визвольних змагань вони воювали.

Наявність головних ворогуючих сторін в роки визвольних змагань 1917-1921 рр. в Україні: українська, радянська та “білогвардійська” дозволяє умовно віднести всіх авторів військових мемуарів до цих протидіючих таборів.

Першим кроком при дослідженні мемуарних джерел є дослідження історії їх публікації та збирання, що допоможуть в наступному провести їх критичний аналіз як історичних джерел.

Після поразки у визвольній війні у 1917-1923 рр. у таборах для інтернованих в Польщі розгорнулася видавнича справа. Праці сучасних українських дослідників О. Малика, Л. Кужеля та О. Колянчука свідчать, що в таборах для інтернованих видавалася значна кількість періодичних видань [642, 636, 626].

На чолі табірної просвітянства став колишній міністр освіти в уряді УНР В. Прокопович. Незважаючи на важкі умови “в таборах було видано 140

книг і брошур, виходило майже 70 періодичних видань, близько 60 рефератів на військову тематику буде надруковано на шапірографі” [636]⁷⁾. Мемуари належали до політичної літератури і виходили невеликими тиражами (до 60 примірників). Відомими з них були журнали “Око” (Каліш), “Залізний стрілець”, “Наша зоря”, “Нове життя”. Зараз вони відносяться до бібліографічних рідкостей і у невеликій кількості зберігаються у рукописному фонді НБ України ім. В. Вернадського та в Науковій бібліотеці ім. В. Стефаніка НАН України.

Значний внесок у процес видавництва та збору у міжвоєнний період мемуарів був зроблений військово-історичними товариствами та видавництвами. У 1923 році в Каліші, а потім у Варшаві було створено військово-наукове видавництво “До зброї”, яке видавало науково-військовий журнал “Табір” під редакцією В. Куця.

В журналі співпрацювали представники української військової еліти С. Дельвіг, В. Сальський, М. Капустянський, П. Єрошевич. Завдяки їхній діяльності у “Таборі” (до 1939 р. вийшло 37 номерів) були надруковані військові мемуари В. Проходи, Б. Сулківського, П. Єрошевича [477, 514, 329] та інші.

У 1925 році в Каліші створюється Українське воєнно-історичне товариство (УВІТ), підсумком роботи якого став журнал “За державність”, дев’ять номерів якого вийшли з 1929 по 1939 рр. спочатку в Каліші, а з 1935 р. у Варшаві. У кожному номері цього журналу друкувались спогади старшин і солдатів Армії УНР. Так, наприклад, весь третій номер цього журналу був присвячений Другому зимовому походу Армії УНР і вміщував спогади П. Ващенка, Д. Зоренка [249, 347]. Серед важливих військових тем, спогадів, які були вміщені на сторінках цього журналу були український військовий рух в російській армії у 1917 році [268, 328], історія створення, бойовий шлях військових формувань Армії УНР та окремі бої національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. в Україні [257, 255] та інші. Журнал друкував рецензії і виправлення на мемуари, які виходили у той час [447].

⁷⁾[636] Кужель Л.Я. Українські таборіві видання у Польщі (20-ті роки ХХ століття) / Огляд окремих видань та періодики НАН України // Збірник праць науково-дослідницького центру періодики НАН України. – Львів. наук. б-ка ім. В.Стефаніка. Під ред. М.М.Романюка. – Львів, 1995 – Вип. II. – 424 с.

У 1930 році у Варшаві відкрився Український науковий інститут, директором якого став професор О. Лотоцький, а секретарем – професор Ф. Смаль-Стоцький. У 1932 році завдяки допомозі цього інституту світ побачили спогади відомого історика визвольних змагань, ад'ютанта головного отамана С. Петлюри підполковника Армії УНР О. Доценко “Зимовий похід” 6.XI.1919-6.V.1920” [127], в яких висвітлений відомий рейд Армії УНР часів визвольної доби.

У жовтні 1921 року в Йозефові (Чехословаччина) завдяки заходам воєнно-культурного товариства “Українська Бригада,” на чолі якої стояв генерал В. Курманович видавався двотижневик “Український скиталець” (редактори Н. Голота, О. Демчук і П. Гудз). Цей журнал став справжньою скарбницею військових мемуарів, автори яких головним чином старшини та вояки УГА: командуючий 3-го корпусу УГА генерал А. Кравс, хорунжий З. Стефанів, майор генерального штабу УГА О. Д'яков та інші. [379, 510, 320]. Багато мемуарів та праць авторів, які вийшли на сторінках цього журналу стали апробацією для їх робіт, які вийшли пізніше.

У цей же період в Празі вийшли друком мемуари командувача Армії УНР генерала М. Омеляновича-Павленка, командира корпусу Січових стрільців В. Коновальця [176, 142], які були написані дещо пізніше від інших спогадів учасників національно-визвольних змагань.

У 1930 році у Празі вийшов “Збірник пам'яті Симона Петлюри” [133], який вміщував спогади українських діячів про військову та політичну діяльність одного з організаторів збройних сил УНР голови Директорії С. Петлюри.

У 1929-1938 рр. у Празі на кошти емігрантів-наддніпрянців виходив журнал “Гуртуємося” (редактори: сотник М. Битинський, полковник В. Філанович). Журнал вміщував чимало військових статей та спогадів командира 3-ї Залізної дивізії генерала П. Шандрука, активного учасника Другого зимового походу підполковника С.Чорного, підполковників В. Проходи і В. Філановича [548, 476, 535], які тематично охоплюють різні аспекти військової історії досліджуваного періоду.

Українські монархічні кола гуртувалися навколо еміграційного журналу “Хліборобська Україна”, який виходив у 1920-1925 рр. у Відні.

На сторінках цього журналу вперше вийшли друком уривки спогадів командуючого 1-м Українським корпусом, а пізніше гетьмана України П. Скоропадського, а також статті хлібороба-демократа С. Шемета [500, 554, 555]. Зосередившись на висвітленні питань будівництва армії Української держави доби гетьмана П. Скоропадського, вони тенденційно відносяться до військової діяльності своїх політичних опонентів – лідерів Центральної Ради та Директорії УНР.

Завдяки діяльності видавництва “Український прапор” у 1923-1930 рр. у Відні окремими виданнями вийшли мемуари сотників УГА Є. Зиблікевича, О. Левицького та Л. Мишуги, військового кореспондента О. Назарука та інші. [134, 150, 164, 170]. Написані у живій літературній формі, вони з емоційним забарвленням розповідають про перебіг подій українсько-польської війни 1918-1919 рр. та походу УГА на Велику Україну.

Питання військової історії, зокрема періоду визвольних змагань 1917-1921 рр. розробляло в міжвоєнне двадцятиліття “Товариство бувших вояків Армії УНР”, яке з 1927 року до вибуху Другої світової війни містилося у Франції, а після її закінчення реорганізувалося в Український військово-історичний інститут з осідком у Торонто (Канада).

Завдяки їх заходам видавались журнали “Тризуб” (орган еміграційного уряду УНР під редакцією В. Прокоповича) та “Військова справа”. На сторінках часопису “Військова справа” вперше побачили світ мемуари начальника штаба Гайдамацького коша Слобідської України генерала О. Удовиченка [530, 531], присвячені обороні Києва від більшовицьких військ у січні 1918 року.

Широкого розмаху видання мемуарів у 20-30-ті роки набуло у Львові, де цією справою займався видавничий кооператив “Червона Калина.” Головним редактором видавництва був колишній сотник О. Навроцький (1890-1972). Підсумком роботи видавничого кооперативу став вихід у світ мемуарів відомих політичних та військових діячів доби визвольних змагань М. Галагана,

А. Кравса, Т. Масарика, В. Петріва, С. Шухевича, К. Левицького [113, 143, 160, 183, 219, 149]. У Львові в той же період видавались історичний календар-альманах “Червона Калина” (КЧК) і місячний журнал-літопис “Червоної Калини” (ЛЧК), які є скарбницею спогадів з історії національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. в Україні.

В переважній більшості їх автори – старшини та воєводи УГА: І. Андрух [223, 224], П. Аріо [228], А. Бізанц [236], І. Борковський [239], М. Бурандз [242], М. Видибайлдо [251], Р. Вінницький [252] та багато інших. Усього за підрахунками сучасного українського дослідника А. Малика, за час свого існування до 1939 року у “Літопису Червоної Калини” було опубліковано 200 різних за тематикою спогадів [642]⁸⁾, переважна більшість з яких присвячена історії УГА.

Мемуари з військових питань періоду військових змагань в Україні виходили у 20-30 рр. в Галичині на кошти громадян, військово-історичних, громадських і культурних товариств на сторінках журналів “Літературно-науковий вісник”, Календар-альманах “Дніпро”, “Поступ”, “Студентський вісник” [465, 319, 441, 427, 521] та інші., але вони були невеликі за обсягом і відображували лише окремі питання (частіше описи боїв та історію військового формування, в якому служив їх автор) воєнної історії України 1917-1921 рр.

У роки Другої світової війни певну дослідницьку роботу в галузі національної військової історії розгорнула “Українська генеральна рада комбатантів,” під керівництвом якої працювали “Воєнна-наукова” і “Воєнно-історична” ради. До їх складу входили вищі офіцери колишньої Армії УНР – генерали М. Капустянський, В. Сінклер, М. Омелянович-Павленко. Але спогади з історії визвольних змагань 1917-1921 рр. в цей період майже не видавалися.

Після закінчення Другої світової війни мемуари учасників національно-визвольних змагань в Україні продовжують виходити в Європі, головним чином, у Федеративній Республіці Німеччина та в Англії. Так, в Мюнхені у 50-70-

⁸⁾[642] Малик А. О. Мемуари учасників визвольних змагань 1917-1920 рр. (за матеріалами української періодики у міжвоєнний період // Українська періодика: Історія і сучасність. Док. та повідомлення третьої Всеукр. Теор. Конф. 22-23 грудня 1995 р. / НАН України, Львів, наук.-б-ка ім. В. Стефаника, Наук.-досл. Центр періодики: Редкол. М.М. Романюк (відп. ред.) та ін. – Львів, 1995 – С. 84

ті роки видавався часопис “Вісті”, на сторінках якого перевидавались мемуари та військові статі А. Гончаренка, І. Галушки, Н. Гірняка [287, 273, 284] та інші. У 1963 році у Мюнхені починає виходити часопис “Український історик” за редакцією Л.Винара.

Серед чисельних історичних матеріалів на сторінках журналу значне місце посідають мемуари учасників визвольних змагань в Україні М. Шляхтиченка, В. Кедровського, М. Єремєєва [557, 363, 327], а також їх кваліфіковані рецензії та огляди [76]. Особливістю цих спогадів було те, що за сюжетною компоновкою досліджуваній період був одним із етапів життя та діяльності їх авторів. Саме цим вони відрізняються від мемуарів, які вийшли у довоєнний період і сюжет яких майже повністю був присвячений періоду 1917-1921 рр. в Україні.

Деяко численнішими були видання спогадів у Великобританії, де на еміграції перебувала переважна більшість українських вояків дивізії “Галичина”. Мемуари з досліджуваної тематики друкувались в часописах “Вісті Комбатанта” [287] та “Голос Комбатанта” [258] і уявляли собою перевидання праць, які вийшли в українських журналах раніше.

Окремими виданнями в Німеччині та Великобританії вийшли мемуари Д. Кетроса та П. Таборенка [139, 204], які можна використати при дослідженні історії видів і родів збройних сил УНР.

Поступово центр четвертої хвилі української еміграції переміщується з Європи до США та Канади. У післявоєнні роки у Нью-Йорку відновило свою роботу видавництво “Червона Калина”, завдяки діяльності якої світ побачили військові мемуари Г. Коха, Р. Ріпецького [123, 192].

У 1964 та у 1966 рр. в Торонто вийшли 9-й та 10-й номери журналу “За державність”, які вміщували мемуари відомих українських військових діячів, частина яких публікувалася вперше.

Значний масив спогадів означеного періоду з’являється у 50-70- ті рр. на сторінках численних українських еміграційних журналів та газет в США та Канаді, таких як “Вісник”, “Свобода”, “Канадійський фермер” [243, 367, 328]. Ок-

ремими виданнями виходили спогади голови Центральної Ради В. Винниченка, голови Ради Міністрів УНР Б. Мартоса та інших [112, 159, 126, 97, 156].

Мемуари, що виходили після Другої світової війни за кордоном, значно відрізняються від тих, що публікувались у попередні роки – ускладнилася система їх написання: автори отримали можливість ознайомитися з великою кількістю літератури цього періоду. На змісті цих робіт значною мірою позначилося протистояння двох світових систем за часів “холодної” війни. Переважна більшість спогадів учасників визвольних змагань в Україні з’являються, головним чином, на сторінках українських зарубіжних видань у зв’язку з ювілейними датами національно-визвольних змагань (1957-1961, 1967-1971, 1977-1981 рр.).

Поза межами України вийшло багато споминів противників української визвольної боротьби. Серед авторів, соціально-політичні і партійний склад яких відзначається надзвичайною строкатістю різних тонів і відтінків, є вожді білогвардійського руху А. Денікін, П. Врангель та їхні сподвижники генерали та офіцери О. Лукомський, Я. Слащов, М. Дроздовський, К. Соколов, Є. Трубецький.

Окремо виступають представники різних буржуазних монархічних, дрібнобуржуазних партій й угруповань: В. Шульгін, В. Смоленський, Г. Мілюков, Б. Савінков, А. Гольденвейзер, І. Чериковер, А. Марголін та інші., праці яких виходили окремими книгами і збірниками в Парижі, Празі, Софії, Белграді, Ризі та інших центрах російської еміграції. Багато з них з’явилося на сторінках російських еміграційних періодичних збірників: “Архив русской революции”, за редакцією Г. Гессена (т. 1-22 Берлин, 1921-1937), “Белое дело” (т. 1-7, Берлин, 1926-1933). “Архив гражданской войны”, (Берлин, 1923), “Историк и современник” (т.1-6, Берлин, 1922-1924), “На чужой стороне” (т. 1-13, Берлин-Прага, 1923-1925), “Голос минувшего на чужой стороне” (т. 1-6, Париж, 1926-1928), “Белый архив” (1-8, Париж, 1926-1928), журналів, яких у різних країнах Європи з 1918-го по 1932 рр. зареєстровано 1005 назв [680]⁹⁾.

⁹⁾[680] Стрельський Г.В. Мемуари як джерело вивчення окремих проблем новітньої історії та джерелознавства // Теоретичні проблеми вітчизняної історії та джерелознавства. (під ред. Алексеева М.А.) – Київ: Вища школа. – 1993. – С.70.

Чимало їх відображають події національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.

Переважна більшість цих праць була невідома широкому загалу аж до початку 90-х років. І тільки із здобуттям незалежності України в значній мірі ці мемуари поповнюють фонди бібліотек всіх рівнів.

Перейдемо до аналізу фондотворення та концентрації групи вітчизняних мемуарів досліджуваного періоду. Найбільш повно цей масив спогадів представлений у фондах центральних, обласних та міських бібліотек, а також бібліотек архівів та вищих навчальних закладів.

Важливу роль у збиранні та публікації вітчизняних мемуарів досліджуваного періоду відігравали істпарти та військово-наукові заклади. Комісія з історії жовтневої революції та історії РКП(б) була створена 25 вересня 1920 р. Головним її завданням були збирання, вивчення і видання матеріалів з історії жовтневої революції та комуністичної партії.

Безпосередніми організаторами Істпарта РКП(б) були відомі радянські історики-марксистки М. Ольшавський та М. Покровський. У квітні 1921 р. постановою ВУЦВК така комісія була створена в Україні. До її складу входили відомі діячі і керівники КПУ: В. Затонський, Е. Квірінг, С. Косіор, Г. Петровський та інші. Допомогу у збиранні і видавництві мемуарів надавали різні громадські організації: Спілка старих більшовиків, Всерадянська спілка колишніх політкаторжан та інші.

У 20-ті роки мемуари стали найпопулярнішим видом літератури, а їх збирання і публікація набули масового характеру. Так у 20-30-х рр. в країні вийшло 800 назв мемуарів, 200-популярної літератури і близько 200 монографій [556]¹⁰⁾. Значну частину спогадів учасників громадянської війни в Україні було надруковано на сторінках періодичних видань. Переважну більшість з них вміщував часопис – “Літопис революції”, який виходив з 1922 по 1935 рр. у Харкові, спочатку російською, а з 1930 року українською мовою (всього вийшло 57 номерів). Відповідальними редакторами цього журналу були М. Рубач (1923-

¹⁰⁾[556] Шерман І. Громадянська війна та іноземна воєнна інтервенція у висвітленні історичної літератури 20-х років // Український історичний журнал -1964. – № 1. – С.130.

1924), Д. Фрід (1928-1931), а до складу редакції входили В. Манолов, С. Покровський, М. Зарецький, І. Кулик та інші.

На сторінках “Літопису революції” надруковано 168 спогадів, присвячених історії громадянської війни та іноземної інтервенції в Україні, авторами яких були 123 безпосередніх учасників тих подій [628]¹¹⁾. Серед них найбільшу історичну цінність мають мемуари В. Антонова-Овсієнка – більшовицького військового діяча, який у 1918 р. керував наступом більшовиків в Україні. Ці спомини, які містять понад 107 різноманітних історичних документів вийшли в 14-ти номерах журналу за 1929-1932 рр. під назвами “В боротьбі за українську революцію”, “В боротьбі проти Директорії”, “На Україну” [228] та інші.

Подіям історії громадянської війни в Україні присвячені спогади більшовиків Ф. Акулова, В. Аусема, Д. Кина [224, 225, 226, 228, 366] та інші, які вийшли на сторінках цього журналу.

Багато мемуарів більшовиків-учасників громадянської війни вийшло на сторінках журналів “Пролетарская революция” [372], “Война и революция” [226], “Юный коммунист” [244], “Звезда” [289, 359], “Смена” [465], “Наша кузница” [471], “Старый большевик” [525] та інші.

Спогади деяких активних учасників громадянської війни буди видані окремими книгами ,як, наприклад, праці відомих більшовицьких діячів в Україні В. Антонова-Овсієнка та Є. Бош [94, 103, 104]. Але найбільш поширеним видом істпартівських видань цього часу були збірники [188, 127, 102].

Слід зазначити, що у 20-ті рр. більшість авторів мемуарів могла більш вільніше у порівнянні з іншими періодами радянської історіографії висловлювати свої думки і в певній мірі торкатися питань щодо теми дослідження. У цей період з ідеологічних міркувань допускалась обмежена публікація робіт противників більшовиків.

Так у 1930 році вийшла у світ книга “Революция на Украине по мемуарам белых” [191] під редакцією С. Олексієва та М Попова, яка уявляє собою збірник уривків мемуарів противників більшовицької революції.

¹¹⁾[628] Комаренко Н.В. Журнал "Літопис революції" (Історіогр. нарис)- КИЇВ: Наукова думка. – 1970. – С. 22.

Окремими книгами вийшли спогади Я. Слацова [200] та Ю. Тютюнника [209], які в роки громадянської війни воювали проти більшовиків і після покарання стали активно співпрацювати з радянською владою, а також спогади відомих іноземних політичних та військових діячів Є. Людендорфа [153], У. Черчилля [214] та інших [185].

У вступному слові до них, як правило, подавалася коротка характеристика авторів та рецензія на їх спогади.

Діяльність істпартів тривала недовго і з припиненням “українізації” на початку 30-х рр. перестали видаватись друком їх праці. Слід зазначити, що істпарти відіграли значну роль у справі концентрації та публікації мемуарів.

Крім істпартів, проблемою збирання та концентрації мемуарів учасників займались військово-наукові заклади. Так у Москві у жовтні 1920 року Військової академії РСЧА з метою засвоєння досвіду громадянської війни було засновано Військово-наукове товариство. Завдяки його діяльності світ побачило чимале мемуарів і військових статей.

У 20-30-ті рр. багато статей і мемуарів про окремі операції Червоної армії в 1918-1920 рр. в Україні було надруковано в журналах “Военное знание”, “Армия и революция”, “Революционная военная мысль”, “Военный вестник”, “Красный флот” [335, 400, 497, 409, 501, 515] та інші, які були першою спробою радянських дослідників, узагальнити досвід військового будівництва та бойових дій часів громадянської війни.

Зі зміцненням тоталітарної системи в середині 30-х років видання мемуарів громадсько-політичного характеру в Радянській Україні, як і в СРСР стало помітно скорочуватися. Так, за підрахунками українського дослідника О. Олейникова з 1938 по 1952 рр. світ вийшло не більше 20-ти найменувань мемуарної літератури [653].

Мемуари стають більш заідеологізованими, прославляють полководницький таланти “вождя усіх часів і народів”, керівну роль більшовицької партії в будівництві і зміцненні Червоної армії. Спогади поступово перетворюються на

слухняне знаряддя панівної ідеології і тому не дають реальної наукової інформації.

У середині 50-х рр., після XX з'їзду комуністичної партії, організаційну роботу, спрямовану на збирання та публікацію спогадів громадянської війни, очолили партійні архіви під Видавництвом Центрального архіву інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС у Москві.

За свідченням Л. Панкова 24 партійні архіви зібрали в 1957 році 6314 мемуарів старих більшовиків [453]¹²⁾. Аналогічну роботу по збиранню мемуарів вели Центральний музей Революції СРСР та місцеві історичні музеї.

Значним поштовхом до розвитку військової тематики у кінці 50-х на початку 60-х рр. було створення у 1958 році редакції “Военные мемуары”, завдяки діяльності якої вишли у світ спогади відомих радянських воєначальників, більшість з яких були репресовані [118, 222] у 1937-1938 рр.

У цей період зростає інтерес істориків до мемуарів як історичних джерел, вони стають об'єктом історичних досліджень, їх частіше використовують в наукових працях. У 50-60-ті рр. виходять колективні збірники спогадів, присвячені встановленню радянської влади в окремих областях України [173, 110], життю та діяльності радянських воєначальників часів громадянської війни [141], історії червоного козацтва [214], а також перевидавались мемуари старих більшовиків [185, 131].

Підвищується наукова і виховна цінність мемуарів. Більшість з них містять вступні статті, що дають інформацію щодо біографії авторів, повідомляють про час написання цих творів, роз'яснюють окремі місця і географічні назви, вказують на помилки, яких допустилися автори.

З приходом до влади М. Горбачова в СРСР розпочалася політика “перебудови”, супроводжувана послабленням командно-адміністративної системи.

¹²⁾[453] Панков Ю.В. Исследовательская работа по истории КПСС и советского общества в партийных архивах // Вопросы истории. – 1958. – №10. – С. 213.

Найважливішою подією у громадському житті України стала публікація “Споминів” першого президента УНР, Голови Центральної Ради М. Грушевського на сторінках часопису “Київ” у 1988-1992 рр. [285].

Рукопис видатного українського історика і громадського діяча, що дивом зберігся завдяки особистій секретарці вченого К. Кондратьєвої, через багато років потрапив до науковця С. Білоконя і був надрукований ним у “Києві”. Найважливішою є друга частина спогадів, яка охоплює події в Україні від вересня 1916 до вересня 1917-го рр. і відтворює погляди автора щодо питань військового будівництва в Україні. Особливістю цього періоду є те, що з спецхранів до бібліотек повертаються праці всіх репресованих у 30-ті роки лідерів більшовиків і лише тільки окремі спогади лідерів інших політичних таборів.

Журнальні варіанти спогадів В. Антонова-Овсієнка фактично були апробацією його відомих мемуарів “Записки о гражданской войне” [94], які вийшли пізніше. Їх автор очолював похід більшовицьких військ в Україну.

На відміну від інших радянських мемуаристів автор відверто розкриває роль Ради Народних Комісарів (РНК) і В. Леніна в організації бойових операцій проти Центральної Ради, використання в них вирішальної ролі російських фронтових частин та зведених загонів солдатів і матросів Петрограду, Москви та інших міст Росії.

Важливою і завершальною стадією внутрішньої критики мемуарів виступає критичний аналіз з метою встановлення вірогідності та повноти поданої в них історичної інформації. Головними елементами цього аналізу є з’ясування особи автора, його індивідуальні якості; уточнення часу написання мемуарів та практики їх видання; аналіз мемуарів за їх літературною формою висвітлення (власні спогади, автобіографії, щоденники), співставлення змісту мемуарів зі свідченнями отриманими від інших історичних джерел.

Серед радянських джерелознавців немає чітко визначених різновидів мемуарів. При визначенні терміну мемуарів немає одностайності під якими визначається як вся група цих джерел, так і їх різновиди: власне спогади, автобіографії та щоденники.

Найбільш розповсюдженою формою військової мемуаристики виступають власне спогади (життєписи, складені про життєвий шлях історичної особи та спогади про певний період життя самого автора. Певний інтерес складає “Збірник пам’яті Симона Петлюри (1879-1926)” [133], який вміщує масив спогадів про життя та діяльність цього відомого діяча українського визвольного руху і був першою спробою осмислити його життя та діяльність.

Але його автори сконцентрували головну увагу на харизматичні риси С. Петлюри та їх впливу на перебіг військових та політичних подій особливо початкового етапу української революції і, майже не аналізували його діяльність у військовому будівництві України протягом всього періоду визвольних змагань.

Найбільше залишили після себе спогадів учасники національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. в Україні, які належать до другої групи, тобто ті, які описують в них певний період свого життя. Саме ці мемуари надають значний масив історичної інформації щодо теми дослідження і, як правило, були створені через невеликий проміжок часу після закінчення української революції.

До цієї численної групи можна віднести спогади відомих українських військових діячів: командувача 1-м Українським корпусом і гетьмана України П. Скоропадського [198, 199], організатора Гайдамацького кінного полку ім. К. Гордієнка генерал-хорунжого Армії УНР В. Петріва [182], командувача Армії УНР генерал-полковника Армії УНР М. Омеляновича-Павленка [175, 176], міністра закордонних справ Української гетьманської держави професора Д. Дорошенка [124], прем’єр-міністра УНР Б. Матроса [159] та інших. [158, 93], українських генералів, офіцерів та вояків [143, 257-263, 167, 168, 162], представників “білого” руху: командувача Добровольчою армією генерала А. Денікіна [301], отамана Великого Війська Донського генерала П. Краснова [144], інших генералів та офіцерів [136, 151, 120], а також численні спогади військових і партійних діячів більшовиків: В. Антонова-Овсієнка [93], Є. Бош [103, 104], Г. Петровського [185] та інші. [11, 118, 202].

Наочним прикладом цієї групи можуть бути “Спомини” гетьмана П. Скоропадського, у тому варіанті, якими їх побачив світ після виходу у журналі “Хліборобська Україна” у 1922-1925 рр. [501]. Пізніше вони були перевидані в Україні у 1934 році [199, 200].

Спогади були написані гетьманом у березні-травні 1919 року у Лозанні і включають в себе період з березня 1917 по квітень 1918 рр., тобто охоплюють етап підготовки та переобрання П. Скоропадським в Україні влади у результаті перевороту 29 квітня 1918 року.

Центральне місце в них посідає його військова діяльність, участь в українізації 34-го кавалерійського корпусу і перетворенні його в 1-й Український корпус та організації оборони України у жовтні-листопаді 1917 року від більшовиків.

Чимало місця надається описам загальної політичної обстановки, надається характеристика діячам Центральної Ради С. Петлюрі, Є. Поршу та інші. П. Скоропадський широко представляє на розсуд громадськості еволюцію своїх політичних поглядів, роздуми щодо створення повноцінної Української армії, її ролі та місця у захисті держави.

На сторінках “Споминів” П.Скоропадський досить красномовно представлений конфлікт гетьмана з Центральною Радою з причин його незгоди з її соціалістичною та антимілітарною політикою, що примусило майбутнього гетьмана стати до Центральної Ради в опозицію та очолити Українську гетьманську державу після перевороту 29 квітня 1918 року.

Другим наочним прикладом такого виду мемуарів, в якому автор повністю присвячує їх найбільш важливому періоду свого життя, слід вважати спогади генерала Романа Дашкевича “Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті київські ворота” [122], які вийшли накладом видавництва “Червона Калина” у 1965 році у Нью-Йорку. Мемуари цілком присвячені історії гарматної бригади Січових стрільців та її участі у визвольних змаганнях.

Лютневу революцію 1917 року Р. Дашкевич – офіцер австрійської армії зустрічає у російському полоні на Забайкаллі. В своїх мемуарах автор досить

докладно розповідає про різні пригоди після його втечі з табору для військово-полонених по дорозі до Києва. Тут він став одним із організаторів військових частин з колишніх військовополонених галичан та буковинців. Так виник Галицько-буковинський курінь Січових стрільців (листопад 1917 р.), який у січні 1918 року перетворився у найдієздатнішу військову частину Центральної Ради – в 1-й курінь Січових стрільців під командуванням полковника Є. Коновальця. Очоливши Стрілецьку Раду Дашкевич, як фахівець-артилерист, обійняв посаду командира 1-ї гарматної батареї. Під час більшовицького заколоту керував операціями на Подолі, здобув Флорівський монастир.

Спогади у живій та емоційній формі розповідають шлях бойового відступу з Києва через Житомир на Сарни-Маневичі й подібний зворотній шлях наступу на Київ у лютому-березні 1918 року. Після роззброєння Січових стрільців німецькими окупаційними військами (травень 1918 року) Р. Дашкевич став командиром 4-ї батареї Запорізького корпусу, яким командував генерал Натієв.

У вересні 1918 року, коли було відновлено формацію Січових стрільців, що концентрувалися у Білій Церкві, Дашкевич переїхав туди для організації артилерійських частин. Запорізький корпус брав участь у поваленні гетьманського режиму в листопаді-грудні 1918 року. Кульмінаційним моментом спогадів стає битва під Мотовилівкою між Січовими Стрільцями та гетьманськими військами. Автор детально розбирає хід цієї військової операції і вирішальну роль віддає бронепоезду Січових стрільців та кулеметникам сотника Ф. Черника. Героїчна битва Січових стрільців з гетьманськими військами біля станції Мотовилівка 18 листопада 1918 року відкрила Директорії шлях на Київ.

До цієї ж групи спогадів можна віднести другу частину “Споминів” Голови Української Центральної Ради, видатного українського вченого та історика М. Грушевського [295].

Саме ця частина спогадів вміщує важливу інформацію з його активного громадського та політичного життя та діяльності, яка почалася після повернення із заслання з Казані спочатку до Москви (23 вересня 1917р.), а потім до Києва (26 березня 1917 року). Головними її етапами слід вважати: обрання М. Гру-

шевського Головою Української Центральної Ради (20 березня 1917 року), його робота у засіданнях Ради, комісіях, з'їздах, боротьба за широку автономію України та інші. “Спомини” голови української держави досить яскраво змальовують політичну обстановку в Україні того часу. Небезінтересний внесок видатного політика та історика у створенні перших українізованих військових формувань та його погляди на місце та на роль армії в Українській державі.

Якщо мемуарист при відтворенні свого минулого звертається до літератора, який допомагає йому літературно оформити їх не змінюючи самого змісту, то такі мемуари набувають форми літературних записів спогадів.

Особливо багато таких мемуарів залишили після себе учасники визвольних змагань з більшовицького табору – червоноармійці, робітники, селяни та інші., які встановлювали радянську владу в окремих місцевостях України [102, 244, 245, 307].

Головна причина їх створення, як правило, неосвіченість їх авторів або ініціатива архівів, інститутів, музеїв, які безпосередньо зацікавлені в зборі та записі таких видів історичних джерел. Якщо в мемуарах автор повідомляє про те, що він вважає потрібним і можливим розповісти, то тут на нього впливає особа, яка записує ці спогади. Саме вона визначає тему розповіді, характер запитань про що треба розповісти добірно, а про що треба не згадувати.

Так, наприклад, у своїх спогадах про грудневі бої 1917 року в Катеринославі, колишній робітник Брянського заводу С. Логвінов детально розповідає про захоплення більшовиками у вояків Української армії панцерника з території заводу [68], опускаючи інші деталі своєї біографії. Іноді такі записи зберігають особливість розмовного стилю (непослідовність викладу, повернення до одного і того ж питання та інші.).

Яскравим прикладом такого різновиду спогадів виступає літературний запис українського офіцера М. Обідного мемуарів Ю. Тютюнника та І. Струка у 1921 р. [28]. Головною вимогою цієї співпраці є то, що мемуари залишають своє авторське “я”. Ці записи уявляють собою розширену автобіографію двох відомих військових діячів української революції на тлі національно-визвольних

змагань в Україні і написані в белетризованій формі. Життя кожного з них можна вважати легендою. Досить докладно представлена військова діяльність генерал-хорунжого Армії УНР Ю. Тютюнника.

З початком Лютневої революції поручик Тютюнник виступає ініціатором створення Симферопольського полку імені П. Дорошенка і як представник цього полку брав участь у 2-му Всеукраїнському Військовому з'їзді. Із записів М. Обідного ми дізнаємося, що Ю. Тютюнник, виконуючи наказ Політичної Ради Військового Генерального Секретаріату, був посланий у Звенигородський повіт для організації відділів “вільного козацтва”. Саме в боях першої українсько-більшовицької війни проявився військовий талант майбутнього українського полководця часів визвольної боротьби.

Під командуванням Ю. Тютюнника звенигородські козаки у лютому 1918 року протистояли під Кременчуком значно переважаючим частинам більшовиків, а у березні провели декілька вдалих операцій проти збільшовичених військ, які відступили під тиском німців з фронту. Після приходу до влади гетьмана, Ю.Тютюнник стає одним з керівників Звенигородсько-Таращанського повстання.

Із записів ми дізнаємося, що після поразки повстання Тютюнник потрапив до полону та був ув'язнений у Лук'янівській в'язниці м. Києва, де і просидів до протигетьманського повстання 14 листопада 1918 року. В Армії Директорії УНР Ю.Тютюнник виконував обов'язки начальника штабу 1-ї бригади 1-ї Задніпровської стрілецької дивізії, яка з боями вирушила на об'єднання з Армією УНР. Записи спогадів Ю.Тютюнника з багатьма подробицями розповідають про цей героїчний рейд. Набутий досвід керівництва великими з'єднаннями став до користі Ю.Тютюннику при здійсненні Першого зимового походу по тилах білих та червоних. Завдяки вмілому керівництву Ю.Тютюнника на посаді помічника командира Армії УНР жодний український військовий підрозділ не був розбитий ворогом.

Одним із різновидів мемуарів виступають автобіографії. Автобіографія – це прозаїчний жанр, який вміщує короткий опис основних подій життя її авто-

ра. Головна її цінність полягає тому, що її автор в стислій формі дає можливість простежити весь свій життєвий шлях.

Так, наприклад, автобіографія відомого отамана Армії УНР О. Волоха, що зберігається в особистій справі НКВС в ЦДАГО України [62]¹³⁾ надає стислий опис своєї діяльності від народження до арешту НКВС у травні 1933 року і вміщує чимало маловідомих фактів зі свого життя.

З неї ми дізнаємося, що О. Волох у 1917 році очолював другий український полк Армії УНР, пізніше – сотник Гайдамацького Коша Слобідської України. Сам автор наводить невідомий раніше факт співпраці українізованих частин Харківського гарнізону, якими він керував під час корніловського заколоту у липні 1917 року, з більшовицькими загонами [62].

Автобіографія надає свідчення щодо подальшої долі О. Волоха після невдалою спроби підняти військовий заколот проти Директорії УНР, отаман переходить на бік червоних, захопивши державну скарбницю, вступає у партію більшовиків і веде пропагандистську роботу на фронтах громадянської війни. Після закінчення визвольних змагань працює до самого арешту у травні 1933 р. та розстрілу 3 листопада 1937 р. у профспілці шоферів.

Іншим прикладом такого виду мемуарних джерел виступає автобіографія австрійського архикнязя Вільгельма фон Габсбурга відомого в західноукраїнських колах як полковника Українських Січових стрільців (УСС) Василя Вишиваного. Після арешту 22 вересня 1947 року радянськими спецслужбами та смерті останнього у в'язниці м. Києва 18.08.1948 року мемуари Вишиваного зберігались у ліквідованому спец фонді Центрального державного історичного архіву (ЦДІА) України у Львові.

Автобіографія цього відомого громадського, політичного та військового діяча часів визвольних змагань в Україні, австрійця за походженням, зберігалась завдяки заходам дослідника Р. Новосада. У 1996 році копія автобіографії вийшла в журналі “Самостійна Україна” [267].

¹³⁾ [62] ЦДАГО України – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 60683. Волох Емельян Іванович. – Арк. 4-17.

Свою автобіографію архикнязь Вільгельм фон Габсбург закінчив писати 9 жовтня 1919 року. За змістом вона охоплює значний період його життя: від моменту народження 10 лютого 1886 року і до звернення до українського уряду взяти його на службу у вересні 1919 року.

З автобіографії ми дізнаємося, що після закінчення академії у лютому 1915 року лейтенант В. Габсбург був призначений до 13 уланського полку, в якому він проходив службу протягом всієї Першої світової війни. Важкі роки війни стали для нього також важливим етапом кращого ознайомлення з українською справою, якій він залишився вірним протягом усього життя.

В. Габсбург вільно володів українською мовою, писав нею вірші, захоплювався її історією та культурою. В обговоренні української справи з австрійським цісарем Карлом наполягав створити у Східній Галичині автономію, що мало бути першим кроком до створення української самостійної держави. Після виключення Берестейської мирного договору у березні 1918 року знаходячись на чолі полку УСС здійснив похід на Правобережну Україну у складі австрійських військ. Під час перебування на Великій Україні сприяв піднесенню української справи, відмовився брати участь у придушенні Таращанського повстання влітку 1918 року. На вимогу німецького військового штабу, гетьмана П. Скоропадського та австрійського командування полк УСС був переведений на Буковину. Габсбург сприяє відправці стрільців до Львова на початку 1918 року. Потрапляє в полон до румунів і після трьох місяців перебування у якому на його прохання В. Вишиваного приймають на службу до військового міністерства Директорії УНР як особистого радника отамана С. Петлюри, якого останній дуже цинив.

Автобіографія дає можливість коротко проаналізувати життєвий шлях та військову діяльність цього відомого українського діяча – архикнязя Вільгельма фон Габсбурга фактично до його переходу на службу до Директорії УНР у вересні 1919 року.

Якщо сучасник повідомляє про події, людей та інше. День за днем протягом всього життя або якогось його відрізка, то такі мемуари називають щоден-

никам”. Щоденники пишуться для особистого користування. В щоденникових записах частіше можна зустріти яскраві та живі характеристики сучасників, в них менш вірогідні помилки та провали пам’яті.

Події в щоденниках описуються по мірі відбування і автор не може не знати чим вони закінчаться. Якщо ж йому вдалося спостерігати завершення цих процесів, то можна порівняти початкову авторську точку зору з наступними поглядами, які з’явилися у мемуариста після завершення цих подій. Тобто при веденні щоденника автор розповідає про все з позицій того часу, коли відбували описувані ним події. У спогадах же мемуарист пише про минуле, оцінюючи його з позиції сучасного. Саме ці відмінності і виділяють щоденники в особливий різновид мемуарів.

Часто щоденники виступають першим етапом при написанні автором мемуарів. Тобто автор спочатку веде щоденник, свідчення якого покладаються за основу написання спогадів в майбутньому. В окремих випадках для більш достовірної передачі інформації, свідком яких був автор мемуарів, на сторінках своїх спогадів він наводить уривки зі свого щоденника.

Найбільш яскравим прикладом цього можуть служити спогади сотника УГА О. Левицького [150]. Автор був членом української делегації, яка 7 лютого 1919 року підписала угоду про союз Галицької Армії з армією генерала А. Денікіна. Сторінки з його щоденника, наведені у цих спогадах, дозволяють погодинно простежити всю трагічність обставин переходу галичан на бік білих.

Щоденники рідко охоплюють весь життєвий шлях автора, частіше вони присвячені окремим його періодам. Але в такому вигляді це джерело дозволяє при відчинити внутрішній світ людини, зробити вивчення подій минулого живими, емоційними. Щоденники частіше розподіляють на дві групи. До першої відносять ті, записи в які автори роблять для себе особисто, не для широкого загалу. Саме вони вміщують чимало відвертих думок та роздумів, які допомагають визначити не тільки місце та роль автора в описуваних ним подіях, але і передають емоційний заряд тієї епохи.

До цієї групи можна віднести щоденники заступника голови Центральної Ради В. Винниченка [112], членів Центральної Ради Є. Чикаленка [544], академіка В. Вернадського [111], офіцерів та солдатів Української армії [22, 5, 6, 9, 14]. Для широкого загалу кола читачів вони стали доступними вже після смерті їх авторів, завдяки заходам їх близьких та колег.

Факти та історична інформація, вміщена в них більш всього наближається до істини. Це відбувається з тієї причини, що в цій групі мемуарів автор намагається дати більш об'єктивну інформацію, виділити саме ті події та факти, які більш за все його хвилювали і в яких він був найбільш інформований.

До другої групи щоденників можна віднести ті мемуарні джерела, які вишли за часи життя їх авторів, тобто були надруковані для широкого загалу. Часто в них автор намагається дещо прикрасити свою роль в тих подіях, звернути увагу саме на ті факти, моменти, які відігравали вирішальну роль у загальному ході історичних подій, тобто автор доповнює свої початкові спостереження оцінками та фактами, відомості про які він отримав значно пізніше.

Тобто при аналізі цієї групи щоденників дослідник повинен враховувати саме ці обставини, які вимагають більш ретельного підходу у виявленні істини.

Особливу групу щоденників складають “Денник Начальної Команди Української Галицької Армії 1919-920 рр.” [123], складений сотником Генштабу УГА, а пізніше німецьким істориком Г. Кохом і “денники” військових формувань Української Галицької Армії [18, 19, 41], які були написані високо фаховими офіцерами штабістами.

Вони уявляють собою короткий щоденний запис головних подій, які відбувались з цими підрозділами у визначений період визвольних змагань і за своїми ознаками наближуються до щоденників другої групи. Саме ця інформація виступає головним компонентом при дослідженні військової історії 1917-1921 рр. в Україні.

Ознайомлення з масивом джерелознавчої літератури свідчить, що мемуари, як правило, групують також і за соціально-професійним станом мемуаристів та переважаючому їх тематико-хронологічному змісту. Отож головною озна-

кою класифікації мемуарів як історичних джерел виступає постать їх автора. З'ясування політичного та соціально-психологічного портрету мемуариста стає важливою ознакою дослідження мемуарів з історії будівництва та бойових дій збройних сил України 1917-1921 рр.

Це дозволяє досліджувати мемуарні джерела поділити умовно на мемуари військових, політичних та громадських діячів трьох ворогуючих в роки визвольних змагань в Україні сторін: представників української революції, лідерів білогвардійського та більшовицького політичних таборів.

До представників української революції слід віднести діячів Української Центральної Ради, Української гетьманської держави, Директорії УНР, ЗУНР. Проміжну ланку займають мемуари іноземних військових та політичних діячів досліджуваного періоду.

Найбільш розповсюдженим видом класифікації мемуарів є їх розподіл за тематикою та хронологією подій. Так військові мемуари найчастіше присвячені життєпису їх авторів на тлі історії військової формації, в якій проходив службу [168, 188, 190, 202, 197, 205, 214], або опису військової операції, безпосереднім учасником якої був автор цих спогадів [120, 208, 233, 240, 254, 257]. Події 1917-1921 рр. в Україні в залежності від їх значення та впливу на долю автора мемуарист в окремих випадках намагається зв'язати до описів подій протягом невеликого терміну [94, 126, 131, 136, 146, 150].

З класифікації власне починається їх історичне дослідження, яке продовжується методами та прийомами критичного аналізу. Серед яких особливе місце займає порівняльний аналіз історичної інформації, отриманої із мемуарів з інформацією яку надають інші історичне джерела. Це дозволяє визначити їх достовірність та повноту наданої в мемуарах історичної інформації щодо тем дослідження. Більш детально це буде використано в наступних розділах дисертаційного дослідження.

Отже, виходячи з поставлених дисертантом завдань найбільш доцільним при дослідженні історії військових формувань 1917-1921 рр. слід вважати таку класифікацію військових мемуарів, головним елементом якої виступає належ-

ність автора до одного з трьох головних політичних таборів та їх військових формувань (Української та Червоної Армії, Добровольчої армії генерала Денікіна) в роки визвольних змагань в Україні.

Значних успіхів в процесі організованого збирання та видання мемуарних джерел досліджуваного періоду у 20-30 роках досягли історики в СРСР та військові історичні та культурні товариства, які діяли в країнах Західної Європи.

Процесу розшуку військових мемуарів заважає відсутність зведених бібліографічних збірників з воєнної історії України.

Суб'єктивний характер мемуарів, історичних джерел вимагає обережного відношення до них з боку дослідника. Свідчення мемуарів вимагають всебічного та неупередженого підтвердження інформацією, отриманого від інших історичних (головним чином архівних) джерел.

РОЗДІЛ 3

ВІЙСЬКОВА МЕМУАРИСТИКА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Лютнева демократична революція 1917 року, що призвела до краху самодержавства в Російській імперії, не лише докорінно змінила політичну структуру суспільства, а й створила сприятливі умови для розгортання національно-визвольної боротьби поневолених народів і відродження пригнобленими народами своєї державності. Пробудження національної свідомості призвело до зростання в Україні національного руху, який зумовив появу 17 березня 1917 року Української Центральної Ради на чолі з М. Грушевським.

У процесі державотворення поза її увагою не залишилась і організація нової Української армії. Особливості процесу військового будівництва цього періоду полягали в тому, що українські збройні сили почали створюватись не “згори” (призначення та організація керівних органів командних та штабних ланок та інші.), а “знизу” (“українізації” військових формувань російської армії та спроби перетворити їх на регулярні частини майбутньої Української армії). Більшість істориків правильно визначають витoki і дві складові новоутвореної армії: український військовий рух та Вільне козацтво.

Український військовий рух – це самобутнє національно-визвольне явище, яке охопило російську армію після Лютневої революції 1917 року, вражав і захоплював сучасників. “Не було б українського руху в російському війську, - згадував полковник Армії УНР В. Савченко, – то можливо не було б і 4-х універсалів з їх наслідками” [492]¹⁴⁾.

Саме з появою і розгортанням українського військового руху в російській армії в 1917 році вітчизняні історики пов’язують початок військового будівниц-

¹⁴⁾ [492] Савченко В. Спогади про український рух у 12-й російській армії в 1917 р. // За державність. – 1929. – №1. – С.42.

тва в Україні [593, 705, 637]¹⁵⁾. Мемуари учасників національно-визвольних змагань в Україні разом з іншими джерелами дають можливість дослідити процеси становлення та створення українських військових формувань УНР доби Центральної Ради й гетьманської держави, виділити їх головні етапи та ознаки, проаналізувати їх участь в Першій українсько-радянській війні, а також об'єктивно показати цілий ряд інших питань військової історії цього періоду.

Багато мемуарів про український військовий рух друкувалось на сторінках українських емігрантських часописів. Структурною основою сюжетів більшості з них (особливо спогадів, які виходили на сторінках “За державність”) був запитальник, складений В. Савченко. Тобто отримані літературні відповіді стали архівним фондом Українського воєнно-історичного товариства, який нараховував 1200 справ на 10000 сторінках [550]¹⁶⁾.

Історична цінність цієї групи зростає ще й тому, що значна частина їх авторів зображує військовий рух на тлі історії своєї військової частини, з'єднання чи підрозділу [503, 522, 38]. Це допомагає спостереженню за механізмом виникнення і поширення українського військового руху.

Як свідчать мемуарні матеріали, на першому етапі військовики-українці створюють українські громади, видають національні часописи, організують Шевченківські вечори.

У боротьбі зі своїми противниками – солдатськими комітетами і російським військовим керівництвом, українці відокремлюються у національні підрозділи, налагоджують контакти з Українським Генеральним Військовим Комітетом в Києві [195]¹⁷⁾. На останньому етапі українізовані підрозділи з боями пробиваються на територію України для того, щоб стати на захист Центральної Ради. Але це важке завдання вдалося виконати незначній кількості цих військових

¹⁵⁾ [592, 705, 657, 637] Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державність. – Львів: Кальварія, 1997 – С.23 - 87; Якимович Б. Збройні Сили України. Нарис історії. – Львів, 1996. – С.87-94; Полонська-Василенко М. Історія України: У 2 т.- Т.2. - 3-е вид. - Київ: Либідь, 1992. – С.478.; Литвин С. Симон Петлюра у 1917 - 1926 роках. Історіографія та джерела. – Київ: Аквілон-Прес, 2000. - С.34-75.

¹⁶⁾ [550] Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії // Український історик. – 1967. – №3-4(31-32). – С. 86.

¹⁷⁾ [195] Самійленко В. Дні слави (Спогади полковника української армії). – Нью-Йорк: Укр. Вільна АН у США, 1954. – С.14.

формувань, як, наприклад, кінному гайдамацькому полку ім. Костя Гордієнка [183]¹⁸⁾. Більшість частин гине у боротьбі з ворогом по дорозі додому [490]¹⁹⁾.

В свою чергу ознайомлення з масивом мемуарних джерел щодо українського військового руху дозволяє виділити в ньому його важливу складову частину – військовий рух серед військовополонених-українців російської армії в країнах Четверного союзу (Німеччина та Австро-Угорщина). Це передусім мемуарні праці генерал-хорунжого Й. Мандзенка, полковників В. Проходи, П. Дубрівського, О. Вишнівського [407, 479, 309, 256, 257].

Мемуари цієї групи українських військовиків стверджують, що серед тисяч українців, які опинились за колючим дротом у таборах для військовополонених в Німеччині та Австро-Угорщині, проводять активну культурно-просвітницьку роботу лідери Спілки Визволення України (СВУ): Скоропис-Йолтуховський, А. Галкевич та інші. Саме завдяки їх заходам певна частина українців зголосилась до служби в лавах Сірої та Синьої дивізій.

Використовуючи ці спогади у сукупності з іншими історичними джерелами, історики можуть дослідити реальні масштаби військового руху, з'ясувати, які саме військові частини російської армії були ним охоплено. Так, на Північному фронті за мемуарами полковників З. Савченка і П. Проценка, українізуються 136-а і 3-я окрема дивізії, 21 армійський корпус 12-ї армії [491, 481]. На Південно-Західному фронті українізуються 41-й армійський корпус [274], а на Західному 9-й армійський корпус [481]. Ці факти підтверджують на сторінках своїх праць українські історики А. Ткачук, П. Голуб, Д. Дорошенко та інші [526, 592, 601, 613]²⁰⁾. Масовість українського військового руху, надану на сторінках мемуарів його учасників підтверджують і архівні джерела [3, 4].

¹⁸⁾ [183] Петрів В. Спогади з часів української революції (1917-1921). – Львів: Червона Калина. – 1927-1931. – Ч. 1. – С. 170-178 та ін.

¹⁹⁾ [490] Савченко В. Спогади про український рух у 12-й російській армії в 1917 р. // За державність. – 1929 – №1. – С. 62.

²⁰⁾ [526, 590, 599, 611] Ткачук А.Г. Крах спроб Центральної Ради використати українізовані формування в 1917 р. // Український історичний журнал. – 1967. – № 8. – С.77, 79. Голуб П. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917-февраль 1918 гг.). – Київ: Госполитиздат УССР, 1958. – С.159. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923. У 2 т. – Ужгород, 1923-1930. – Т.1. – С.27, 151; Історія Українського війська. / Крип'якевич І., Гнаткевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. – Т.2. – Київ: Варта, 1995. – С. 377 та ін.

В плані репрезентативності різних регіонів мемуари розподілені нерівномірно. Багато фактичних даних представлено в мемуарах щодо українського військового руху на Румунському фронті, і порівняно мало спогадів свідків представлено з Кавказького фронту.

Найбільш змістовними серед них є мемуари Г. Рогозного та Л. Биковського про українізацію 127-ї піхотної дивізії [486, 97].

Після розвалу російсько-турецького фронту на початку 1918 року українські полки беруть в Трапезунді владу в свої руки, оголошують перемир'я з Туреччиною і на військовому крейсері "Воля" повертаються до Севастополя [97]²¹⁾.

Мемуари свідчать, що масове зростання національної свідомості вояків-українців змушує політичні та військові кола Росії спробувати використати його у своїх цілях, але серед російського генералітету не було одностайності відносно створення українізованих військових підрозділів в російській армії.

Під тиском зростаючого розвалу російської армії частина російських генералів на чолі з Л. Корніловим виступила з ініціативою створення українізованих військових формувань. Так, 34-й корпус генерала П. Скоропадського українізується за дозволом російського керівництва, яке активно використало його під час липневого 1917 р. наступу проти німців [501, 475, 497]. Серед усіх українізованих військових частин саме 1-й Український корпус (колишній 34-й) відіграв вирішальну роль у захисті української столиці від більшовицьких загонів у грудні 1917-січні 1918 рр.

Свідчення, наведені в спогадах цієї групи авторів допомагають досліднику визначити об'єктивні перешкоди, які не дозволили використати український військовий рух у створенні Української армії. Головними з них слід вважати: брак досвідчених офіцерів, чітких планів військового керівництва Центральної Ради щодо українізації військових частин російської армії, значна відстань, яку довелось подолати українським воякам з боями при слідуванні в Україну. Ось чому серед великої кількості українізованих частин Центральна Рада належним

²¹⁾ [97] Биковський Л. На Кавказько-Турецькому фронті: Споми́ни з 1916-1918. – Вінніпег, 1968. – С. 116-120.

чином змогла використати лише тільки 1-й Український корпус (командуючий П. Скоропадський) та кінний гайдамацький полк К. Гордієнка (командир В. Петрів).

Невдала спроба липневого 1917 року контрнаступу російських військ проти німецьких та австрійських військ призвела до нового сплеску українізації. В той час майже не лишилося докладних спогадів про створення запасних та фронтових українських частин, 1-го Гайдамацького куреня під командою осавула В. Сахно-Устимовича, що сформувався під Одесою, піхотного полку імені М. Грушевського в Києві.

Найбільш боєздатна Синя дивізія, створена німцями з військовополонених-українців і передана Центральній Раді, була роззброєна ними за кілька днів до гетьманського перевороту.

Багато інформації військова мемуаристика містить щодо діяльності українського військового руху в тилу. Так, наприклад, Ю. Тютюнник, розповідає про роботу Українського військового клубу ім. П. Дорошенка по створенню 1-го Сімферопольського полку і його співпрацю з татарським куренем Ібрагімова [565]. І. Світ розповідає про військовий рух в далекій Маньчжурії [493]. Про невдалу спробу використати український військовий рух представниками Антанти згадує П. Ковтун [369].

З цих спогадів ми дізнаємося, що окрім полків імені Б. Хмельницького та імені гетьмана П. Полуботка самочинно з добровольців починають створюватися: в Чернігові – полк ім. Т. Шевченка, в Сімферополі – полк ім. П. Дорошенка, у Хмільнику – курінь ім. Т. Шевченка, в Умані – полк ім. І. Гонти, в Житомирі – полк ім. Гетьмана П. Сагайдачного та інші. Названі полки суттєво відрізнялися від українізованих більш високою національною самосвідомістю і організованістю.

В той же час, автори мемуарів, зосередившись на успіхах та масштабах українського військового руху на перших його етапах, на сторінках своїх спогадів оминають або згадують недостатньо про причини його невдачі та прорахунки військової політики Центральної Ради.

Навіть такі відомі українські військові діячі, як, наприклад, генерал П. Скоропадський у своїх спогадах досить упереджено повідомляють про причини, які не дали можливості Українській Центральній Раді використати українізовані військові формування в створенні Української армії, зводячи їх до непорозуміння та конфліктів з головою Українського Генерального Військового Комітету (УГВК) С. Петлюрою [198]²²⁾.

Більш докладно представлена історія українського військового руху на Чорноморському флоті та зв'язаних з цим початків створення національних Військово-Морських Сил у спогадах капітан-лейтенанта С. Шрамченка [561, 562], підсумком якого стало підняття українського прапора на всіх кораблях флоту 29 квітня 1918 року.

Наведений огляд буде не повним, якщо не розглянути події, пов'язані з українським військовим рухом у Києві. З ініціативи М. Міхновського

24 березня 1917 року у столиці створюється український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка і Перший український охоче-комонний полк ім. Б. Хмельницького, організуються і проводяться військові з'їзди. Про ці та інші події розповідають спогади Н. Іваніни, М. Григоровича, В. Євтимовича [135, 293, 130].

Порівняно мало в мемуарах представлена діяльність УГВК, в основному належно інформація щодо цього представлена роботами Ю. Тютюнника і В. Кедровського [528, 362]. Автори цих спогадів кваліфіковано розповідають про труднощі його роботи: відсутність власного приміщення і фахівців, протидію з боку Тимчасового уряду і керівництва Київського гарнізону тощо.

Багато місця в спогадах свідків тих подій приділено діяльності українських політичних діячів, в першу чергу М. Міхновського, В. Винниченка, С. Петлюри у роботі військових з'їздів, характеризують їх погляди на будівництво українського війська [130, 133].

Спираючись на них можна стверджувати, що найбільш послідовна й та конструктивна серед усіх політичних українських діячів того періоду щодо вій-

²²⁾ [199] Скоропадський П. Спомини. – Київ: Україна, 1992. – С. 38.

ськового будівництва в Україні була позиція лідера Української Народної Партії (УНП) М. Міхновського. Його заклики про проголошення незалежності та взяття Центральною Радою всієї повноти влади на українській території за допомогою власної армії викликали відверте роздратування найчисельніших фракцій УПСР та УСДРП у Центральній Раді та неприховану ворожість лідерів української соціал-демократії.

У серпні 1917 року в Києві з ініціативи військовополонених галичан створюється “Галицько-Буковинський комітет допомоги війні”, який згодом стає регулярною формацією Армії УНР – корпусом Січових стрільців полковника Є. Коновальця. Про це свідчать його колишні вояки: М. Курах, О. Думін, М. Безручко та інші [394, 314, 235, 312].

Але справжня цінність мемуарів як історичних джерел полягає в тому, що вони подають історичні факти, які не мають підтвердження в інших історичних джерелах.

Яскравим прикладом цьому є факт співпраці 2-го Українського запасного полку з більшовиками під час придушення корніловського заколоту, про який згадує у своїй автобіографії командир цього полку штабс-капітан О. Волох. Ось, що писав він з цього приводу: “В 2-му Українському полку мене обирають на командира полку і я працюю в ньому виконуючи всі накази військової Ради. Полк бере участь в боротьбі з Корніловцями під Білгородом. Покінчивши з корніловцями Антонов-Овсієнко прибув зі своїми загонами до Харкова” [62]²³⁾. Цей факт не підтверджує жодне історичне джерело і вимагатиме обережного ставлення з боку дослідника.

Так, український вояк М. Падалка на сторінках свого реферату наводить політичні вимоги солдатів-полуботківців [451]²⁴⁾. Свідчення, наведені в цій статті перекликаються і доповнюються документом російської контррозвідки – планом цього виступу, приведеним на сторінках праці міністра Тимчасового

²³⁾ [62] ЦДАГО Українию. – Оп.1. – Спр. 60683. – Арк. 9.

²⁴⁾ [451] Падалка В. Виступ полуботківців 4-6 липня 1917 року в м. Києві на фоні політичної ситуації того часу. // До зброї. – 1921. – № 1. – С. 72.

уряду і російського історика П. Мілюкова “История второй русской революции” [645]²⁵⁾.

І хоча ця праця не є мемуарами в повному розумінні цих видів історичних джерел, вона написана на підставі особистих вражень та спостережень. Робота М. Падалки виходить далеко поза межі розкриття історії формування конкретної армійської частини. Вона віддзеркалює два протилежні концептуальні підходи в середовищі тогочасного українського політичного проводу щодо створення національної армії – антимілітаристського, який проводила частина лідерів Центральної Ради (В. Винниченко, М. Порш), що зводився лише до рамок українізації окремих частин російської імперської армії і рішуче відкидав необхідність створення регулярних українських збройних сил, та мілітаристського, який уособлював самостійницький табір М. Міхновського, а пізніше С. Петлюру.

Це дає можливість простежити прямий зв’язок між федералістським курсом Центральної Ради і повстанням полку ім. П. Полуботка в Києві задля радикальної зміни її політики, спрямований на утвердження повного суверенітету України ще влітку 1917 року.

Свідчення, подані у мемуарах, уточнює рапорт командира 1-го українського полку ім. Б. Хмельницького підполковника Ю. Капкана від 8-го липня 1917 р. написаного на ім’я начальника штабу Київської округи [47]²⁶⁾. В цьому документі автор погодинно, в хронологічному порядку фіксує заходи по придушенню цього виступу. Все це дає можливість дослідникові стверджувати, що нерішучість Центральної Ради в переобранні політичної влади в Києві, створення власної армії та допомога в придушенні виступу солдат-полуботківців були тими фатальними прорахунками, наслідком яких стала втрата Радою своєї головної соціальної бази - українських вояків.

Різні аспекти українського військового руху знайшли висвітлення у мемуарах українських державно-політичних, громадських і культурних діячів то-

²⁵⁾ [645] Милуков П.Н. История второй русской революции. – Т.1. – Вып.1. – Противоречия революции. – София: Российское болгарское книжное изд-во, 1921. – С. 80, 81.

²⁶⁾ [47] ЦДАГО України – Ф.57. – Оп.2. – Од. зб. 97. – Арк. 85-87.

го часу, які належали до різних українських політичних партій, громадських організацій, течій суспільної і політичної думки. По-різному вони осмислювали у своїх спогадах історичне минуле і “конструювали” політичне майбутнє України, зокрема, а значить і по-різному розглядали проблему власних збройних сил України.

Про український військовий рух згадував на сторінках відомої праці Голова Генерального Секретаріату УНР В. Винниченко [581]. В ній він наводить дані щодо кількісного складу Першого українського полку ім. Б. Хмельницького, докладно розповідає про роботу військових з’їздів.

Ознайомлення з його працями крім всього іншого дає можливість історикам проаналізувати роль самого В. Винниченка в українському русі, його бачення проблеми будівництва Центральною Радою власних збройних сил. Оцінюючи напрями військової політики Центральної Ради, одним із організаторів яких він був, В. Винниченко пізніше констатував: “... ми не мали регулярного, дисциплінованого війська, яким можна було розпоряджатися по волі керуючого центру, незважаючи на те, що й як собі там думало й почувало те військо. Наш вплив був менший ...стільки малий, що з великими труднощами могли скласти якість невеличкі більш-менш дисципліновані частини й висилати їх проти більшовиків” [583]²⁷⁾.

З оцінкою В. Винниченка солідарні в певній мірі і інші відомі українські політичні і громадські діячі того часу, сучасники тих звитяжних подій. Так, наприклад, Генеральний писар Центральної Ради П. Христюк писав: “Замість серйозної, наполегливої роботи по організації української селянсько-робітничої армії, яка б знала своє призначення, відбувалась більш бутафорська українізація армії. Коли дійшло до того, щоб пустити в діло українську армію, то її не було” [694]²⁸⁾.

Ключова значимість цієї групи історичних джерел полягає в оцінці певних, часто суперечливих історичних подій тієї епохи. Д. Дорошенко – профе-

²⁷⁾ [583] Винниченко В. Відродження націй. – Ч.1. – Київ, Відень, 1920. – С.216, 217.

²⁸⁾ [694] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920. У 4 т. – Відень, 1921-1922. Т.1. – Відень, 1921. – С.133.

сійний історик, дипломат, голова Генерального секретаріату Центральної Ради емоційно запитує на сторінках своїх мемуарів: “Як же так сталося, що ще влітку Центральна Рада з гордощами могла заявляти, що вона спирається на мільйони багнетів, що 8-го листопада в її імені відписувались з верховною командою конвенція про “український фронт”, а вже в грудні фактично нікому було її боронити? Де розгадка цього феномену?” [124]²⁹⁾. Мемуари допомагають знайти відповідь на це та інші складні питання військового будівництва в Україні того періоду.

Найбільш вдалою була відповідь на це запитання самого Д. Дорошенка, який вважав, що “справа формування українських військових частин відразу була поставлена на фальшивому фундаменті і за неї взяли люди нефахові, або недосвідчені й малотямущі, котрі з особистої пихи й амбіції не допускали до неї людей фахових: відразу справу було поставлене на ґрунті дешевої демагогії і легкої популярності. І замість твердої дисципліни, опертої на почуття обов’язку – аматорство і дилетанство: замість державно-національних – отруйні гасла ненависті й боротьби” [124]³⁰⁾.

Д. Дорошенко, як історик, вважав, що керівні діячі Центральної Ради не мали чітких планів у галузі національно-військового будівництва, тривалий час уявляли військові питання похідними від розв’язання наріжного питання – про національно-територіальну автономію України в складі федеративно-демократичної республіки – Росії. Сприятливий момент для оволодіння стихійним національним рухом в армії був втрачений: “... суб’єктивні помилки – хибні теоретичні уявлення про можливість на тому історичному етапі заміни регулярного війська народною міліцією” [601]³¹⁾.

На відміну від більшості мемуаристів цієї групи, які пов’язують виникнення українського військового руху з початком загальних демократичних процесів після повалення царизму в Росії, Голова Центральної Ради М. Грушевський вбачає коріння цього явища в зростанні національної свідомості українсь-

²⁹⁾ [124] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). – Мюнхен, 1969. – С.198.

³⁰⁾ [123] Там само. – С.198.

³¹⁾ [601] Дорошенко Д. Історія України 1917-1923. У 2 т. – Ужгород, 1923-1930. – Т.1. – С.351.

ких вояків. Дозвіл Тимчасового уряду на створення польських дивізій під проводом Довбур-Мусницького на думку М. Грушевського суттєво вплинув на активізацію військової діяльності клубу ім. П. Полуботка по створенню Першого українського полку ім. Б. Хмельницького [295].

М. Грушевський об'єктивно розповідає про стосунки Центральної Ради з УГВК, характеризує погляди і діяльність українських політиків щодо військового будівництва.

В певній мірі об'єктивній оцінці подій того часу авторам спогадів заважають їх вузькопартійні підходи та погляди. Але всі вони солідарні у тому, що вороже та недовірливе ставлення лідерів УПСР та УСДРП до проблеми українського війська, спроба замінити регулярну армію народною міліцією були головними політичними прорахунками, які дорого коштували Україні у недалекому майбутньому.

Своєрідною з'єднувальною ланкою між мемуарами прихильників і противників українського військового руху є мемуари іноземців – політичних діячів, військових аташе, які перебували в той час у складі військових делегацій союзників в штабах російської армії [717, 109]. Як правило, вони достовірно передають інформацію про розподіл російської армії за національними ознаками, зростаючий інтерес військових і політичних кіл своїх країн до українського військового руху та спроби впливати на нього. Проти розгортання українського військового руху об'єдналися всі антиукраїнські сили.

Темі нашого дослідження у своїх спогадах цілу главу (глава XVIII “Национальные части”) присвятив відомий російський генерал, головнокомандувач антибільшовицькими силами Півдня Росії А. Денікін [299]³²⁾.

Звертаючись до їх джерелознавчого аналізу слід відзначити, що український військовий рух розглядається А. Денікіним на тлі створення інших національних частин, які постали в російській армії після Лютневої демократичної революції 1917 року. Він не приховує свого негативного ставлення до національного руху, вважаючи в ньому загрозу єдності Російської імперії. “Единствен-

³²⁾ [299] Деникин А.И. Очерки русской смуты // Вопросы истории. – 1990. – №8. – С.105-110.

ные мотивы национализации, – писал він, заключались тогда в стремлении политических домогательств и чувств самосохранения, побуждавшие элемент в новых и длительных формированиях временного или постоянного освобождения от боевых операций” [299]³³⁾.

З його мемуарів історики мають можливість отримати важливу інформацію щодо ставлення вищого російського керівництва до українського військового руху, визначити кількісний склад українізованих частин російської армії, про невдачу спробу командуючого Румунським фронтом генерала Щербачова запобігти розвалу фронту у жовтні 1917 р.

В значній мірі щодо особливостей українського військового руху на Чорноморському флоті мемуари А. Денікіна доповнюють спогади російського морського офіцера М. Кришевського [145]. Історична цінність цієї групи мемуарів полягає в значному фактичному матеріалі, приведеному в них висококваліфікованими генералами та офіцерами колишньої російської армії.

Безперечний науковий інтерес уявляє позиція щодо українського військового руху більшовиків. Вони застосовують різноманітні заходи щодо його припинення і дискредитації. Виходячи з цього, чимала кількість саме їх спогадів присвячена успіхам більшовицької агітації на фронтах Першої світової війни [372, 52, 54] і в тилу [296, 359].

Так про український рух у 4-й армії Південно-Західного фронту і вплив його на роботу армійського з'їзду докладно розповідає більшовик І. Кондурушкін [372]. Маловідомий факт спільної боротьби поляків і українців проти руйнівної політики більшовиків на з'їзді Південно-Західного фронту в Кам'янці-Подільському в листопаді 1917 р. згадує на сторінках свого рукопису спогадів член солдатського комітету більшовик Г. Голованський-Барський [54]³⁴⁾. Свідчення, наведені в спогадах більшовиків щодо українського військового руху в російській армії, підтверджують і праці радянських істориків [592, 647, 658]³⁵⁾.

³³⁾ [299] Деникин А.И. Очерки русской смуты // Вопросы истории. – 1990. – №8. – С.106.

³⁴⁾ [54] ЦДАГО України. – Ф. 59. – Оп.1. – Спр. 279. – Арк.9.

³⁵⁾ [592, 647, 658] Голуб П. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917-февраль 1918 гг.). - Київ: Госполитиздат УССР, 1958. – С.159-160; Муратов Х.И. Революционное движение в русской армии в 1917 г. - М., Воениздат, 1958. – 391 с.; Рабинович С.Е. Борьба за армию в 1917 г. – М.-Л.: Гос. изд-во, 1930. – 160 с.

Слабкою стороною цих історичних джерел є помітна гіперболізація авторами впливу більшовиків на солдатські маси у досліджуваний період, в той же час вони свідчать про відсутність контр пропагандистських заходів керівництва українізованих частин щодо руйнівної агітації більшовиків.

Відомо, що у значній частині випадків мемуари відтворюють суб'єктивний погляд автора на події відповідне до його політичних переконань, місце і роль в його подіях, що описуються з його симпатій та антипатій тощо. Виходячи з цього, вони вимагають додаткової перевірки на вірогідність і повноту інформації. Перевірці саме інформативних можливостей мемуарів сприяють архівні документи (резолуції військових з'їздів, протоколи засідань військових громад, звіти, листи тощо) [4].

Так спогади більшовика І. Кондурушкіна доповнює стенограма його розмови з комісаром фронту [48]. Про маніфестації українців-солдатів наддніпрянського гарнізону на честь Центральної Ради 23 березня 1917 р. розповідають кінокадри фільму “Документы эпохи” [71]. Однак, не стосовно всіх мемуарів збереглися чи можна застосувати такі методи перевірки достовірності історичної інформації.

Внаслідок того, що в мемуарах трапляється багато неточностей і фактичних огріхів, їх не можна використати як єдині джерела при проведенні певних історичних досліджень. Особливо це прослідкується на прикладі визначення кількості вояків українізованих частин.

Обмежуючись у своїх спогадах загальними описами українського військового руху, який охопив підрозділ, де проходив службу їх автор, в той же час, мемуари майже не наводять кількісних даних. Тому спроба українських істориків в еміграції, спираючись на мемуарні джерела, підрахувати загальну кількість частин та вояків українізованих підрозділів приводить до значних розбіжностей.

Першими цю проблему намагалися вирішити українські військові історики еміграції В. Кедровський, З. Стефанів, О. Удовиченко, В. Петрів. Але отримані ними результати мали значні розбіжності. Так за даними В. Кедровського

були охоплені українським військовим рухом і українізовані вояки 35-ти полків російської армії [363]³⁶⁾, за дослідженнями З. Стефаніва – 48-и [612]³⁷⁾, В. Петріва – 64-х [655]³⁸⁾.

Найбільшу загальну кількість українізованих вояків – 4 мільйони називає у своїй праці О. Удовиченко [689]³⁹⁾.

Спираючись на радянські архівні джерела, у 60-ті роки український дослідник А. Ткачук уточнив цю кількість до 490 тисяч чоловік [526]⁴⁰⁾.

У питаннях українізації частин російської армії радянська історіографія хвибує обмеженою кількістю джерел. Формування українських військових частин практично не розглядалося, тому, що український військовий рух кваліфікувався як контрреволюційний, реакційний. Виняток становили поодинокі згадки про українізацію російської армії в 1917 році, які, однак, не виходили за рамки офіційної радянської історіографії. Серед них слід назвати праці П. Голуба, І. Кичія, Н. Якупова [592, 623, 706]. Більш точну цифру – 130 тисяч вояків – наводить у своєму дослідженні Я. Тинченко [687]⁴¹⁾.

У сучасній історіографії проблема українізації армії найбільш повно зафіксована в монографіях В. Голубка, В. Солдатенка, Я. Тинченка [593, 672, 685, 686], та дисертаційних дослідженнях В. Задунайського, Л. Зінкович, Р. Зінкевича, О. Макаруча [711, 712, 713, 714]. Якщо українські історики еміграції використовували лише мемуарні джерела, то сучасні історики досліджували історичні джерела комплексно. Мемуари в їхніх дослідженнях виступають у ролі додаткового матеріалу.

Аналіз вищеназваних джерел і мемуарів свідчить, що процес українізації війська усе ж досі не отримав належного висвітлення. У більшості праць він подається одноманітним, не акцентується на відмінностях нюансів у різні періоди його здійснення. І військові мемуари можуть відіграти позитивну роль в об'єктивному дослідженні цього явища.

³⁶⁾[363] Кедровський В. Українізація в російській армії // Український історик. – 1966. – №1-2. – С. 79.

³⁷⁾ [612] Історія українського війська. – Львів: Світ, 1992. – С. 369.

³⁸⁾ [655] Петрів В. Українські збройні сили доби визвольних змагань 1917-1921 рр. // Українська Загальна Енциклопедія. – Т.3. – С. 66.

³⁹⁾[689] Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. – Київ: Україна, 1995. – С. 8.

⁴⁰⁾ [526] Ткачук А.Г. Крах спроб Центральної Ради використати українізовані формування в 1917 р. // Український історичний журнал. – 1967. – № 8. – С. 82.

⁴¹⁾[687]Тинченко Я. Українське офіцєрство: шляхи скорботи та забуття. - Ч.1. Біографічно-довідкова. - К.:Тиражувальний центр УРП, 1995. - С. 324.

Отже, спираючись на свідчення мемуарів учасників української революції, можна зробити висновок, що український військовий рух відіграв позитивну роль у створенні національного війська. Попри всі помилки в галузі військової політики Центральної Ради в Україні існували вищі військові органи влади (Генеральний Військовий секретаріат, Всеукраїнська військова Рада і військові ради різних рівнів на місцях). Зміцненню боєздатності Армії УНР потрібен був короткий мирний відтинок часу, якого так бракувало.

Іншим важливим витокom Української армії було Вільне козацтво. Історія створення та бойова діяльність Вільного козацтва знайшла відображення майже виключно в мемуарній літературі.

Багато спогадів учасників національно-визвольних змагань в Україні у 1917-1921 рр. з'явилися на сторінках українських еміграційних часописів “За державність”, “Український скиталець”, “Літературно-Науковий Вісник”, Календар “Червоної Калини”, та інші., які виходили у 20–30-ті роки на території Західної України, Польщі, Чехословаччини. Це мемуари офіцерів і вояків армії УНР, І. Велівченко, Я. Водяного, А. Кущинського, М. Лисого та інших [249, 262, 395, 402, 330].

Історію Вільного козацтва не обходять у своїх спогадах і більшовики та червоногвардійці. Тематично їх можна поділити на дві частини. У першій – вільне козацтво згадується в період першої українсько-більшовицької війни [245, 372]. До другої – спомини захисників “Арсеналу” під час Січневого повстання 1918 р. у Києві [423, 543].

Навесні 1917 р. на Київщині у Звенигородському повіті стихійно народжується рух за відродження козацтва “з метою охорони порядку”. Його зміцнювали заможні селяни села Гусакова: Смоктій, Ковтуненко і Піщеленко. “Це був рух і організація, що дуже нагадували собою галицькі Січі”, - так згадував про козаків на сторінках своїх мемуарів відомий історик Д. Дорошенко [124]⁴²⁾. Мемуари дають можливість з'ясувати організаційний склад вільного козацтва, основним тактичним підрозділом якого була сотня. Сотні однієї волості об'єднувалися в курені, курені в полк, а полки створювали кіш. Кошовим ота-

⁴²⁾ [124] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). – Мюнхен, 1969. – С. 205.

маном був обраний С. Гризло, курінними отаманами у волостях: Сорока, Шевченко, Шаповал.

У серпні-вересні 1917 р. козацький рух поширюється на Правобережну і Лівобережну Україну. Так, у Катеринославі у липні 1917 р. до організації вільного козацтва приступили росіяни – брати Гаврило і Микола Горобці (Воробйови) – сини робітника-залізничника [638]⁴³⁾.

Про організацію вільного козацтва у кількості 20 сотень у Києві, ініціатором якого були українські робітники на чолі з інженером М. Ковенком, свідчать спомини М. Шкільника [217]. Про діяльність П. Хрустальова-Носаря щодо організації вільного козацтва у Переяславі докладно розповідає О. Вишнівський [259].

Мемуари виступають чудовим додатковим матеріалом до архівних джерел, які розповідають про зв'язок вільного козацтва з українізованими частинами російської армії [1, 66, 64]. Розмах козацького руху засвідчують кіно- та фото документи, зібрані в ЦДКФФА України [72, 74].

Спомини представників керівництва Центральної Ради дають можливість дослідити ставлення українських урядовців до усього народного військового руху. Так, заступник голови Центральної Ради В. Винниченко писав у квітні 1917 р.: “Не своєї армії нам треба, а знищення усяких постійних армій”.

Це переконання, панівне в середовищі тогочасних українських політиків, призвело до того, що Україна опинилася фактично без армії. Військові загони вільного козацтва не були винятком цієї ганебної політики, про що свідчить і міністр Центральної Ради І. Фещенко-Чопівський: “Вільне козацтво, яке намагалося боронити Українську Центральну Раду, хоч і стояло за дрібну земельну власність, однак ліве крило Української Центральної Ради вбачало в цій організації “контрреволюцію”. Тому Вільне козацтво не отримало належної урядової підтримки і під тиском демагогій та несправедливого відношення з боку місцевої ради – поволі завмерло” [211]⁴⁴⁾.

Важливою подією в діяльності українського Вільного козацтва була ро-

⁴³⁾ [636] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 - 1921 рр. у 3 т. – Прага, 1942-1943. – Т.1. – С. 29.

⁴⁴⁾ [211] Фещенко-Чопівський І.А. Хроніка мого життя: Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. - Житомир, 1992. – С. 136.

бота Всеукраїнського козацького з'їзду, що відбувся в Чигирині з 6 по 10 жовтня 1917 р. На нього прибуло близько тисячі делегатів і було обрано провід на чолі з генералом П. Скоропадським.

Загони козаків брали активну участь в першій українсько-більшовицькій війні. Так на допомогу 1-му Українському корпусу П. Скоропадського, який захищав Київ з півдня у грудні 1917 р. в районі Вінниці, прибуло кілька сотень козаків. Про цей епізод згадують П. Скоропадський, Я. Водяний [198, 263].

Особливого напруження набув збройний спротив підрозділів Вільного козацтва полкам М. Муравйова на Звенигородщині. На сторінках своїх мемуарів Ю. Тютюнник розповідає про маловідомий бій козаків у лютому 1918 р. в районі станції Бобринської із загонами Червоної армії, коли 8000 козаків мало не захопили в полон командувача червоних – М. Муравйова ⁴⁵.

Можливо після цього бою на сторінках “Известий ВЦИК” він писав: “Революційна російська армія пройшла Україну, змітаючи на своєму шляху все, що мало ознаки буржуазно-шовіністичного націоналізму. На Україні зустрінули ми оригінальну організацію буржуазної самооборони. Особливо дався знаки Звенигородський повіт, де український шовіністичний націоналізм збудував собі фортецю у формі т. зв. “Вільного козацтва”. Ця організація не тільки не допустила нашої влади в повіт, а навпаки сама перейшла до наступу і цим заподіяла чимало шкоди нашим військам” [614].

Не менш активною була участь вільних козаків у січні 1918 р. у придушенні повстання на “Арсеналі”, де з них був сформований загін – 400 чоловік на чолі з М. Ковенком. Ось, як згадує про їхню участь у боях на вулицях Києва полковник Української армії С. Самійленко: “Цих козаків жодна більшовицька пропаганда не брала, вони були найпевнішими і у вуличних сутичках з більшовиками і у гарнізонній службі. Однак, біда, що ці вояки мали слабеньку військову підготовку і були погано ознайомлені зі зброєю” [195].

Про мужність і героїзм козаків згадують у своїх спогадах учасники збройної боротьби за Київ, незалежно від їхніх політичних поглядів. Невдала

⁴⁵ [527] Тютюнник Ю. Революційна стихія(Спогади) // Дзвін. – 1991. – №7 – С. 92.

спроба відновити вільне козацтво була зроблена гетьманом П. Скоропадським у червні 1918 р. Проте німецько-австрійське командування чинило тиск на Скоропадського, аби той відмовився від своїх намірів, оскільки не бажало мати в Україні сильної армії.

Спираючись на мемуари, ми можемо зробити висновок, що Вільне козацтво в першу чергу через політику певних українських політичних кіл не стало тією збройною силою, яка привела б Україну до державної незалежності.

Більшовицький переворот в Петрограді і Москві надає новий поштовх для створення українських військових частин. На пропозицію Симона Петлюри делегати Третього військового з'їзду проголосили себе Першим українським полком охорони революції у складі чотирьох куренів під командуванням підполковника Ю. Капкана і поручника М. Галагана.

М. Галаган у своїх спогадах так описав цей факт: “По обіді 25 жовтня на з'їзд несподівано явився Симон Петлюра. Від імені українського уряду він просив делегатів зі зброєю в руках стати до послуг Центральної Ради. Після короткого обміну думок з'їзд одностайно постановив зорганізуватись у полк” [113].

Мемуари українських вояків майже нічого не розповідають про формування за наказом Симона Петлюри Першої Сердюцької дивізії до складу якої увійшли полки ім. гетьмана Полуботка, ім. Богдана Хмельницького, П. Дорошенка, І. Богуна на чолі з полковником Павленко та Другої сердюцької дивізії під командуванням О. Грекова.

Справжнім випробуванням для молодого Української армії стала Перша українсько-більшовицька війна 10 (17) грудня 1917 – 3 травня 1918 рр.

Тема боротьби молодого Української республіки з Радянською Росією знайшла своє об'єктивне відображення і у вітчизняній історіографії. Не оминають її і мемуарні джерела.

Більш докладному дослідженню військово-політичних планів червоних, аналізу ходу бойових операцій Червоної армії сприяє залучення мемуарів відомих радянських діячів В. Антонова-Овсієнка, Є. Бош, Г. Петровського, Г. Лапчинського [94, 103, 184, 396-398] та інші.

Особливу цінність складає відома праця головнокомандувача радянських військ в Україні В. Антонова-Овсієнка „Записки о гражданской войне” [94], який при підготовці своїх мемуарів широко використав і опублікував чимало важливих документів (телеграм, телефонограм, листів, наказів, записок тощо).

На підставі цих свідчень відомий український історик П. Мірчук писав: “Сили більшовиків – 4 армійські групи під командуванням Муравйова, Єгорова, Берзіна, Кудинського силою 30 тисяч бійців... Наступ проходив двома шляхами: від Дону через Харків. Із півночі з Брянська і Гомеля” [644]⁴⁶⁾.

З метою прикриття агресії у грудні 1917 року був створений Народний Секретаріат, а у складі червоної групи М. Муравйова, яка наступала у напрямку: Харків, Полтава, Ромадан, Київ, перебував полк Червоного козацтва на чолі з В. Примаковим.

Про справжні політичні цілі першого українського радянського уряду – Народного секретаріату переконливо свідчать мемуари радянських діячів. Так, керуючий справами Народного секретаріату Г. Лапчинський згадував про скаргу народного секретаря військових справ у першому радянському уряді: “Що це за уряд український, що його члени зовсім не знають і не хочуть знати української мови ? Що не тільки не користуються жодним впливом серед українського суспільства, але воно навіть ніколи й не чуло раніше їх імен та прізвищ ? Що я за “військовий міністр”, коли всі українізовані частини в Харкові мені доводиться роззброювати, бо вони не хочуть йти за мною на оборону радянської влади? За єдину військову підпору для нашої боротьби проти Центральної Ради ми маємо лише військо, що привів на Україну з Росії Антонов і що на все українське доводиться дивитися як на вороже, контрреволюційне” [396]⁴⁷⁾.

“Українського війська у нас було дуже мало, – згадував В. Затонський, – основну силу становили загони Червоної гвардії, що прибилися з Півночі” [341]⁴⁸⁾. Це дає підстави стверджувати, що Народний секретаріат не мав на-

⁴⁶⁾ [644] Мірчук П. Українсько-московська війна (1917-1919). – Торонто: ЛВУ, 1957. – С. 20.

⁴⁷⁾ [396] Лапчинський Г. Перший уряд Радянської влади на Україні, ЦВК та Народний Секретаріат // Літопис Революції. 1928. – №1 – С.171.

⁴⁸⁾ [341] Затонський В. Уривки із спогадів // Літопис революції. – 1929. – №5 – 6. – С.115.

лежної політичної ваги в Україні і був типовим додатком до штабу Радянських військ В. Антонова-Овсієнка.

Мемуари учасників тих звитяжних подій повністю підтверджують правильність слів відомого українського історика Д. Дорошенка: “Не змінюючи значення регулярної армії взагалі, ставлячи собі ідеалом народну міліцію, а поки думаючи обійтись якимось за допомогою найманих військових частин, український уряд не спромігся взагалі створити скільки-небудь значну і надійну військову силу і в критичний момент боротьби з більшовиками в січні 1918 року опинився майже безборонним. Українську державність рятували, гинучи в нерівній боротьбі патріоти-добровольці: українська молодь, невелике число національно настроєних престижних вояків та галицькі січові стрільці” [601].

Спогади більшості учасників визвольних змагань у своїй сукупності не надають повної картини перебігу подій цієї війни, концентруючи увагу дослідника на її більш визначних подіях: бій під Крутами (29 січня 1918 р.), придушення січневого 1918 р. повстання на Арсеналі, боях за Київ і відступу Української армії до Житомира, спільний похід в Україну українських та німецько-австрійських військ після підписання Берестейської угоди 9 лютого 1918 року.

Символічно, що ціла низка спогадів присвячена подіям під Крутами. Ця невеличка залізнична станція між Ніжином і Бахмачем у січні 1918 року стала ареною героїчної і нерівної боротьби невеликих відділів Студентського Куреня січових стрільців і Вільного Козацтва з переважаючими силами наступаючої армії більшовиків під проводом М. Муравйова. Хід цього бою був трагічним: ціною загибелі 250 українських вояків і чети студентської сотні захисники Крут у нерівній боротьбі стримали наступ більшовиків на кілька днів. Цього часу вистачило Центральній Раді для укладення Брест-Литовського мирного договору з країнами Четверного союзу.

Хід і обставини самого бою знайшли неоднозначне трактування і оцінку в історіографії. Брак історичних джерел привів до певних неточностей та стерео-

типів від яких особливе страждає опис бою, наданий на сторінках відомої праці О. Дорошенка “Історія України, 1917-1923 рр.” [601]⁴⁹⁾.

Відновити точну хронологію перебігу самого бою, співвідношення сил та проаналізувати недоліки керівництва по організації управління між українськими загонами допомагають спогади колишнього командира Студентського Куреня А. Гончаренка [285]. Сотник А. Гончаренко під час самого бою 29 (16) січня 1918 року мусив здійснювати безпосереднє керівництво українськими загонами на позиціях.

Інформацію про розташування українських відділів на позиціях підкріплює схема самого бою, складена студентом Миколою Олійником. В значній мірі відомості про перебіг самого бою доповнюють спогади його учасників І. Лоського, А. Михайлика [406, 422] та інші.

З них ми дізнаємося, що з ранку 29 січня 1918 року розпочався наступ більшовиків на станцію Крути. На лівому фланзі проти студентів наступали не зовсім тверезі матроси та сибіряки Р. Берзіна. Правий фланг штурмували московські червоногвардійці.

Про кульмінаційний момент бою згадує поручник М. Михайлик: “Мені видно було три чорні густі лави матросів, що пішли в наступ. Застрікотіли скоростріли, рушниці. Видно було, як падали на снігу чорні постаті матросів, але просувалися вони все ближче і ближче... Але грізні вістки: “нема набоїв”, “Псуються скоростріли”, - пролетіли по окопах, а тут чорні постаті знялися, крики “ура”, “слава”, і все перемішалось. Стріляли один одного. Облилися кров’ю багнети. Вдесятеро більші вороги – перемогли” [422]⁵⁰⁾.

Ліворуч від насипу розташувалися студенти та вояки куреня “Смерті”, праворуч – юнаки військової школи. Студентська сотня була поділена на чотири частини по 28-30 осіб. Загальне керівництво лівою ділянкою фронту обійняв сотник Омельченко, якому підлягало 90 студентів та 50-60 вояків. На правому фланзі стояла 1-ша Українська школа ім. Б. Хмельницького.

⁴⁹⁾ [601] Дорошенко Д. Історія України, 1917-1923 рр. У 2 т. – Ужгород, 1223 -1930. – Т. 1. – С. 185.

⁵⁰⁾ [422] Михайлик М. День 16 січня 1918 (ст.ст.) // Літопис “Червоної Калини”. – 1932. – №2. – С. 12-13.

Про участь у боях сотника Лощенка, який сам обслуговував єдину гармату українських захисників, згадує на сторінках своїх споминів учасник цього бою командир 1-го Автопанцерного дивізіону С. Самійленко [195]⁵¹⁾.

Довгий час серед українських дослідників панівною щодо перебігу подій цього бою була точка зору вже приведеного вище історика Д. Дорошенка.

Безцінну спробу з'ясувати та відтворити хронологію і характер цього бою зробив на сторінках своєї праці “Визвольний здвиг України” прем'єр-міністр УНР Б. Мартос [159].

Широко застосовуючи масив спогадів учасників бою з іншими історичними джерелами, він поставив під сумнів декотрі факти самого бою під Крутами. Так, за підрахунками автора, у бою брали участь не 300, а 600 чоловік при 16 кулеметах, бій розпочався 29-го біля 3-ї ранку. Сотник Омельченко не втік з бою, а був поранений і помер по дорозі до Києва” [159]⁵²⁾.

Опис самого бою відображають і спогади його противників – більшовиків. Про запеклий характер бою згадують на сторінках своїх мемуарів відомі радянські воєначальники О. Антонов-Овсієнко [94]⁵³⁾ і П. Єгоров [325].

Значна кількість мемуарів учасників тих звитяжних подій присвячена придушенню більшовицького повстання у січні 1918 р. у Києві. Спомини багатьох його учасників дозволяють нам простежити діяльність керівників Української армії – С. Петлюри, М. Ковенка, В. Петріва, О. Удовиченка, Є. Коновальця.

Ось як, наприклад, згадує сцену прибуття С. Петлюри до Києва у січні 1918 р. активний учасник тих подій І. Гаврилюк: “На другий день до Києва прибув Симон Петлюра. У звичайній вояцькій шинелі, з багнетом за плечима, він ішов на чолі чорних гайдамаків, бадьорий, енергійний. Дивлячись на нього, вірилось, що тепер ми переможемо! Козаки вже тоді любили його дуже, йшли за ним на все” [268]⁵⁴⁾.

⁵¹⁾ [195] Самійленко В. Дні слави (Спогади полковника української армії). – Нью-Йорк: Укр. Вільна АН у США. 1954. – С.28.

⁵²⁾ [159] Мартос Б. Визвольний рух України. - Нью-Йорк - Париж-Сідней-Торонто, 1989. – С.116-118.

⁵³⁾ [94] Антонов-Овсієнко В. Записки о гражданской войне. – Т.1. – Москва, Петроград, 1924. – С. 77.

⁵⁴⁾ [268] Гаврилюк І. З величного минулого // За державність. – Каліш, 1928. – 36. 1. – С. 127.

Достовірних документів про придушення повстання на “Арсеналі” не збереглося. Газетні публікації містять дуже суперечливу інформацію.

Найбільшим за обсягом джерелом є спогади українських військових діячів. Про дії куреня Січових стрільців на сторінках своїх мемуарів згадував Є. Коновалець [142]⁵⁵), Наливайківського полку – О. Шпилинський [559]⁵⁶), Гордієнківського полку – В. Петрів [182]⁵⁷), артилерії – К. Смовський [502]⁵⁸), 2-ї юнацької школи – М. Видибайло [251]⁵⁹), Богданівського полку – М. Галаган [414]⁶⁰), полку ім. Петра Сагайдачного – А. Марущенко-Богданівський [414]⁶¹), Полуботківського полку – А. Швець [552]⁶²), Богунського полку – А. Тарнавський [521]⁶³).

Найбільш цінними, на наш погляд є мемуари військового міністерства Центральної Ради О. Жуковського, який детально описує дії міністерства, спрямовані на придушення повстання, дає оцінку роботі Штабу Київської Округи і Військового Секретаріату. [30].

За наказом О. Жуковського у січні 1918р. була створена бойова сотня з писарів Військового Міністерства, яка брала активну участь у вуличних боях при взятті 6-ти поверхового готелю “Прага”. Автор прагне виявити і проаналізувати причини військової поразки українців у цій війні. Головними з них, на його думку, були відсутність єдиного військового керівного центру, непорозуміння між С. Петлюрою і Є. Поршем, фахова неспроможність Військового секретаря О. Немоловського, незадовільна робота Військового секретаріату щодо створення національно свідомої і дисциплінованої армії [30]⁶⁴).

⁵⁵) [142] Коновалець Є. Причинки до історії української революції. – Прага, 1928. – 40 с.

⁵⁶) [559] Шпилинський О. Замітки до історії 3-го пішого полку імені Наливайка // Табор, - Варшава, 1929. – Ч.12. – С.54-69.

⁵⁷) [182] Петрів П. Спомини з часів української революції (1917-1921) : У 4 частинах. – Львів: Червона Калина. – 1927-1931.

⁵⁸) [502] Смовський К. Гайдамацький Кіш Слобідської України та його артилерія в 1917-1918 рр. // За державність. – 1935. – №5. – С.137-157.

⁵⁹) [251] Видибайло М. По дорозі до кращого // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – Ч.4 -7.

⁶⁰) [414] Галаган М. Богданівський полк // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1937. – Ч. 6.

⁶¹) [414] Марущенко-Богданівський А. Штурм Арсеналу // Табор. – Варшава, 1927. – Ч.5. – С.20-23.

⁶²) [552] Швець А. Історія Полуботківського полку // Українське козацтво. – 1971. – Ч.18. – С.20-22.

⁶³) [521] Тарнавський А. Історія 4-го Запорізького полку імені і.Богуна // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – Ч. 1 – С. 8.

⁶⁴) [30] ЦДАВО України. – Ф.3543С. – Оп. 2. – Спр.1. – Арк. 33-34.

“Я міркую, – писав О. Жуковський у спогадах, – що якби зібрати негайно тверді і рішучі військові сили та зразу без всяких балачок і переговорів повести наступ на Арсенал і якою б дорогою ціною не обійшлося би, а взяти його, то в самому корні повстання б значно менше жертв коштувало” [30]⁶⁵⁾.

Обстановка анархії і безладдя змусила військових керівників йти на неоднозначні кроки. Ось як, наприклад, О. Жуковський згадує, за яких умов він призначив на посаду Похідного Штабу отамана Осецького: “Приходилось брати першу попавшу людину і пристроювати до діла. Тут на засіданні я зустрів одного от. Осецького, який у Києві працював, як рядовий козак... Не знаючи його, що він за людина, який в нього військовий досвід, я взяв його до себе як начальника Похідного Штабу” [30]⁶⁶⁾.

Спогади військових керівників Української армії допомагають дослідити процес створення перших українських частин: 2-го куреня Гайдамацького Коща Слобідської України, 4-сотенного Галицького Куреня Січових стрільців та Помічного Куреня Січових стрільців, які стали ядром регулярної Української армії.

Так, полковник К. Смовський згадує, як у грудні 1917 р. з ініціативи С. Петлюри у Києві в готелі “Ермітаж” на Фундукліївській вулиці був організований приймальний пункт для запису добровольців у Гайдамацький Кіш “Слобідської України” і “Січових стрільців” [502]⁶⁷⁾.

На жаль, не залишив розгорнутих спогадів один із провідних діячів Української армії – перший генеральний секретар військових справ Центральної Ради С. Петлюра. Але цікаві роздуми і оцінки різних етапів військового будівництва містяться в його публікаціях, рецензіях на мемуарні твори, листах тощо. Так, у листі до генерала М. Омеляновича-Павленка

С. Петлюра згадує про труднощі, які йому доводилось долати для того, щоб переконати своїх партійних однодумців у необхідності виділення коштів

⁶⁵⁾ [30] ЦДАВО України. – Ф.3543.С. – Оп. 2. – Спр.1. – Арк. 2.

⁶⁶⁾ [30] Там саме. – Арк.35.

⁶⁷⁾ [502] Смовський К. Гайдамацький Кіш Слобідської України та його артилерія в 1917 - 1918 рр. // За державність. – 1935. – №5. – С. 137.

на створення Коша Слобідської України [654]⁶⁸⁾. Мемуари допомагають викрити декотрі помилки в організації придушення повстання в Києві.

Так, генерал В. Петрів у своїх спогадах згадував, що обороною Києва керували два осередки: перший штаб М. Ковенка на Миколаївській вулиці та другий-штаб М. Шинкаря на Лютеранській вулиці [182].

Мемуари допомагають простежити той емоційний настрій та атмосферу при якій були прийняті важливі доленосні рішення.

Прикладом цьому може служити історична нарада на станції Бобрик 9 січня 1919 року на якій було прийнято рішення всі українські військові формування кинути на придушення повстання в Києві.

Якщо порівнювати описи цієї наради у спогадах і працях генерала О. Удовиченка, які вийшли в різні роки: наприкінці 20-х у журналі “Військова справа” і у 50-ті – у книзі “Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил”, то можна стверджувати, що мемуари, написані пізніше, значно бідніше передають емоційний колорит освітлюваної епохи, менш повно і точно відображають безпосередні враження учасників подій.

Наведемо приклади описів цієї наради на сторінках журналу “Військова справа”: “Входжу до С. Петлюри. Обмінююсь думками і вирішуємо скликати начальників групи, що була в напрямку на ст. Гребінка. Через деякий час прибули Сушко і начальник юнацької школи сотник Блаватний. Зібралися у тім же сепаратці Симона Петлюри. Останній коротко поділився відомостями і запитав, що робити далі: чи продовжувати боротьбу, чи припинити і примиритись з фактичними обставинами. Різні були відповіді... Раптом встає один з присутніх і каже: “Наша боротьба не припиняється, а тільки починається. Ми мусимо або загинути, або перемогти. Історія не простить нам нашої малодушності. Назад на Київ. Візьмемо Київ, а потім зустрінемо ворога під його мурами, а коли не втримаємося, залишимо Київ разом з Урядом та Центральною Радою”. За-

⁶⁸⁾ [654] Петлюра С. Статті. – Київ: Дніпро. – 1993. – С. 222.

ведення було вирішено. С. Петлюра першим взяв слово: “Так, наша боротьба починається, назад на Київ [531]⁶⁹⁾”.

Через багато років, ознайомившись зі всією (по можливості перебування на еміграції) сукупністю документів та джерел, автор досить в стриманих тонах відтворює цей момент: “З цією метою на станції Бобрик Симон Петлюра скликав нараду командирів окремих частин для того, щоб почути їх думки, перевірити настрої вояків. На цій нараді було висловлено різні думки, аж до припинення війни з Червоною Москвою... але думку про припинення було не тільки категорично відкинуто, а й ухвалено: в першу чергу повернути назад на Київ, а після того зустріти московську армію на лінії Дніпра” [689]⁷⁰⁾. Наведений приклад свідчить, що переосмислення подій, свідком яких автор був, значно впливає на місце та роль описуваного факту в загальному розвитку подій національно-визвольних змагань. В. Петрів додає, що на вулицях Києва з’явилися від руки написані заклики про вступ до коша. На них був намальований козак, що мав оселедець з червоним шликом” [182].

А. Удовиченко у своїх мемуарах наводить умови вступу до коша: “кожний, хто вступав в гайдамаки, повинен був пройти певний ритуал, а саме; задавалися питання: 1) Якої віри; 2) Якої національності; 3) Чи визнає самостійну Україну, а потім мусив підписатися під 10 гайдамацькими заповідями [530].

Мемуари дають можливість простежити основні етапи військової операції українських військ у боях за Арсенал.

Радянські історики оцінювали бої за “Арсенал” як надзвичайний героїзм, що проявив київський пролетаріат у боротьбі з “буржуазною” Центральною Радою. Найзапекліші бої розгорілися при штурмі казарм понтонерів. “Нараз гарматчики доповіли, – згадує активний учасник тих подій старшина-наливайковець О. Шпилинський - що мають набої для димових завіс, незабаром шарахнуло ще декілька стрілів.” “Гайдамаки, вперед!” – махаючи енергійно кийком кричав Отаман Петлюра. “Отаман Волох, починайте! Ну, гайдамаки,

⁶⁹⁾ [531] Удовиченко О. Перша боротьба за Київ (1917-1918) // Архіви України. – 1993. – № 3. – С. 58-59.

⁷⁰⁾ [689] Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. – Київ: Україна, 1995. – С. 17-18.

з богом! Вперед прапор! Ближче ще, ще раз, не давайте димові розходитись! Ну, з богом” [559]⁷¹⁾.

Приклади тактики вуличних боїв українських загонів проти робітничих дружин боїв містяться в спогадах організатора загону Червоної гвардії головних залізничних майстерень, одного із керівників повстання в Залізничному районі міста В. Патлаха [454], захисника “Арсеналу” більшовика А. Лахтюка [148] та інші. Спогади цієї категорії мемуаристів передають напругу шестиденних боїв на вулицях Києва, подають чимало цікавих щодо теми нашого дослідження бойових епізодів, описів бойових дій тощо.

Найбільш суперечливими є оцінки чисельності ворогуючих сторін. Так, за підрахунками В. Антонова-Овсієнка українська залога Києва сягала 20 тисяч бійців [94]⁷²⁾.

За підрахунками сучасних істориків їх було не менше 9 тисяч осіб. Станом на 29 січня 1918 року Центральну Раду у Києві боронили 1940 багнетів та 3 панцерні автомобілі. Серед них: Богданівський полк – 300, Полуботківський полк – 200, Богунівський полк – 95, курінь Січових стрільців – 340, Гордієнківський полк – 400, Вільне козацтво – 550-600, громадські відділи – 77-87 багнетів [685].

Багато фактичного матеріалу для дослідження ролі Січових стрільців у першій українсько-більшовицькій війні містять військові спогади В. Євтимовича, І. Зазаровича, О. Думіна [321, 333, 315].

Спогади безпосередніх учасників дають не використані ще дослідниками цінні відомості про участь військових частин різних родів військ української армії в боях за Київ: артилерії, авіації, загону автопанцерників полковника Діттеля, гірської батареї Алмазова [122,100, 424, 156], дослідити бойовий шлях окремих військових частин і загонів [168, 413].

Не досить ґрунтовно висвітлено в українській історіографії останні дні перебування українських військ у Києві та їх відступ до Житомира.

⁷¹⁾ [559] Шпилинський О. Замітки до історії 3-го піхотного полку ім. Наливайка // Табор. – 1929. – № 12. – С.60.

⁷²⁾ [94] Антонов-Овсенко В. Записки о гражданской войне. М.: Высший воен.ред.совет, 1924-1933. – Т.1. – 1924 – С.150.

Про нелюдські умови, в які потрапила Українська армія в останніх боях, згадує сотник О. Шпилинський: “Лави гайдамаків лежали в Царському Саду. Сад засипали стрільна з-за Дніпра. Більшовики доходили до самого будинку Купецького зібрання й тоді ми всі з отаманом Петлюрою вискакували та переходили в наступ... Весь сад був завалений трупами. Це тупцювання на місці без хвилини спокою ні вдень, ні вночі страшенно стомило всіх. Отаман Петлюра зібрав усіх нас та звернувся з промовою: “Треба напружити всі сили ще раз!” То була божевільна атака - жорстока та люта. В цій останній атаці багато забили гайдамаків, не було ні одного гайдамака, якого б не зачепила куля. Гайдамаки вже не ходили, а лазили по саду від утоми”[559]⁷³⁾.

Найціннішим історичним джерелом вивчення військової історії після відступу Української армії з Києва слід вважати військову програму реорганізації армії, запропоновану О. Жуковським після призначення його на посаду Військового міністра 27 січня 1918 р.

“Я виступив з слідуною програмою, – згадував О. Жуковський. – Необхідно назначити одного відповідального керуючого над всіма військовими частинами, які вийшли із Києва або Командуючого військами. Вставити сторожову охорону на залізничних путях: Київ – Козятин – Київ – Коростень. Ввести дисципліну..., стрілкові заняття” [30]⁷⁴⁾.

Десятиденні бої за Київ дали можливість Центральній Раді укласти у березні 1918 р, Брест-Литовський мирний договір і розпочати формування Української армії.

Після залишення Києва в районі Ігнатівки була проведена реорганізація українських військових частин, які були перетворені в окремий Запорізький загін, який перетворюється в Запорізьку дивізію, а в кінці березня 1918 р, - в Запорізький корпус. Про ці події детально розповідають у своїх спогадах полковники Б. Сулківський, О. Шпилинський [513, 558].

⁷³⁾ [553] Шпилинський О. Замітки до історії 3-го піхотного полку імені Наливайка // Табор. – 1929. – № 12. – С. 66-67.

⁷⁴⁾ [30] ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр.1. – С.30.

Підписання військової конвенції УНР з Країнами Четверного союзу 18 лютого 1918 р. стало правовою основою вступу німецько-австрійських військ в Україну.

Про конкретну участь Української армії в звільненні України від більшовиків разом з німецькими та австро-угорськими військами, їх спільний похід на Лівобережжя і Крим розповідають військові спогади Б. Монкезича, А. Тарнавського, В. Петріва [168, 676, 182, 4] та інші. Їх свідчення значно доповнюють мемуари вояків Українських Січових стрільців Р. Вінницького, М. Заклинського [252, 335], які перебували в складі австрійської армії.

Вони переконливо змальовують картину героїчного походу Кримської групи у квітні 1918 р., яка була сформована за наказом військового міністерства із Запорізького корпусу на чолі з полковником П. Болбочаном. Завданням групи було “таємно від німецького командування зайняти Кримський півострів та опанувати базою і кораблями Чорноморського флоту в Севастополі” [705]⁷⁵).

За спогадами безпосередніх учасників внаслідок добре продуманої блискавичної операції в ніч з 21 на 22 квітня 1918 р. передові загоны 2-го полку потіснили більшовиків і ввірвалися на міст, а вже 22 квітня 2-й полк захопив Джанкой. 25 квітня українські війська взяли Сімферополь, а полк ім. К. Гордієнка зайняв Бахчисарай. Щоб запобігти конфлікту з німцями, Київська група змушена була залишити Крим.

Серед важливих історичних джерел, вміщених в мемуарах, можна відзначити “Доклад начальнику операционного отделения германского Восточного фронта о положений дел на Украине в марте 1918 года” К. Роса, який вперше був опублікований в 1921 р. в Архіві Російської Революції [124]. Доповідь, вміщує цікаву інформацію про стан, структуру, чисельний склад та однострїї Української армії та хід військових операцій навесні 1918 р.

Серед неопублікованих спогадів іноземців звертають на себе увагу рукописи перекладу мемуарів німецького офіцера Г. Тимпура [50] про перебування німецьких військ в Україні.

⁷⁵ [705] Якимович Б. Збройні сили України. Нарис історії. – Львів, 1996. – С. 93.

Спогади чеського офіцера Гасенка розповідають про стосунки між 2-м чехословацьким корпусом і українською армією та заходи обох сторін щодо запобігання конфлікту [32]. Значною мірою їх доповнюють мемуари першого президента Чехословаччини Т. Масарика [160], прихильність якого до українського визвольного руху загальновідома.

Мемуари є чудовим джерелом для висвітлення історії українського флоту часів Центральної Ради. Найбільш цінними серед них, окрім вже названих праць С. Шрамченка, можна назвати спогади М. Неклієвича [426], що правдиво висвітлюють головні етапи історії українського флоту: заснування у Києві Українського Генерального Секретаріату Морських Справ (22 грудня 1917 р.) Морського Генерального Штабу, підняття українського прапора (29 квітня 1918 р.) кораблями Чорноморського флоту у зв'язку з наближенням групи полковника П. Болбачана тощо.

Для дослідження бойових дій в окремих місцевостях і регіонах України доцільно було б використовувати численні спогади авторів, які воювали на боці більшовиків.

Нині в архівах зберігається чимало неопублікованих споминів (чернетки, замітки, щоденники, автобіографії), які передають напруження збройної боротьби в певних центрах, районах, містах, населених пунктах України [50, 68]. У них автори називають номери військових частин Української армії, проти яких їм доводилось вести збройну боротьбу, згадують найбільш цікаві її епізоди. Так, наведений факт захоплення українського панцерника у кінці грудня 1917 р. робітниками Брянського заводу м. Катеринослава, про який згадував у своїй праці прем'єр-міністр УНР І. Мазепа [640]⁷⁶⁾, досить детально доповнює спогад безпосереднього учасника цієї акції – робітника С. Логвінова [68]⁷⁷⁾.

Отже, військова мемуаристика доби визвольних змагань 1917-1921 рр. в Україні виступає важливим історичним джерелом, яке надає можливість відтворити цілісну картину історії створення та боротьби українських військових

⁷⁶⁾ [640] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 рр. – У 3 т. – Прага, 1942-1943. – Т.1. – С.78.

⁷⁷⁾ [68] Дніпропетровський архів Дніпропетровської області (ДАДО) - Ф.Р. 3493. – Оп. 1. – Спр.49. – Арк. 5-6.

формувань Центральної Ради, доповнити та уточнити окремі її етапи та маловідомі сторінки.

Комплексне дослідження військової мемуаристики означеного періоду допомагає подолати міфи радянської історіографії про відсутність українських військових формувань під час Першої українсько-більшовицької війни, про роль і місце С. Петлюри в організації Армії УНР та її збройній боротьбі за незалежність України.

Використання мемуарів дає можливість проаналізувати погляди їх авторів щодо питань військового будівництва та історії українських військових формувань доби Центральної Ради. Найбільш повну картину досліджуваних процесів надають спогади та праці відомих українських військових діячів П. Скоропадського, О. Грекова, Є. Коновальця, О. Удовиченка, В. Кедровського, О. Омеляновича-Павленка та інші., які вміщують чимало свідчень та фактів, які не надають інші джерела.

Мемуари українських політичних та громадських діячів В. Винниченка, М. Грушевського, Б. Матроса та інші. надають у переважній більшості упереджену та перекручену інформацію щодо питань військового будівництва Центральної Ради.

Серед спогадів противників української революції найбільш цінну інформацію щодо теми дослідження надають праці військових діячів білої армії А. Денікіна, М. Кришевського, П. Краснова та інші., а також більшовиків – В. Антонова-Овсієнка, Є. Бош, В. Затонського, Є. Лапчинського та інші.

Суб'єктивний характер військових мемуарів як історичних джерел не дає можливість надати якісну історичну інформацію щодо кількісного складу українізованих військових формувань та загальної чисельності української армії під час окремих боїв Першої українсько-більшовицької війни. Їх краще використати як додаткове історичне джерело при дослідженні питань українського військового руху, вільного козацтва, опису боїв Першої українсько-більшовицької війни, історії українських збройних формувань.

Важливим поштовхом для подальшого дослідження теми дослідження є пошук і введення у науковий обіг нових неопублікованих мемуарів, які зберігаються в архівах України. Чимало свідчень щодо історії українських військових формувань вміщують автобіографія отамана О. Волоха, мемуари О. Жуковського, генерала Б. Стеллецького та інші.

РОЗДІЛ 4

МЕМУАРИ ПРО ВІЙСЬКОВУ ПОЛІТИКУ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Загострення конфлікту між урядом УНР і німецьким командуванням за підтримки великих і середніх землевласників, а також дрібної української буржуазії приводить до влади генерала П. Скоропадського. Переворот був здійснений 29 квітня 1918 року на з'їзді Земельних власників України в Києві і проголосив П. Скоропадського гетьманом України.

Питання приходу до влади гетьмана Павла Скоропадського в Україні 1918 року та його політики більшість українських і радянських істориків висвітлюють негативно. Винятком є погляди Д. Дорошенка, який у своїй відомій праці вважав, що встановлення влади Скоропадського було необхідним актом для наведення порядку й спокою в Україні.

І хоча термін перебування влади в руках гетьмана був коротким (трохи більше семи місяців) і організація війська за весь час Української гетьманської держави не вийшла поза межі підготовки кадрів, його плани щодо створення Української армії ще й досі цікавлять дослідників своєю масштабністю і високим фаховим рівнем.

За висловом українського історика Р. Млиновецького “Вісім корпусів української армії існували лише на папері – бо в тих “корпусах” цілком не було вояків, лише “командний персонал” – бувші старшини царської армії “українського проісходження”, настроєні так, що як лише Київ здобули українські війська, вони всі, всі ті “вісім корпусів”, заладувалися в один ешелон і ... поїхали на Дон до Денікіна” [609].

Історія Збройних сил Української гетьманської держави знайшла широке відображення в українській мемуаристиці. Особливе місце в ній посідають спогади вищого керівництва гетьманської армії: головнокомандуючого армії і флоту Української держави гетьмана П. Скоропадського [198], товариша військо-

вого міністра генерала О. Грекова [291, 292], начальника штабу гетьмана генерала Б. Стеллецького [43, 44].

Спогади учасників тих подій підтверджують, що чималу роль у правовому регулюванні розбудови Української армії і флоту відігравало окупаційне командування в особах генерал-фельдмаршала фон Ейхгорна та В. Гренера. Окупаційна влада контролювала питання формування військових частин, їх дислокацію, пересування тощо і не дозволяла Україні створити будь-яку армію.

Базуючись на них і підкріплюючи їх іншими історичними джерелами, можна дослідити головні етапи будівництва збройних сил України часів гетьмана П. Скоропадського.

Найбільш цінними слід вважати “Спогади” П. Скоропадського [198, 199] особливість яких, на думку відомого українського критика Я. Полянського, “полягає в тому, що вони висвітлюють епоху і діяльність автора з позицій поміркованого консерватизму, культурного і політичного елітаризму та демократизму. Вони є цінними документами історії також тому, що на відміну від української мемуарної літератури, яка традиційно розглядала проблему Української революції 1917-1921 рр. у статичний спосіб, їх автор підходить до справи стратегічно, з позицій динамічної перспективи професійного військовика-генерала” [198]⁷⁸⁾.

“Спогади” змальовують титанічну діяльність гетьмана по створенню основ майбутньої армії – “восьми корпусів по числу губерній в Україні, які б охопили всього лише 0,5 % населення України [198]⁷⁹⁾, а також заходи, вживані гетьманом, для повернення німцями Україні кораблів Чорноморського флоту [198]⁸⁰⁾.

Значний інтерес становить цифровий матеріал щодо реорганізації Запорізької і створення Сердюцької дивізії [198]⁸¹⁾, розбудови системи військової освіти [199]⁸²⁾. З позицій військовика автор дає досить кваліфіковану характе-

⁷⁸⁾ [198] Скоропадський П. Спогади, кінець 1917-грудень 1918 рр. – Київ, Філадельфія, 1995. – С. 11.

⁷⁹⁾ [198] Там саме. – С. 179.

⁸⁰⁾ [198] Там саме. – С.261-262.

⁸¹⁾ [198] Там саме. – С.261-262.

⁸²⁾ [199] Скоропадський П. Спогади, кінець 1917-грудень 1918 рр. – Київ, Філадельфія, 1995. – С. 180.

ристику начальника головного управління Генерального штабу полковнику О. Сливинському, головному начальнику воєнно-навчального відділу – генералу М. Юнакову, військовому міністру О. Рогозі, начальнику Морського штабу М. Максимову, товаришу військового міністра – генералу О. Грекову та іншим.

Відмінну оцінку щодо діяльності гетьмана П. Скоропадського по створенню українських військових формувань подає на сторінках своїх військових мемуарів командир корпусу Січових стрільців полковник Є. Коновалець.

“Справа організації української армії виглядала препогано, - писав він, - Творено, щоправда, штаби і військові управи, що дійсно вели солідну підготовчу працю для організації кількатисячної української армії. Але всю цю роботу вели не українці, а навпаки, у великій більшості люди ворожі українцям і всяким інтересам української нації. Отже, праця гетьманських штабів з фахово-військового боку дуже гарні, але з національного боку цілком не продуктивні і, що більше, небезпечною ... Творення ж поодиноких українських військових частин почалось і скінчилось за гетьманування Павла Скоропадського на Сердюцькій дивізії. Її творено кілька місяців накладом великих коштів та солідної підготовки. І Сердюцька дивізія була добре вишколена й мала прекрасний зовнішній вигляд. Але вона була мертвою машиною, без любові до свого старшинства, без усякого запалу. Коли ж прийшов момент війни та коли її, гетьманську гвардію, вислано на фронт, то вона ще перед зустріччю з противником масово розбіглась” [142]⁸³⁾.

В значній мірі цю думку підтверджують і спогади посла Дону в Україні генерала Чечурякіна, який не належав до прихильників української державності. Він писав: “Уряд і особливо Гетьман, в душі безумовно прихильний Росії, боявся, як мені здавалося, творити українську армію, боявся національних настроїв цієї армії проти Росії”[665].

Багато цікавого матеріалу про перші кроки штабу щодо формування та принципів комплектування кадрів майбутньої Української армії містять неопубліковані мемуари начальника штабу гетьмана Б.Стеллецького. Біографічні

⁸³⁾ [142] Коновалець Є. Причинки до історії української революції. – Прага, 1928. – С.26-27.

дані свідчать, що автор брав активну участь у формуванні й підборі кадрів на військові посади до Генерального штабу. “Спочатку організуються вищі установи армії, - згадує Б. Стеллецький – і потім організація проводиться до менших з’єднань – вся вага військової повинності лягла б майже виключно на заможний селянський клас, як найбільш “консервативний і найбільш стійкий елемент” [43]⁸⁴⁾. Б. Стеллецький згадував, що “для безпосередньої охорони уряду гетьмана були сформовані дві сотні гетьманського конвою (одна піша, друга – кінна), переважно з колишніх офіцерів” [43]⁸⁵⁾ – це були перші військові підрозділи, створені за часів Української держави гетьмана Павла Скоропадського.

Поза увагою дослідників не повинні залишитися роздуми генерала щодо планів створення Української армії з урахуванням геополітичного становища та місця збройних сил в системі національної безпеки Української держави та воєнної доктрини [43]⁸⁶⁾

У червні 1918 р. було проведено реорганізацію Генерального штабу. Багато цікавих фактів щодо планів організації гетьманської армії, роботи відділів її міністерства, його взаємостосунків з німецьким командуванням подає у своїх мемуарах генерал О. Греков [291, 292].

Загальновідомо, що в своїх “Спогадах” гетьман П. Скоропадський негативно характеризує генерала. Ознайомлення з біографією цього українського військового діяча, залучення додаткових історичних джерел, у тому числі й матеріалів допитів українського генерала в Лук’янівській в’язниці 21-22 вересня 1948 р. слідчими НКВС [63] свідчать, що причиною негативної оцінки були не фахова підготовка і моральні цінності генерала, а розбіжності в політичних поглядах О. Грекова з гетьманом.

Найбільш важливим є опис участі генерала О. Грекова в офіцерському союзі “Батьківщина”, який об’єднував патріотично настроєних офіцерів Української армії [63]⁸⁷⁾.

⁸⁴⁾ [43] ЦДАВО України. – Ф.Р. – 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 89-90.

⁸⁵⁾ [43] ЦДАВО України. – Ф.Р. – 4547 – Оп. 1. – Спр.1. – Арк. 89-90.

⁸⁶⁾ [43] ЦДАВО України. – Ф.Р. – 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 98-99.

⁸⁷⁾ [63] ЦДАГО України. – Ф.263. – Оп. 1. – Спр. 62149. – Арк. 84.

Особливу вартість мають ті місця мемуарів військових діячів, які містять оцінку діяльності гетьмана П. Скоропадського у створенні Української армії. Так, відомий український військовий теоретик – генерал М. Капустянський, вказував і на його помилки: “Гетьман зробив ще одну значну помилку - він, бажаючи утворити досить освічені старшинські кадри для мирного часу, наказав усунути з армії до резерву великий відсоток молодого революційного суто українського старшинства” [622]⁸⁸⁾.

Але найбільшою помилкою гетьмана у створенні Української армії було те, що її керівний склад складався переважно з колишніх генералів та офіцерів російської армії, які в переважній більшості вороже відносилися до ідеї створення Української держави та її армії. Це був вимушений визнавати український історик Д. Дорошенко: “Серед офіцерів, - писав він, – було багато російського або зросійщеного елемента. Не за гетьмана і не за Україну думали вони боротися, а за Росію, проти якої тепер виступали українці” [601].

Справжньою знахідкою для історії Української армії часів гетьмана П. Скоропадського є рукопис вже названої праці Б. Монкевича “Організація регулярної армії Української Держави 1918 року” [690], яка є справжньою копією щодо теми дослідження. І хоча ця праця не відноситься до розряду мемуарних джерел, її можна широко залучати до перевірки свідчень щодо теми дослідження, наданих у спогадах учасників тих звитяжних подій.

Вона вміщує значну джерельну базу: тексти воєнної присяги, оригінали наказів гетьмана по армії, списки переліку військових установ і військових формувань гетьманської армії, автор називає військові звання і прізвища їх командирів (до командирів полків та складу його штабу включно) тощо. Особливу цінність для дослідника складає інформація щодо планів військового керівництва по проведенню мобілізації в Українську армію.

“Призов рекрутів, - писав Б. Монкевич – мав відбутися 15 листопада 1918 року і 1 березня 1919 р. Перший набір мав охопити 50 000 новобранців. З них 35 585 пішло на укомплектування 4,5 кінних дивізій з їхньою артилерією, запасо-

⁸⁸⁾[622]Капустянський МПохід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році.(Короткий воєнно-історичний огляд).Кн1–2–Мюнхен, 1946.–С. 13-14.

вих кінних полків, радіотелеграфних дивізіонів і броньових дивізіонів... На 1 березня стало бути 79 000 рекрутів... Комплект армії мирного часу налічував 175 генералів, 14 930 штаб і обер-старшин, 2 975 військових урядовців, 29 211 підстаршин і козаків” [690]⁸⁹⁾.

Значну обізнаність у питаннях військового будівництва, чисельності та складу гетьманської армії на сторінках своєї відомої праці показав Головнокомандуючий Добровольчої армії генерал А. Денікін: “Збройні сили гетьмана, - писав він – складались: 1) із дивізії Натієва, сформованої з добровольців, розташованої у Харкові; 2) Сердюцької дивізії (гвардійської), створеної за набором виключно з синів середніх і заможних селян-власників ... 3) з охоронних та прикордонних сотень; 4) у серпні з Володимир-Волинського прибула сформована там австрійцями з військовополонених українців “1-а Українська піша дивізія”. Німці всіляко противились організації української армії, вважаючи її небезпечною для себе і дозволяли тільки існування її кадрів... Передбачалось створити 8 корпусів двохдивізійного складу і 4 кінні дивізії” [299].

Гетьман П. Скоропадський розумів, що у майбутній війні з більшовицькою Росією Українській гетьманській державі слід укласти міцний військово-політичний союз із своїми сусідами. Уряд П. Скоропадського щедро постачав зброєю денікінську армію.

У своїх спогадах головнокомандувач війська Донського генерал П. Краснов проаналізував причини невдалої спроби укласти військово-політичний союз між Україною та Доном та створити спільний фронт проти більшовиків.

Свої роздуми він доповнює листами до гетьмана П. Скоропадського, описом його зустрічі з ним у листопаді 1918 р. на станції Скороходово [144].

Чимало спогадів цього періоду залишили старшини й солдати Української армії [502, 401].

Разом із іншими історичними джерелами вони дають можливість дослідити процеси реорганізації українських військових формувань, містять багато фактичного матеріалу з життя вояків, зокрема проведення нових знаків війсь-

⁸⁹⁾ [690] Україна в минулому. – Київ: Львів, 1996. – С.106.

кової відзнаки, запровадження нових військових статутів, законів. Але в той же час в них не досить обґрунтовано висвітлена історія всіх військових формувань.

Так, підполковник Г. Маслівець у своїх спогадах згадував, що набір військовослужбовців в Сердюцьку дивізію відбувався з заможних селянських родин [416]⁹⁰).

Значною подією для українських збройних сил було відновлення у серпні 1918 р. окремого загону Січових стрільців, про що докладно згадується в названих у цій дисертації спогадах Є. Коновальця, Є. Зиблікевича, В. Кучабського та інші.

Мемуари російського офіцера Є. Трубецького повідомляють про таємну зустріч гетьмана з полковником Є. Коновальцем з приводу військової допомоги січовикам у визволенні Львова від поляків у листопаді 1918 р. [508].

Непопулярні серед українського селянства державні акти гетьмана про повернення землі поміщикам та державну монополію на хліб з правом його ревізування викликали масовий антигетьманський селянський рух.

Про розміри цієї боротьби свідчать дані німецького штабу: за шість місяців правління П. Скоропадського селянами було вбито 19 тисяч німецьких солдатів і офіцерів [599]. За вбитих вояків на українські села накладали величезні контрибуції. На це селяни відповідали масовими повстаннями. Ці виступи, які мали здебільшого стихійний, неорганізований характер жорстоко придушувалися німецькими та гетьманськими військами.

Цікаві свідчення про стосунки між січовиками II-ї австрійської дивізії з вояками Української армії, про захист ними українських селян каральних загонів є в спогадах вояків УГА. За твердженням князя В. Габсбурга (В. Вишиваного) – командира УСС – відмова Січових стрільців взяти участь у придушенні повстання на Звенигородщині в липні 1918 р. дорого коштували січовикам - за наказом австрійського командування вони були переведені в Північну Буковину [267]⁹¹).

⁹⁰) [416] Маслівець Г. Гордієнківський кінний полк // За державність. – 1964. – №10. – С. 142.

⁹¹) [267] Габсбург В. Мемуари // Самостійна Україна. – 1996. – Ч.3/461. – С. 32.

При вивченні історії військових формувань часів Гетьманату доцільно використати неопублікований “Щоденник отамана окремого козацького

Чорноморського Кошу петлюрівської армії”, невідомого автора [15]. Він охоплює історію цього військового формування з липня 1918 р. до лютого 1919 р. і висвітлює багато епізодів внутрішнього життя підрозділу часів гетьмана П. Скоропадського. Її автор наводить деякі факти з історії цього військового формування: заснування штабу та кадру Чорноморського Коша 31 липня 1918 р. в Києві в готелі “Русь” [15]⁹²⁾, приїзд генерала Лігнау з питань постачання і озброєння Коша [15], участь цього військового формування у протигетьманському повстанні [15]⁹³⁾.

Гетьманський переворот викликав в українському суспільстві неоднозначну реакцію. Серед усіх українських громадсько-політичних діячів того часу найбільш докладну інформацію щодо збройних сил України цього періоду на сторінках своїх мемуарів подає відомий український історик і політичний діяч Д. Дорошенко [124].

Обіймаючи посаду Міністра Закордонних Справ Д. Дорошенко засвідчує свою обізнаність щодо військових справ: наводить достовірні дані щодо чисельного складу Української армії, термінів проходження служби особовим складом, планів щодо мобілізації та підготовки офіцерських кадрів. Спогади інших українських діячів цієї групи оминають це питання, або торкаються його досить фрагментарно.

Історія Української армії часів правління гетьмана П. Скоропадського буде не повною без вивчення мемуарів членів добровольчих офіцерських дружин полковника Святополк-Мирського, генералів Кирпічова, Рубанова, Гомбівського.

“Чисельність офіцерських дружин була незначною 3-4 тисячі: організація контррозвідки і “загони особливого призначення” домінували над “багнетами” [299]⁹⁴⁾.

⁹²⁾ [15] ЦДАВО України. – Ф.1075. – Оп. 4. – Спр. 6. – Арк. 1-2.

⁹³⁾ [15] Там саме. – Арк. 8-12.

⁹⁴⁾ [299] Деникин А.И. Очерки русской смуты // Вопросы истории. – 1991. – №2-3. – С. 146.

Українська національна ідея була ворожою переважній більшості російських офіцерів і не дивно, що військовики з такими настроями не були придатними для захисту України під час всенародного повстання проти гетьманської влади у листопаді 1918 р.

Про участь таких загонів в обороні Києва від повсталого народу у листопаді – грудні 1918 р. досить детально свідчать мемуари Р. Гуля, М. Ігнерьова [120, 135] та інші., більшість з яких – колишні офіцери російської армії, які перебували в Україні, рятуючись від більшовиків.

Влучну загальну характеристику добровольчим офіцерським дружинам під час антигетьманського повстання на сторінках своєї відомої праці дав П. Христюк: “У дні облоги Києва республіканськими військовиками місто являло собою вже не столицю Української держави, а гніздо всеросійської реакційно-монархічної зграї. По вулицях розгулювали добровольчі офіцерські дружини, на головніших будинках розвивались трьохкольорові російські прапори. Головнокомандуючий добровольчими і гетьманськими військами генерал Келлер був господарем міста”[694].

Свідчення багатьох учасників тих подій можуть бути доповнені й уточнені архівними джерелами [10]. Наочному сприйняттю окремих питань нашого дослідження сприяє ознайомлення з кіно-, фото документами ЦДКФФА України [71, 72, 73].

Мемуари учасників подій 1917-1921 рр. в Україні допомагають дослідити важливі питання військової політики Української гетьманської держави. Найбільш повно ці питання висвітлені в спогадах П. Скоропадського, О. Грекова, Є. Коновальця та інших, спираючись на які можна проаналізувати погляди їх авторів на процеси військового будівництва в Україні.

Таким чином, спогади, підкріплені сучасними історичними дослідженнями дають можливість стверджувати, що гетьману так і не вдалося створити регулярної Української армії, яка б могла відстояти незалежність Української держави.

Аналіз праць військових мемуаристів свідчить, що не дивлячись на протидію з боку німецької адміністрації в справі створення збройних формувань, гетьманському військовому керівництву не вдалося створити міцний професійний за фахом та патріотично налаштований офіцерський кістяк майбутньої Української армії, яка так і не вийшла за межі кадру. Не виважена соціальна політика гетьмана, засилля в армії російського військового керівництва, головним чином офіцерів, використання урядом військових формувань в придушенні селянських виступів – все це стало головними прорахунками гетьманського уряду, які стали однією з причин того, що гетьману П. Скоропадському так і не вдалося створити міцні збройні сили.

Об'єктивному дослідженню військових мемуарів заважають тенденційність у висвітленні проблем військового будівництва на сторінках праць політичних противників гетьмана з боку українських політичних та громадських кіл (В. Винниченко, М. Шаповал, Б. Мартос та інші), а також великодержавницькі настрої переважної більшості колишніх російських генералів та офіцерів (О. Денікін, О. Трубецької та інші).

Єдиним виходом з цієї ситуації може служити тільки розширення джерельної бази з даної проблеми, введення в історичний обіг раніше невідомих мемуарних джерел. Прикладом цьому можуть служити неопубліковані спогади генерала Б. Стеллецького.

РОЗДІЛ 5

ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ АРМІЇ

УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ПЕРІОДУ ДИРЕКТОРІЇ

Незадоволені гетьманською владою, ряд лідерів українських партій стали в опозицію до гетьмана П. Скоропадського і створили Український національний союз (УНС), який розпочав підготовку до повстання. 13 листопада 1918 р. члени УНС таємно утворили Директорію УНР, яка закликала до повалення гетьманського режиму.

Найбільш повну інформацію про плани підготовки і перебіг подій проти гетьмана містять спогади командира корпусу Січових стрільців полковника Є. Коновальця та інспектора Армії УНР генерала В. Кедровського [362, 138, 365].

З цих праць ми можемо дізнатись, що головною силою Армії Директорії УНР був корпус січових стрільців, а також визначити головні етапи та військові операції цього збройного повстання. Після заняття військами Директорії УНР Білої Церкви і Фастова, повстанці рушили на Київ. По дорозі в ряди Української армії вступало селянство, робітництво. “Маси українських повстанців напливали з усіх боків так скоро, що штаб Директорії упустив евіденцію щодо їх числа, - згадував відомий військовий кореспондент Осип Назарук. - Я хотів бодай у приблизно довідатися про кількість кожних сил, щоб записати для будучого історика. В тій цілі розпитував я часто всіх ... Одначе вони або подавали мені найбільш суперечливі числа, або просто знизували плечима ...” [170].

Важливим іспитом для армії повстанців став бій під станцією Мотовилівка, якій відбувся 18 листопада 1918 року між загонами Січових стрільців і гетьманськими добровольчими загонами.

Про вирішальну роль 2-ї гарматної сотні Р. Сушка згадує в своїй праці В. Кучабський: “Тим часом більш-менш на годину перед цією критичною хвилиною, коло десятою перед полуднем, на Мотовилівську станцію прибуває потяг Романа Сушка з 2-ю сотнею Остапа Думіна, одного гарматного, якою керу-

вав Пількевич, і чотирма скорострілами. Швидко потім в'їздить ще й третій стрілецький ешелон із стрілецьким штабом і 1-ю та 4-ю сотнями Івана Рогульського і Мирона Матеніна, одною гарматною і трьома скорострілами... Отже, загуло шість стрілецьких скорострілів нараз, гостро сіючи поздовж ворожих розстрільних... Рівночасно й нова стрілецька гармата вкрила поле густими шрапнелями. Таким робом в останній момент ще раз спинен наступ московської дружини... Бій вирішується одним махом на користь січових стрільців” [617].

Спогади безпосередніх учасників тих подій січових стрільців Г. Стефаніва, О. Думіна, К. Смовського [504, 317, 497] дають нам унікальну можливість очима свідків спостерігати хід цього бою, що є зразком українського військового мистецтва і, на думку Є. Коновальця, вирішив долю гетьманщини [142]⁹⁵⁾

О. Думін у своїй праці “Мотовилівський бій. Критичні зауваги до його історії” (Львів, 1927) [316] спробував розглянути цей бій з огляду на головні закони військового мистецтва, з урахуванням критичних зауважень поданих іншими свідками, спираючись на спогади учасників цього бою. Конкретні приклади, які дають чітке уявлення про народження в цьому бою тактики української артилерії, наводить генерал-хорунжий армії УНР Р. Дашкевич [297].

Залишилась значна кількість спогадів, присвячених участі в антигетьманському повстанні уславлених частин Директорії: Сірої дивізії, [477, 256] Чорноморського коша, [503], 1-ї Волинської дивізії, Подільського корпусу [392, 328]. Загальна кількість цих спогадів непропорційна. Чимало їх присвячено історії корпусу Січових стрільців [383, 384].

Так, практично немає спогадів про бойовий шлях Волинської дивізії, а про участь у повстанні 8-го корпусу в Катеринославі розповідають лише спогади сотника С. Левченка [401]. Спогади військовиків містять також інформацію про перебіг подій в ході повстань в різних місцевостях України [478, 266].

⁹⁵⁾[142] Коновалець Є. Причинки до історії української революції.- [БМ]; Накладом Проводу Укр. Націоналістів, 1948. – С. 22.

Незважаючи на значні успіхи повсталих, вартими уваги є оцінки військових фахівців, що стосуються прорахунків і помилок військового керівництва в початковий період розбудови збройних сил Директорії УНР.

“Величезна помилка була зроблена з самого початку, - стверджує полковник В. Прохода, - що всім штабам восьми корпусів та мобілізаційному апарату, що були організовані за часів гетьманщини, дозволено було оголошувати нейтралітет. Їх треба було змусити працювати під суворим контролем вищих військових органів” [133]⁹⁶⁾. “Взагалі ж Українська Армія хоча була й велика, а малоорганізована, - згадував генерал М.Капустянський, - мала слабенький старшинський склад” [622]⁹⁷⁾.

Небезпідставно Є. Коновалець вважав, що “одною з важливих причин, що сприяли дезорганізації українських сил, була загальна мобілізація. Для планового переведення мобілізації не мала Директорія відповідного апарату, не було відповідної кількості старшин і підстаршин, не було налагоджено діло озброєння та обмундирування”[142]⁹⁸⁾.

Особливо багато розбіжностей в мемуаристиці стосується чисельного складу армії Директорії УНР під час повстання, який подається кожним мемуаристом на власний розсуд.

Так, за даними різних авторів, загальна чисельність армії під час повстання становила від 100 до 300 тисяч осіб. В. Прохода називає та той час такі військові формування: на Лівобережній Україні: ”Сіра дивізія (5000 багнетів, 8 гармат), Чорноморський Кіш (6000 багнетів, 350 шабель, 6 гармат), Запорізький корпус (14600 багнетів, 1100 шабель, 40 гармат, 1 бронепотяг); на Правобережній Україні: Корпус Січових стрільців (9000 багнетів, 500 шабель, 32 гармати), Залізна дивізія (13000 багнетів і 6 гармат); на Північному фронті: Коростенська група (3700 багнетів, 330 шабель, 8 гармат і 2 бронепоїзди); на Західному (Польському) фронті: Ковельська група (1500 багнетів і 2 гармати), Володимир

⁹⁶⁾[133] Збірник пам’яті Симона Петлюри (1879-1926): (Спомини людей, що особисто знали цього діяча українського визвольного руху).- Київ: МП “Фенікс”, 1992. – С. 137.

⁹⁷⁾[622] Капустянський М. Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). Кн.1. Мюнхен, 1946. – С.21.

⁹⁸⁾ [142] Коновалець Є. Причинки до історії української революції. – Прага, 1928. – С. 17.

- Волинська група (4000 багнетів, 780 шабель, 6 гармат); на Південному фронті: Одеська група (12000 багнетів, 1800 шабель, 24 гармати), Катеринославська група (4000 багнетів, 1500 шабель, 26 гармат) разом з деякими формуваннями в тилу, як-то “Червоний курінь смерті” отамана Ангела, або “Чорний курінь смерті” отамана Гуцола, загальна чисельність сягала 60000 багнетів та 7000 шабель [479]⁹⁹⁾.

М. Капустянський вважає, що на кінець грудня 1918 р. повстанське військо Директорії УНР нараховувало близько 300 тис. осіб [622]¹⁰⁰⁾. Масовий характер Армії УНР на початковому етапі повстання визнавали і противники Директорії: лідери більшовиків [465, 57], військові і політичні діячі Німеччини та Антанти [153, 536, 214], представники білогвардійського руху [169, 186, 94].

“Утримання 150 – тисячної армії було не під силу Українському Урядові, згадував генерал О. Удовиченко, – Всі вищеназвані причини довели до того, що на початку січня 1919 року в армії було залишено не більш як 50 000 люду при 140-150 гарматах” [689]¹⁰¹⁾.

Про запеклі оборонні бої в січні-лютому 1919 р. на Лівобережній Україні і на підступах до Києва написано багато спогадів. Перед усім слід назвати мемуари полковника В. Савченка, С. Шемета, О. Доценка і В. Кедровського [489, 555, 602, 364], які охоплюють весь цей період.

Чимало цікавих і часто маловідомих свідчень про героїчні бойові епізоди, окремі військові операції можна знайти в спогадах генералів В. Петріва, Б. Монкевича, А. Пузицького, М. Омеляновича-Павленко та багатьох інших уже згадуваних вище безпосередніх учасників цієї боротьби.

Так, у своїх мемуарах Н. Іванина розповідає про маловідомий епізод - використання січовими стрільцями “осліплюючого ультрафіолетового променя” проти більшовиків у січні 1919 року у боях на Чернігівщині [135]¹⁰²⁾.

⁹⁹⁾ [479] Прохода В. Уваги до праці д-ра М. Стахів “Україна в добі Директорії”// Український історик. – 1967. – Ч.1 – 2 (13-14). – С. 93-94.

¹⁰⁰⁾ [622] Капустянський М. Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році (Короткий воєнно - історичний огляд): Кн.1. Ч.1 – Львів, 1921. – С. 21.

¹⁰¹⁾ [689] Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. – Київ: Україна, 1995. – С. 51.

¹⁰²⁾ [135] Іванина Н. Залізні роки. Спомини 1914-1922. – Львів, 1937. – С.92.

Багато фактів мужності й героїзму українських вояків у перший період Другої українсько-більшовицької війни наводять у своїх спогадах українські старшини А. Крезуб, В. Зелинський [383, 343].

Так, у березні 1919 р. запеклі бої точилися під Шепетівкою, де червоні успішно використали броньовики. Щоб подолати психологічний бар'єр, що виник у солдатів його сотні, поручник Є. Зиблікевич вступив у двобій з броньовиком “Товариш Ленін”, влучно підбивши його гранатою. Перемога дорого коштувала героєві: влучним кулеметним вогнем було поранено обидві ноги, які довелося ампутувати в шпиталі. Про цей драматичний епізод згадує його головний герой [134]¹⁰³⁾.

Ситуація на фронтах погіршувалася. Після перемоги над арміями Колчака і Денікіна, Червона армія всі сили кинула проти військ УНР, щоб відрізати їх від Галицької Армії.

Зайнявши Вінницю і Жмеринку, більшовики відрізали Південну групу Болбочана і змусили відступити її 16 квітня за Дністер у Румунію. Там “болбочанівці” були розброєні, за версією М. Капустянського і втратили величезне військове майно: 80 гармат, 700 кулеметів, 1500 рушниць, 40 потягів боєприпасів [622]¹⁰⁴⁾. Особливо трагічною була доля Запорізького корпусу, який змушений був пробиватися на з'єднання з Українською армією після роззброєння на румунській території. Про обставини цього важкого переходу в своїх мемуарах згадують генерал А. Тарнавський, Ю. Артюшенко [679, 96].

У своїх воєнно-теоретичних працях відомі українські військові діячі генерали М. Капустянський, О. Удовиченко, В. Кучабський відводять важливе місце травневій 1919 року реорганізації збройних сил. Із них можна дізнатися, що “в першу чергу було переорганізовано апарат штабу армії. Зверхником Української армії залишився С. Петлюра. Армія складалась з 11-ти дивізій по три піхотних полки в кожній по одному гарматному полку” [689].

¹⁰³⁾ [134] Зиблікевич Є. Зі споминів січовика (1914-1919). – Відень, 1920. – С. 6.

¹⁰⁴⁾ [622] Капустянський М. Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд): Кн.1. Ч.1. – Львів, 1921. – С. 37.

Використання додаткових джерел на сторінках цих мемуарів, детальний аналіз кожного етапу Вапнярської, Проскурівської та Жмеринської операцій спільного походу на Київ, взаємодії з Українською Галицькою Армією, влучні характеристики українських військових діячів свідчать про високу фахову підготовку їхніх авторів. “Можна сміливо запевнити, - переконливо підбиває підсумки визвольної боротьби в своїй праці генерал М. Капустянський, - що жодна з європейських армій, при тих тяжких умовах, в яких опинилася наша армія на Україні, не могла битися так уперто і з таким захопленням”[622]¹⁰⁵. “Наддніпрянська армія, - згадував генерал М. Капустянський. – мала різноманітний старшинський склад із здоровим бойовим осередком, прекрасний козачий елемент, слабеньку научність і неналагоджене запілля” [622]¹⁰⁶.

Цікавий фактичний матеріал, пов'язаний з підготовкою і здійсненням контрнаступу Об'єднаних Українських Армій на Київ у липні-червні 1919 р., з жорстокими боями за Вапнярку, Жмеринку, Умань можна знайти в спогадах генералів О. Удовиченка, М. Безручка, полковників О. Вишнівського, А. Тарнавського, підполковника В. Філоновича, М. Феценка-Чопівського, М. Островерха [234, 255, 522, 534, 535, 443].

В спогадах українських вояків В. Чабанівського, М. Залізняка є багато фактів, які допомагають з'ясувати причини відступу об'єднаних українських армій 31 серпня 1919 р. з Києва [539, 337]. Багато наддніпрянських авторів причинами цих невдач вважають те, що “помилка зроблена при самому розподілі військових сил: на космополітичну Одесу скеровано частини військ УНР під командою наддніпрянських генералів Ю. Тютюнника та О. Удовиченка; на Київ йшли частини УГА під командою генералів А. Кравса, М. Тарнавського, О. Микитки. Ім'я Петлюри було популярним у народі, але він чомусь не був з Українською Армією, що виступала до Києва, імена галицьких генералів нічого не казали, та й обмундирування австрійського зразка, яке носила Галицька Ар-

¹⁰⁵ [622] Капустянський М. Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році (Короткий військово-історичний огляд). – Кн.І. Мюнхен, 1946. – С. 103.

¹⁰⁶ [622] Капустянський М. Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році (Короткий військово-історичний огляд). – Кн.ІІ.С.ІІІ. Мюнхен, 1946. – С. 28.

мія нагадувало народу австрійських окупантів, яких тільки що здихались” [539]¹⁰⁷.

Певна частина спогадів присвячена боротьбі військових формувань Української армії з армією генерала А.Денікіна. Це, насамперед, спогади визначних воєначальників-генералів П. Єрошевича, М. Безручка, М. Омеляновича-Павленка, [328, 234, 439, 176, 177]. Мемуаристи розповідають про надзвичайно тяжке становище Української армії після відступу з Києва у вересні 1919 р. Погано озброєні, роздягнені та напівголодні вояки армії Директорії вступили в нерівну боротьбу з Добровольчою армією, за спиною якої стояла вся Європа. Спогади цих українських діячів дають багато цікавих фактів про стосунки між керівниками обох армій, які є звинуваченням шовіністичної, великодержавної політики “білої” Росії.

Наведені в цих спогадах дані значно збагачуються маловідомими епізодами збройної боротьби рядових учасників тих боїв, які висвітлені в мемуарах українських офіцерів і вояків Г. Кребського, М. Крата [382, 381] та інших.

Цікаву інформацію про плани та хід військових операцій 4-ї зведеної, а потім 3-го армійського корпусу Добровольчої армії проти армії УНР і повстанської армії Н. Махна у жовтні-грудні 1919 р. подає в журналі “Военный вестник” відомий білогвардійський генерал Я.Слащов [501]. Чимало місця в них приділено аналізу ходу боїв південного крила білих з повстанською групою Н.Махна за Катеринослав, який ми не знайдемо серед інших мемуарних джерел.

Мемуари свідчать, що фактично “українські війська опинилися між трьома вогнями: більшовиками, “Добровольчою армією” та Польщею [657]¹⁰⁸.

Спогади М. Омеляновича-Павленка, В. Корніїва, М. Палія-Скураєвського стверджують, що особливо важливою була боротьба з Червоною армією [175, 374, 452]. Українські військовики (поручник Калюжний, козаки Тонін, Сердюк,

¹⁰⁷ [539] Чабанівський. Вступ українських військ. до Києва 31 серпня 1919 року // За державність. – 1938. – №8. – С. 152-157.

¹⁰⁸ [657] Полонська-Василенко М. Історія України: Т.2. – Київ: Либідь, 1993. – С. 539.

Однокоза) у своїх мемуарах згадують, що найбільш вдалими були рейди проти червоних нечисленних українських кінних відділів [202].

Саме в цих запеклих боях з ворогами народжувалися та стверджувалися славетні традиції українських військових частин і з'єднань, різних родів військ армії УНР.

Низка праць присвячена історії 3-ї Залізної дивізії [688, 216]. “Під назвою “Залізної” відома була дивізія армії УНР, - писав український військовий історик Л.Шанковський, - що прославилась своєю боєздатністю, за яку саме й отримала була свою почесну назву “Залізної дивізії” [551]¹⁰⁹. Вона особливо відзначилась в 1919 р. у боях за Вапнярський залізничний вузол. Окремі прогалини історії цієї дивізії певною мірою допомагають заповнити мемуари її вояків [549, 259].

Найчисельнішими є спогади українських старшин та солдатів, присвячені бойовому шляхові полків та бригад армії УНР [430, 488, 472, 261].

Найбільший інтерес становлять праці з історії українських кавалерійських підрозділів, яких так бракувало нашій армії протягом всього періоду національно-визвольних змагань [413, 425]. Головним їх недоліком є те, що переважна більшість із них відтворює окремі яскраві епізоди з історії цих формувань, які в багатьох випадках пов'язані зі службою їх автора. Не маючи під рукою ніяких інших додаткових джерел, окрім своєї пам'яті, їхні автори допускалися окремих огріхів, які вимагатимуть додаткового уточнення і дослідження. Водночас не висвітлена в мемуарній літературі історія Холмської та Північної дивізій.

Окремі дані про створення та бойовий шлях цих військових формувань є в спогадах їх численних учасників. Відносно мало інформації залишилось в спогадах про діяльність медичної служби [272], військового судочинства [367], діяльності військових священників в Українській армії періоду визвольних змагань [99].

¹⁰⁹ [551] Шанковський Л. Книги, варті уваги // Українська книга. – 1971. – №2. – С. 117.

Про бойовий шлях окремих українських бронепотягів йдеться у спогадах українських військовиків Д. Гонти, П. Таборенка [288, 204]. Цікаві свідчення про будівництво та участь у визвольних змаганнях військової авіації УНР залишив у своїх спогадах начальник Повітряного флоту П. Білон. Особливу увагу дослідників привертає цікавий опис тактики повітряного бою української авіації: “Наші літуни відбували, як на ті часи, дуже далекі рейди, - згадував П. Білон, - поборюючи часто 800-900 кілометрові простори в запіллі ворога. В часи цих далеких летів, наші літуни знижувались до 200-300 метрів над лініями ворога і засипали його кулеметним вогнем” [100]¹¹⁰.

Військові мемуари виступають чи не єдиним історичним джерелом при вивченні історії Житомирської юнацької школи [261], яка після реорганізації у травні 1919 р. входила до складу Волинської групи на чолі з генералом В. Петрівим.

Найбільших успіхів досягла Юнацька школа в боях з більшовиками в червні 1919 р. під час наступу на Проскурів.

Фактично по крихтам доведеться досліднику збирати відомості, щоб відтворити історію українського військово-морського флоту часів Директорії УНР. Головні етапи його розбудови можна знайти в статтях і споминах капітан-лейтенанта І. Шрамченка [561, 562].

Окрему, уточнювальну інформацію з історії будівництва армії УНР дають головні у своїх численних спогадах головні опоненти українського визвольного руху – більшовицькі військові і політичні діячі. Найважливішими щодо теми нашого дослідження є мемуари і військово-оперативні праці радянських полководців громадянської війни В. Антонова-Овсієнка, Й. Якіра, С. Каменєва, О. Єгорова, О. Городовикова [94, 221, 137, 324, 118]. Саме ця група радянських мемуаристів дає велику і цінну інформацію про створення та будівництво Української армії за часів Директорії УНР. Важливе місце в ній посідають спогади відомого керівника Червоної армії, члена комісії Народного Комісаріату з Во-

¹¹⁰ [100] Білон П. Спогади. – Ч.1. – П'їтсбург, 1952. – С. 48.

енно-Морських справ, командуючого українським фронтом В. Антонова-Овсієнка.[94]

Чимало цікавих свідчень що до боротьби з військами Директорії надають мемуари відомих радянських діячів: голови ВУЦВК В.Затонського.[131] та народного секретаря першого радянського уряду в Україні М.Скрипника. І саме вони допомагають визначити зловісну роль, яку відіграв у долі України, призначений повноважним представником ЦК РКП(б) і уряду РСФСР по Україні Й. Сталін. Про це свідчить заява, зроблена останнім під час німецько-австрійської окупації України В. Затонському: “Досить гратися у уряд і республіку, здається, вистачить, пора кинути гру” [696], що визвала рішучий протест з боку В. Затонського та М. Скрипника.

Цікаві матеріали про пропагандистське розкладання армії Директорії подають в своїх мемуарах червоні партизани [354, 296].

Суттєвим недоліком названих праць є однобічність висвітлення і партійно-класовий підхід, а тому їх краще використовувати як додатковий матеріал при висвітленні загальної військово-політичної ситуації в Україні. Винятком може бути спомин Ф. Акулова [226], в якому автор досить докладно розповідає про маловідомі бої, що точилися між військами Директорії і десантом армії Денікіна 17-19 грудня 1919 р. в Одесі. Це дуже рідкісний випадок у радянській історіографії і мемуаристиці, коли автор симпатизує українським військам. Чимало місця в своїх спогадах автор приділив опису боротьби військових загонів отамана Григор’єва при звільненні Миколаєва, Херсона, Одеси від греко-французьких військ.

У радянський період вийшло чимало спогадів, присвячених історії та бойовому шляху окремих військових з’єднань, частин і підрозділів Червоної армії в роки громадянської війни [617, 618, 409, 201, 187, 119]. Вони містять цікавий, хоча й дещо однобокий опис бойових епізодів боротьби більшовицької армії з військовими формуваннями УНР, яким притаманні вже зазначені раніше недоліки радянської мемуаристики часів громадянської війни.

Описуючи, як правило, переможні і найбільш вдалі для червоних бої та військові операції радянські автори лише у виняткових випадках визнають і аналізують свої невдачі. Прикладом цьому служать мемуари В. Аусема, присвячені історії бойового шляху 1-ї та 2-ї українських радянських дивізій, у яких він згадує впертий опір червоним військових загонів отамана П. Болбачана в грудні 1918 року під Полтавою [229].

Спогади Ф. Акулова і С. Ракши розповідають про бої військових частин 45-ї та 58-ї стрілецьких дивізій південної групи 12-ї армії червоних влітку 1919 року [226, 189]. З них ми дізнаємося, що підсумком тримісячних боїв між українцями та червоними на Поділлі та Поліссі, був розгром 1-ї української радянської дивізії.

Історію військових формувань Червоної армії доповнюють спогади про радянських полководців М. Щорса, Б. Боженка, І. Уборевича, М. Фрунзе, Є. Примакова [563, 114, 141, 210, 213]. Підрозділи, якими вони керували, брали активну участь у боротьбі з Українською армією в різні періоди громадянської війни.

Матеріал, наведений в них, допомагає лише встановити сили червоних, які діяли проти армії УНР, їх доповнюють військові мемуари командирів та червоноармійців 1-ї української радянської стрілецької дивізії [39, 51], 1-ї Кінної армії [61] та інших військових формувань Червоної армії, які зберігаються в архівах України.

Історію армії неможливо уявити без військової діяльності офіцерів та генералів. Велику допомогу при вивченні біографії військових керівників армії УНР надає такий різновид мемуарного жанру, як ювілейні спогади та посмертні згадки (некрологи) про генерала “з головою вченого” М. Юнакова [459, 281], автора Чортківської військової операції генерал-хорунжого О. Грекова [277], керівника Зимового походу генерал-полковника М. Омеляновича-Павленка [270], командира легендарного Запорізького корпусу генерал-хорунжого В. Сальського [331], генералів О. Галкіна [231], М. Коваль-Медзвєцького [278],

В. Сінклера [283], Є. Мешківського [280], М. Безручка [279], О. Пилькевича [282] та інших.

Комплексне використання мемуарів дає змогу дослідити заходи керівництва армії УНР, спрямовані на боротьбу з такими негативними явищами збройних сил Директорії, як єврейські погроми та “отаманщина”, боротьба з якими була покладена на Державну інспектуру армії УНР. Більш докладно про роботу цього відомства розповідає у своїх спогадах генерал М. Омелянович-Павленко та головний інспектор Української армії генерал В. Кедровський [176, 138].

“Після того, коли з наказу інспектора волинської групи було розстріляно на місці там же ще погромників, - згадував В.Кедровський - не лише цей погром спинився, але й у дивізіях взагалі погромні настрої припинились” [138]¹¹¹.

Головною причиною невдач і поразок весни 1919 р. історики цілком справедливо називають розпорошеність влади та отаманщину в Армії УНР.

Висвітлення явища отаманщини приділили значне місце у своїх працях та спогадах М. Капустянський, [622]. Але попри всі позитивні кроки висновок безперечно один: С. Петлюра та керівництво армії УНР не змогло подолати цього негативного явища. С.Петлюра “не спромігся завжди енергійно виступати проти тієї страшної небезпеки, що затруювала і без того кволий організм нашого війська”[142].

З “отаманщиною” пов’язана діяльність численних українських партизанських загонів. Багато їх ватажків, як Н. Махно, Д. Терпило (Зелений), Ю. Тютюнник та інші відзначались у боротьбі з німецько-австрійськими окупантами. На початку повстання проти гетьмана значна кількість цих загонів уклали тимчасові військово-політичні союзи з Армією УНР, отримали від неї озброєння, амуніцію, тощо. Про те, у переважній своїй більшості, ватажки цих загонів чинили опір, щодо заходів військового керівництва Директорії УНР по впровадженню єдиноначальності та зміцнення військової дисципліни . Наслідком цієї руйнівної політики були численні заколоти отаманів проти Директорії та війсь-

¹¹¹ [138] Кедровский В. Борьба з погромами в Україні // Поле відчаю і надій. Альманах. – Київ, 1994. – С.20-70.

кові поразки українців у національно-визвольних змаганнях. Саме цю думку підтверджують мемуари українських військових та політичних діячів того часу.

На думку полковника Є. Коновальця, головними причинами цього явища був “необережний наказ Директорії про загальну мобілізацію до Війська УНР”[142] та “неясність державотворчої думки у всіх п’ятьох членів Директорії” [142]¹¹². Цими ж причинами, посиленними більшовицькою агітацією, командир корпусу Січових стрільців пояснює і виступ отаманів Зеленого та Данченка проти Директорії у січні 1919 р. З думкою Є. Коновальця погоджується і генерал М. Капустянський, який головну причину “отаманщини” вбачає в низькій національній свідомості селянства, з якого складалася армія Директорії [622].

На відміну від вищеназваних воєначальників, інші автори у своїх спогадах не вказують причин, які породили це негативне явище, коментуючи лише його військово-політичні наслідки. Прикладом цього є виступ проти уряду Директорії 29.04.1919 р. Північної групи військ УНР отамана Оскілка у м. Рівному, який знайшов детальне відображення у спогадах самого Оскілка, генерал-хорунжого А. Пузицького, полковника Томашевського [178, 482, 205], а також невдала спроба підняти військовий заколот 1.12.1919 р. в м. Любарі командиром Гайдамацької бригади отаманом О. Волохом. Після придушення цього виступу О. Волох, захопивши державну скарбницю, перейшов на бік більшовиків. Про цей факт у своїх мемуарах згадують полковник О. Доценко та отаман Ю. Тютюнник [126, 208]. Боротьбі з “отаманщиною” присвячені спомини полковників О. Вишнівського, В. Проходи, М. Середи [260, 478, 495]. В якості додаткового джерела можна використати “Копії листів отаману Петлюрі від отамана Болбачана та Федора Сушкевича”, які зберігаються в ЦДАВО України [31]. Ці історичні джерела становлять інтерес не тільки тому що, на жаль, не залишилось спогадів колишнього командуючого військами Лівобережної України. “Листи” проливають світло на військову діяльність Болбачана та його участь у заколоті в червні 1919 року. Саме з їх допомогою можна зробити висновок, що “отаманщина” та анархія певною мірою були наслідком відсутності ед-

¹¹² [142] Там саме. – С.308.

ності планів військового керівництва у питаннях військового будівництва, а також особистих амбіцій отаманів та політичних діячів Директорії.

Чимало уваги приділяють цьому ганебному явищу в збройних силах Директорії й мемуари українських політичних діячів. Так, на думку українського історика М. Стахіва, голова Директорії “Винниченко старався у своїм політичнім пориві шукати об'єктивних соціологічних причин отаманського явища... 1) темноту і нужду мас, зокрема й селянських; 2) московську черносотенщину, яка провокаційно впливала на ряди Армії УНР та соціальне походження отаманів – “сини крамарів, куркулів, попів і простого селянства” [674]¹¹³.

М.Стахів визнавав, що “серйозно трактують нездорове явище отаманщини, шукаючи дійсної причини лиха лише ті державницькі діячі, які залишилися вірними українській незалежницькій державності” [674]¹¹⁴.

До них справедливо можна віднести і відому працю прем'єр-міністра УНР І. Мазепи, яка є справжньою історичною енциклопедією періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. в Україні. І.Мазепа вперше робить політичний розподіл численних заколотів отаманів у виступі проти Директорії УНР. “З правого боку” він наводить персональну політику П. Болбачана, з лівого - виступ Григор'єва і Зеленого. На думку М. Стахіва, у своїй праці І. Мазепа “наводить тільки одну причину, а саме невдоволення політикою Директорії отаманами. Що ті чи інші отамани були невдоволені з якогось політичного акту, чи цілої політики Директорії, то певно. Але були невдоволені цією політикою також інші військові командири” [640]¹¹⁵.

Окремі питання військового будівництва в Україні часів Директорії піднімають в своїх неопублікованих мемуарах українські громадські і культурні діячі, значна кількість яких зберігається в архівах України [12, 6]

Військові мемуари дають можливість дослідити участь армії Директорії УНР у двох зимових походах та радянсько-польській війні.

¹¹³ [674] Стахів М. Україна в добу Директорії УНР: Т.2. – Нью-Йорк. – С. 67.

¹¹⁴ [674] Там саме. – С.64.

¹¹⁵ [640] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 рр. – Т.1. – С. 64.

Найгероїчнішою сторінкою військового мистецтва того періоду багато істориків вважають Перший зимовий похід армій УНР (6 грудня 1919 р. – 6 квітня 1920 р.), під час якого українська армія вперше вдало застосувала партизанські методи боротьби зі своїми численними ворогами.

“Зимовий похід був вершиною революційних визвольних змагань українського народу власними силами”, - таку оцінку цієї військовій операції дав прем’єр-міністр УНР І. Мазепа [640]¹¹⁶.

Найбільш цінними, на погляд військових істориків, слід вважати мемуари українських військових діячів М. Омеляновича-Павленка, Ю. Тютюнника, О. Доценка [433, 208, 126, 305]. Автори цих спогадів відтворюють хід військових операцій і плани українського військового керівництва, які підкріплюються текстами наказів, а також картами, телеграмами, матеріалами листування.

Сміливу спробу відновити хронологію подій робить у своїй відомій праці “Зимовий похід” український військовий діяч та історик О. Доценко [127], який наводить і структуру армії УНР під час походу. З неї ми дізнаємося, що армія УНР була поділена на чотири збірні групи, до складу якої входило “10.000 людей при 2.000 шабель і багнетів та 12 гарматах” [127].

За свідченням генерал-хорунжого О. Удовиченка, головними завданнями армії УНР під час Зимового походу були: “1. Прорватись у запілля ворога, знищити його живу силу, руйнувавши залізниці, склади тощо. 2. Зв’язатись з повстанцями, організувати їх та упорядкувати їхні бойові дії. 3. Вести пропаганду серед українського населення” [689].

Деякі учасники Зимового походу розглядають свою участь в ньому на тлі історії свого підрозділу, військової частини [166, 216]. Це допомагає дослідникам оцінити военний внесок формувань, з яких складалась Українська армія під час походу.

Більше спогадів про Перший зимовий похід з цієї групи залишили військовики 3-ї Залізної дивізії [208, 259]. Саме з них ми дізнаємося, що це легендарне військо формування припинило існування після запеклого бою 25 грудня

¹¹⁶ [640] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 рр. - Т.1. – Прага, 1942-1943 – С.169.

1919 р. під Животом. Названі спогади командира Лубенської кінної дивізії підполковника О. Маруценка-Богданівського розповідають про бойовий внесок кінноти в здійснення цього походу.

В той же час недостатньо, або майже зовсім не висвітленими, залишилися історії таких відомих військових з'єднань, як Волинська та Селянська (Київська) дивізії. Найбільше спогадів, присвячених історії Першого зимового походу, залишили його ветерани-учасники [339, 305, 533].

Спогади командира Січових стрільців Є. Коновальця дають об'єктивну відповідь: чому вояки його військового підрозділу не взяли участь у Першому зимовому поході: “Після історичної, мабуть, останньої офіційної наради всіх комендантів у присутності головного отамана та прем'єр-міністра І. Мазепи в м. Чорторий, де вирішено ліквідувати регулярну війну й перейти на партизанщину, всі старшини корпусу Січових стрільців, як галичани так і наддніпрянці, одноголосно вирішили здемобілізувати корпус і залишити всім вільну руку, або приєднатися до повстанської армії, яку складав генерал Омелянович-Павленко, або повернутися додому. Думати над тим, як дістатися додому, не було часу. Несподіваний напад поляків на Чорторию заскочив Січових стрільців і деякі інші частини, що були розташовані в цьому містечку. Поляки роззброїли всіх і перевели, як інтернованих, до Луцька [142]¹¹⁷.

В спогадах міститься чимало яскравих розповідей про окремі бої, партизанські рейди, маловідомі епізоди Першого Зимового походу. Так, про військову співпрацю партизанських загонів з військовими частинами армії УНР під час походу згадує один із ватажків партизанського руху в Україні отаман І. Лютий-Лютенко “Вогонь з Холодного Яру” [154]. Про тісні зв'язки з армією УНР та укладення 22 грудня 1919 р. договору про об'єднання обох українських армій для спільних військових дій висвітлюють у своїх мемуарах старшини та вояки УГА С. Шухевич і Бородиєвич [219, 101].

¹¹⁷ [142] Коновалець Є. Причинки до історії української революції.- [БМ]; Накладом Проводу Укр. Націоналістів, 1948. – С.37.

Українська армія в складі 3-ї та 6-ї стрілецьких дивізій брала участь у радянсько-польській війні 1920 року. Детальний опис історії цих військових формувань подають в своїх працях генерали О. Удовиченко, М. Крат, полковник Г. Порохівський [685, 380, 473].

Так, офіцер 6-ї дивізії полковник Г. Порохівський наводить у своїх спогадах чисельний склад цієї дивізії під час виступу її на радянсько-польському фронті: “Дивізія складалася з пішого куреню – 100 козаків, кінного відділу – 25 козаків, технічного куреня – майже 300 старшин і 40 урядовців” [473]¹¹⁸. Особливо відзначилася 6-та дивізія при обороні Замостя 29-31 серпня 1920 р.

Ось як згадує про найкритичніший момент боїв один з його учасників: “Коли спішених кінноті Будьонного пощастило прорвати фронтіві загорожі і майже увірватись до міста, остання резерва - одна українська сотня, відкинула ворога” [380]¹¹⁹.

Серед численних праць радянських воєначальників, присвячених подіям радянсько-польської війни 1920 р., досить докладно висвітлили роль Української армії лише І. Паука та В. Руднев [179, 193]. Це єдині радянські дослідники, що об’єктивно подають цифрові дані щодо чисельного складу 6-ї та 3-ї українських дивізій. В інших працях відомих радянських діячів про участь українських дивізій у цій війні згадується епізодично, де традиційно поруч з польсько - “панською” армією фігурують “недобиті петлюрівські банди”. Не люблять вони також згадувати й свої поразки. Саме тому досить фрагментарно про пряму невдачу 1-ї Кінної Армії під Замостям з 6-ою стрілецькою дивізією генерала М. Безручка згадує її командарм С. Будьоний [107]. Шовіністичні погляди відомого польського політичного і військового діяча маршала Й. Пілсудського перешкоджають йому об’єктивно оцінити внесок українських дивізій в цю війну [185].

Ціла низка спогадів українських вояків, присвячена липневим (1920 р.) боям у районі Чорного Острова, де при обороні цієї станції смертю героя заги-

¹¹⁸ [473] Порохівський Г. Матеріали до історії 2-ї Кулеметної бригади // За державність. – 1928. – №1. – С. 146.

¹¹⁹ [380] Крат М. 1920 рік. (Про забуті події українського війська) // За державність. – 1964. – № 10. – С.87.

нув полковник Генерального Штабу Армії УНР Є. Мешковський. Про цей факт згадують у своїх мемуарах М. Капустянський, О. Шульгін, В. Савченко [355, 219, 194].

Окремі бої цієї війни стали справжнім зразком військового мистецтва. Яскравим прикладом цього є переможний бій окремої кінної дивізії і кінноти 3-ї Залізної дивізії 25 липня 1920 р. під Сидоровим [549, 538] та 12 листопада 1920 р. між кінним відділом 4-ї Київської стрілецької дивізії та 8-ю кінною радянською дивізією [532, 436].

Так, за оцінкою генерала О. Удовиченка, блискуча військова операція 3-ї Залізної дивізії зруйнувала всі плани 14-ї радянської дивізії щодо знищення української армії і дала їй можливість відійти за Збруч [529].

Досить детальний опис останніх боїв української армії в листопаді 1920 р. вміщено на сторінках “Щоденника” невідомого автора [14]. Посвяченість автора у плани військового командування Української армії, роботи її Генерального штабу говорить про те, що він, напевно, був старшиною цього штабу. Цікаві описи останніх боїв 2-ї бригади у листопаді 1920 р. наводить у своєму деннику хорунжий О. Голенко [9].

Найбільш докладно в українській мемуаристиці висвітлена остання, найгероїчніша сторінка визвольних змагань - Другий зимовий похід або Листопадовий рейд 1921 р. армії УНР. Передусім, це спомини його організаторів і керівників командуючого Українською Повстанською Армією генерал-хорунжого Ю. Тютюнника і начальника штабу полковника Ю. Отмарштайна [209, 444].

Незважаючи на явну тенденційність (спогади Ю. Тютюнника вийшли у 1924 р. після повернення автора в Радянську Україну), вони є унікальним джерелом для дослідження цього героїчного походу. Той факт, що ця книжка не перевидавалася в СРСР з 1924 р. аж до 1990 р., свідчить про те, що наведені в ній факти не влаштовували офіційну радянську пропаганду. Правдива розповідь про босих, напівголодних, майже незброєних українських вояків якимось чином в'язалась з офіційно спотвореним пропагандою образом “ситих”, одягнутих і озброєних за кошти світового капіталу бандами вбивць і розбійників. Так, зі

спогадів полковника О. Шпилинського можна дізнатися, що за задумами повстанського штабу похід здійснювався трьома групами: Берестейською (генерал Гулий-Гуленко), Подільською (полковник Палій-Сидорянський) та Волинською (отаман Ю. Тютюнник) [558].

Найбільш докладно в мемуарній літературі представлена діяльність Волинської групи. Це, насамперед, спогади видатних українських воєначальників - учасників тих подій: командира 2-ї збірної бригади полковника Р. Сушка, начальника оперативного відділу Київської групи підполковника І. Ремболовича, командира повстанської роти підполковника М. Чижевського [517, 485, 544].

Написані на підставі особистих вражень, ці спогади містять багатий фактичний матеріал, який можна вважати за справжню енциклопедію походу. Їх в значній мірі доповнюють мемуари військовиків Волинської групи сотника О. Шпилинського, інженера В. Яновського та інших, які надруковані на сторінках часопису “За державність” [558, 566, 340], де вперше був поданий список полеглих українських вояків під Базаром 20 листопада 1921 р. [527].

Цікаві відомості про бойовий шлях Волинської групи можна знайти також в мемуарах Петренка, В. Падалки [456, 448] та інших.

Військова діяльність Подільської групи представлена в спогадах С. Чорного, поручника Д. Зоренка та Г. Маслівця. [345, 346, 415]. З них ми дізнаємося, що ця група відіграла допоміжну роль у наступі на Волинь головної північної групи генерала Ю. Тютюнника. Чимало місця у цих споминах приділено співпраці з партизанськими загонами Орлика та Струка.

На відміну від Волинської та Подільської груп, майже не представлена в українській мемуаристиці Бессарабська група. Діяльність нечисленного повстанського відділу під командою генерал-хорунжого В. Нельговського, який здійснив успішний рейд в Україну напередодні Подільської групи, представлена лише спогадами П. Ващенка [248].

Багато місця в своїх спогадах учасники Листопадового рейду приділяють героїчній загибелі вояків під час походу. Про мужню поведінку українського козака С. Щербака у полоні розповідає майор М. Битинський. На пропозицію

перейти на бік ворога “із групи виступив уперед Щербак і сміливо дав рішучу відсіч на ворожі спокусливі пропозиції, одверто, просто і ясно зазначивши, що ніхто з козаків на більшовицьку службу не піде, і хоч всі вони знають, що їх чекає, але смерті не бояться, бо вірять, що за ту смерть помститься український народ і рідне козацтво” [98]¹²⁰.

У мемуарній літературі навколо цього питання виникла суперечність серед учасників цього героїчного походу. Підполковник М. Битинський у своїх спогадах стверджує, що місцем промови Щербака була церква в селі Малі Миньки, де перебували українські військовополонені в ніч перед розстрілом [97]. Цим свідченням заперечують спогади сотників О. Шпилинського [558] і Г. Рогозного, які вважають, що промова Щербака відбулася на місці розстрілу. Єдиний живий свідок тих трагічних подій - підполковник І. Ремболович, який перебував напередодні розстрілу в Миньківській церкві, в своїх спогадах не згадує про цю промову [485]. На підставі цього можна зробити висновок, якщо цей епізод достовірний, то він, скоріше, мав місце на місці розстрілу. Але, вірогідніше, відчайдушна та героїчна поведінка учасників 2-го Зимового походу стала благодатним підґрунтям для створення цієї героїчної легенди, яка і потрапила в спогади його учасників.

Питання військового будівництва тісно пов'язані з партизанським рухом в Україні, який, фактично, починаючи з Першого зимового походу, став головною соціальною базою української армії. З когорти партизанських ватажків вийшли такі видатні військові діячі, як отамани Ю. Тютюнник, І. Гулий-Гуленко та інші.

Чимало залишилось спогадів про військову діяльність отаманів Н. Махна [654, 350], Кушніра [467], Заболотного [490] та інших. Оперті на багаті фактичні матеріали і особисті враження, ці праці є значним додатковим матеріалом до вивчення історії партизанського руху в Україні.

¹²⁰ [98] Битинський М. Степан Щербак (Спогад до 35-річчя смерті) // Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. – Київ, Фондація ім. О.Ольжича, 1995. – С. 239.

Так, наприклад, “Матеріал до історії Київської групи Ю. Тютюнника” містить цікаву тактику повстанців під час походу Київської групи: “При всіх проходах через залізниці Тютюнник вживає такої тактики - попереду до залізниці під’їхала кіннота, ділилася на дві частини, які їхали вправо і вліво верст на п’ять, де залізничний шлях. Потім підходив невеликий авангард з артилерією... і бив вже ар’єргард” [11]¹²¹.

Конкретні приклади, що дають уявлення про тяжку партизанську боротьбу, наводять у своїх спогадах колишні українські повстанці: Д. Зоренко, С. Харченко, Л. Чайка та інші [345, 537, 540, 466].

Чимало неопублікованих спогадів, які зберігаються в архівосховищах нашої держави, можна використати при дослідженні історії партизанського руху в Україні у визначений період. Яскраві описи взаємодії повстанських загонів отамана Зеленого з армією Директорії під час повстання проти гетьмана Скоропадського містяться у записках начальника штабу Селянської дивізії М. Шляхового [46].

Справжньою несподіванкою для дослідників є рукописи творів “Отаман повстанців Ілько Струк” та “Українські повстанці Отамана Юрка Тютюнника”, які знаходяться в особистому фонді сотника М. Обідного і зберігаються в ЦДАВО України [28, 8]. Розповідь в них ведеться від першої особи і висвітлює багато фактів з біографії відомих українських військових діячів. Особливо це стосується отамана повстанців І. Струка, діяльність якого в українській історичній літературі представлена недостатньо.

Велика кількість спогадів більшовиків свідчить, з одного боку, про масовий характер партизанського руху в Україні, а з іншого - про застосування червоними значних військових сил. Це, наприклад, у своїх працях підтверджує і перший командир Дніпровської флотилії О. Полупанов, коли на придушення повстання отамана Зеленого червоні кинули разом з регулярними військами і Дніпровську флотилію [470, 187].

¹²¹ [11] ЦДАВО України. – Ф.1077. – Оп. 4. – Спр. 2. – 11 арк.

Навесні 1919 р. значні сили 6-ї армії червоних були задіяні, щоб не допустити з'єднання групи військ Дніпровської дивізії отамана Ю.Тютюнника з Українською армією на Поділлі. Більш детально про це розповів у своїх мемуарах командир 6-ї армії О. Гончаров [116]. Але переважна більшість радянських мемуаристів намагається зобразити партизанів злочинцями, а повстанський рух – бандитизмом. Найчастіше для цього застосовується однобічне висвітлення жорстокостей громадянської війни та замовчування власних злочинів. Прикладом цього є спогади перших комсомольців про трипільський похід у червні 1919 р. проти отамана Зеленого, який для багатьох з них закінчився трагічно [244].

Дослідження питань будівництва збройних сил Директорії за мемуарами учасників національно-визвольних змагань в Україні, дають можливість стверджувати, що військова мемуаристика виступає важливим історичним джерелом при дослідженні історії військових формувань армії УНР та її збройній боротьбі за незалежність України, починаючи з антигетьманського повстання у листопаді 1918 р. до кінця Другого зимового походу в листопаді 1921 року. Найбільш повно питання військової історії означеного періоду висвітлено на сторінках мемуарів відомих українських військових діячів В. Петріва, О. Грекова, Є. Коновальця, О. Думіна, П. Єрошевича, О. Удовиченка та інших. Свідчення, наведені в цих мемуарних джерелах, стверджують, що військові і політичні кола Директорії урахували уроки своїх попередників. Військові формування армії УНР протягом двох з половиною років протистояли сильнішим арміям того часу, застосовуючи різноманітні форми і методи збройної боротьби.

Аналіз мемуарної літератури свідчить, що суб'єктивний характер цих історичних джерел так і не дає можливості в повному обсязі використати їх при дослідженні таких важливих питань, як чисельний склад українських військових формувань армії УНР в різні періоди визвольної боротьби. Саме навколо цього питання в мемуаристиці більше всього подано неточних та перекручених свідчень. Все це вимагає від дослідника обережного підходу при дослідженні цих питань, ураховувати характер поданої історичної інформації з свідченнями,

отриманими від інших історичних джерел. Тому військові мемуари краще за все можна використати при уточненні окремих фактів та подій військової історії, визначення ролі і місця в них автора спогадів.

Позитивною рисою військової мемуаристики виступає те, що спираючись на дослідження сучасних істориків можна докладно проаналізувати погляди їх авторів, щодо окремих питань створення на бойовому шляху військових формувань армії УНР. Судження і оцінки, подані на сторінках мемуарів відомих українських політичних та громадських діячів краще використати при дослідженні помилок, припущених військовим та політичним керівництвом Директорії УНР у питаннях військового будівництва. Найбільш цінними є політичні погляди авторів цієї групи при висвітленні такого негативного явища як “отаманщина”, яка проявилася у численних заколотах отаманів проти військового проводу Директорії УНР. В той же час спогади цих мемуаристів більш за все хибують неупередженістю та амбіційністю по відношенню до своїх опонентів, намаганням звинуватити їх у всіх гріхах і помилках. Саме ця негативна риса частини мемуаристів не дозволяє в повному обсязі і неупереджено визначити роль і місце Головного отамана армії УНР С. Петлюри в процесі будівництва військових формувань армії УНР.

Об’єктивному висвітленню подій авторам мемуарів – противникам української революції заважає їх політична непримиренній та шовіністична позиція щодо військових формувань армії УНР.

Об’єктивне дослідження військової мемуаристики вимагає пошуку і введення в науковий обіг неопублікованих мемуарів української старшини та вояків, які зберігаються в історичних архівах України. Дослідник повинен використовувати у повному обсязі всі варіанти текстів спогадів, знаходити справжні причини замовчувань авторів щодо своєї участі в описаних на сторінках мемуарів подіях.

РОЗДІЛ 6

ВИСВІТЛЕННЯ ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ

УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ В МЕМУАРАХ СУЧАСНИКІВ

Поразки країн Четверного союзу на фронтах Першої світової війни та Лютнева 1917 р. революція в Росії призвели до пробудження національної свідомості поневолених народів Австро-Угорської імперії. Проголошення державної незалежності Української Народної Республіки 22 січня 1918 року мало великий вплив на розвиток подій на західноукраїнських землях. 19 жовтня 1918 року була створена Українська Національна Рада на чолі з доктором Є. Петрушевичем – повноважний представник українського народу на західноукраїнських землях. 19 жовтня 1918 року УН Рада проголосила всі українські землі, що входили до складу Австро-Угорщини незалежною Українською державою. Одночасно з цим УН Рада приступила до організації власних збройних сил.

Історія та бойовий шлях Української Галицької Армії – однієї з найбільш високоорганізованої військової формації означеного періоду знайшла широке відображення у вітчизняній історіографії [657, 599, 613, 705]¹²²⁾.

Спогади безпосередніх учасників тих подій є надзвичайно цінним джерелом, які разом з іншими документами допомагають дослідити головні етапи створення УГА та її участі у визвольних змаганнях: спочатку в українсько-польській війні 1918-1919 рр. на території Галичини, а з липня 1919 – на Великій Україні.

Значну частину становлять мемуари, присвячені подіям 1-го листопада 1918 року, які увійшли в історію під назвою Листопадового зриву (чину) на західноукраїнських землях.

¹²²⁾ [657, 599, 613, 705] Полонська-Василенко М. Історія України: У 2 т.- Т.2. – 3-е вид. – Київ:Либідь, 1992. – С. 508-509; 531-536; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття (Нарис політичної історії). – Київ: Либідь, 1993. – С.155-182.; Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Під ред. М.П.Парця. - Львів: Світ, 1992. – С.462-568.; Якимович Б. Збройні Сили України. Нарис історії. – Львів,1996. – С.106-131.

Наприкінці вересня 1918 року з ініціативи В. Панейка та С. Барана із старшин - українців австрійської армії створено Центральний військовий комітет, який розпочав підготовку до збройного переобрання влади українцями.

Активний організатор Листопадового зриву, член цього комітету допустив неточність в його кількісному складі, який за його свідченнями складався з шести осіб: І. Рудницького, четарів Каравана і О. Огоновського, хорунжого Ватрана, студента З. Полянського. [487]¹²³⁾.

Сотник О. Кузьма у своїх спогадах подає змінений склад комітету з п'яти осіб: І. Рудницького, Каравана, Л. Огоновського, Ватрана і додає хорунжого Богданника [146]¹²⁴⁾. Свідчення О. Кузьми підтверджує у своїх спогадах і хорунжий Д. Паліїв [451]. До справи були залучені і Українські Січові стрільці, які перебували на Буковині і підтримували тісний зв'язок зі Львовом. Про військову сторону підготовки листопадових подій і про початок українського військового руху серед Січових стрільців згадують у своїх мемуарах хорунжий Д. Паліїв і доктор І. Німчук [179, 172].

Про роботу одного з таких таємних гуртків, який виник 31 травня 1917 року і в свій склад включав: Р. Заклинського, М. Спока, С. Безпалька, В. Свідульського та І. Німчука згадував у своїх спогадах його учасник І. Німчук [172]¹²⁵⁾. Метою гуртка було відторгнення українських земель від Австрії і прилучення їх до Великої України [487]¹²⁶⁾.

Але такі гуртки існували нетривалий час і Січові стрільці так і не стали на чолі революційного військового руху. Головними причинами цього за думкою одного з активних фундаторів Листопадового чину Д. Паліїва були: великі втрати, які понесли стрільці у боях Першої світової війни і керівництво ними архикнязем В. Габсбургом [179]¹²⁷⁾. М. Гуцуляк додає ще третю причину – пере-

¹²³⁾[487] Рудницький І. Спомини Львівських Листопадових днів 1918 р. // Український скиталець. – 1921. – №1 – С. 8.

¹²⁴⁾ [146] Кузьма О. Листопадові дні 1918. - Львів: Накладом автора, 1931. – С. 23 - 24.

¹²⁵⁾ [172] Німчук І. Українська військова організація у Відні в днях перевороту. – Відень - Львів: Накладом Українського Прапора, 1922. – С. 35.

¹²⁶⁾ [487] Рудницький І. Спомини Львівських Листопадових днів 1918р.// Український скиталець. – 1921. – №1. – С. 7.

¹²⁷⁾ [179] Паліїв Д. Листопадова революція: З моїх споминів. – Львів: Новий Час, 1929. – С. 36.

бування стрільців на Буковині, що призвело їх до запізнення до Львова, яке призвело до захоплення міста поляками [121]¹²⁸).

Зі спогадів учасників тих подій ми дізнаємося, що датою виступу українців став приїзд 31 жовтня 1918 року до Львова Польської Ліквідаційної Комісії, яка повинна була перебрати владу в Галичині з рук австрійського намісника Гуйна, які входили в кадри “15-го піхотного полку (тернопольці), 19-го піхотного полку (Львівський повіт), провідного куреня 41-го полку і в кінці верховий курінь Ч 50, складений із старих віком вояків [179]¹²⁹). За межами Львова військовий комітет міг опертися на кадри 77-го полку в Ярославі, 9-го – в Журавиці, 95-го – в Станіславові” [179]¹³⁰.

Поручник І. Рудницький наводить на сторінках своїх спогадів склад Українського Генерального Військового Комісаріату (УГВК), в хронологічному порядку розповідає про події історичної наради цього комісаріату 31 жовтня 1918 року в Народному Домі у Львові, дає характеристику його голові – сотнику Д. Витовському, розповідає про військові плани і перші накази на початку повстання [487].

Більш докладно про перебіг подій у столиці Галичини – Львові 1-22 листопада 1918 року свідчать мемуари українських старшин і вояків-учасників тих подій: хорунжого М. Дем’янчука, сотника О. Кузьми [298, 146].

Автори спогадів часто зосереджуються на висвітленні найбільш яскравих бойових епізодів збройної боротьби за Львів. З військової точки зору значну вартість мають мемуари, які розповідають про роботу військового комісаріату під час повстання [447], відтворюють важливі епізоди бойових сутичок: роззброєння вояків інших національностей [162], бої за залізничну станцію [542], головний дворець [487] тощо [334].

Саме мемуари цих авторів свідчать, що завдяки високій організованості та дисциплінованості українських вояків за короткий термін часу були зайняті

¹²⁸ [121] Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західноукраїнських землях України зі спогадів і життєписів членів Комітету Виконавців Листопадового Чину. – Київ: Либідь, 1993. – С. 86.

¹²⁹[179] Паліїв Д. Листопадова революція: 3 моїх споминів. – Львів: Новий Час, 1929. – С. 36.

¹³⁰ [179] Паліїв Д. Листопадова революція: 3 моїх споминів. – Львів: Новий Час, 1929. – С. 37.

важливі урядові будинки, пошта, телеграф, військові частини. Над львівською ратушею, вперше майже за сімсот років, замайорів синьо-жовтий прапор.

Картина листопадових подій 1918 року буде не повною без спогадів його учасників в інших місцях Західної України. До них можна віднести мемуари В. Воробця, В. Виноградського, С. Ніжанковського [265, 253, 433] та інші. Саме вони свідчать, що найбільш організовано було здійснено переобрання влади українцями в Коломиї, Золочеві, Станіславі, Жовклі.

Історик Л. Шанковський одним із перших звернув увагу на непропорційну кількість мемуарів, присвячених подіям Листопадового зриву в різних місцевостях Західної України: “Не мають описів листопадових переворотів у дослідній тепер воєнно-історичній літературі такі повітові міста Галичини: м. Богородчани, м. Борщев, м. Городянка, м. Рава Руська, м. Сагаль, м. Збораж, м. Скаллат і м. Чесанів. Описи переворотів в інших містах є часто документальні і неповні” [550]¹³¹⁾.

Важливе місце серед спогадів, присвячених листопадним подіям на західноукраїнських землях посідає праця М. Гуцуляка “Перший Листопад 1918 року на Західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину” [121], яка вміщує спогади-життєписи членів комітету-виконавців Листопадового зриву М. Чубатого, четаря М. Коновальця, підхорунжих М. Заклинського, В. Михайлова та інших.

Ці мемуари містять чимало описів картин героїзму українських вояків під час перших боїв за Львів у листопаді 1918 року, з яких починала свій бойовий шлях Українська Галицька Армія.

Головним недоліком вищеназваних мемуарів є те, що їх автори зосереджуються на описах тільки найбільш яскравих епізодів, свідками яких вони були і не аналізують причин своїх невдач, які привели до залишення українськими вояками Львова, Перемишля та деяких інших міст на початку українсько-польської війни 1918-1919 рр.

¹³¹⁾ [549] Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії. // Український історик. – 1972. – № 3-4 (35-36). – С. 59.

Заслуговують на увагу мемуари, які крім ретроспективи подій вміщують їх аналіз. Так, І. Фенців на сторінках своїх спогадів досить докладно українського загалу, більшість якого становили вихідці з сел.. Становище ускладнювалося ворожим ставленням мешканців міста до українських вояків, а тактика вуличної війни значно відрізнялася від позиційних боїв Першої світової війни. Саме ці психологічні аспекти стали за думкою мемуариста Ф. О. Ш. головними причинами залишення українськими вояками Львова 22 листопада 1918 року [532]. В певній мірі ці судження підтверджують і мемуари М. Заклинського, В. Горбая, І. Марінчака [335, 289, 410].

“Перший листопад 1918 р. дав нам несподівано багато: галицьку армію і галицьку державність, - згадував сотник УГА О. Станімір. – Але й тут не було в нас порядку. Як доказ, хай нам послужить хоч би та обставина, що на протязі 21 дня, від 1-го до 21-го листопада 1918 р., було в нас аж трьох начальних вождів, а саме: від 1.11 до 5.11.1918р. – сот. Вітовський, від 5.11 до 9.11 от. Гриць Косак і від 9.11 до 21.11 підп. Гнат Стефанів, і під цим оглядом ми, здається, добули рекорд всіх армій світу. А кінцевий вислід був таким, що ми залишили столицю Львів і тимчасово втратили галицьку державність” [203]¹³²⁾.

Мемуари учасників листопадових подій 1918 р. доповнюють і уточнюють донесення коменданта Львова Начальній Команді Галицької Армії (НКГА), які зберігаються в ЦДАВО України [20, 24].

Важливе місце в оцінці та аналізі військових подій Листопадового зриву займають статті відомих істориків О. Думіна, і Л. Шанковського [313, 695].

Так, активний учасник визвольних змагань в Україні Л. Шанковський, з використанням мемуарних джерел і австрійських матеріалів, наочно показує, де 1-го листопада 1918 р. перебував кожний український курінь, ескадрон чи батарея. Переважна їх більшість перебувала за межами Західної України (Італійський фронт або Балкани).

Особисті враження та документальні джерела допомагають О. Думіну відповісти на питання: чи міг Загін Січових стрільців з Білої Церкви відіграти ви-

¹³²⁾[203] Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917-1920. – Торонто, 1966. – С. 8.

рішальну роль у перемозі українців під Львовом, коли б замість того, щоб приєднатися до повстання проти гетьмана П. Скоропадського, взяв участь у боях за Львів? [314].

Втручання регулярної польської армії в українсько-польський конфлікт в Галичині призводить до українсько-польської війни 1918-1919 рр.

Ця тема знайшла широке висвітлення і в українській мемуарній літературі. Це передусім спогади відомих українських військових діячів тієї війни – генерала О. Грекова і персонального референта НКГА С. Шухевича [291, 219].

Особливістю цих праць є те, що вони в живій, емоційній формі розповідають не тільки про важливі віхи цих відомих воєначальників, але і дають оцінки стратегічного і політичного становища УГА в різні періоди війни, стратегічні задуми українського військового керівництва, інформацію про морально-політичний стан армії тощо. Все це суттєво впливає на вірогідність та повноту наданої ними історичної інформації щодо теми дослідження, що в значній мірі доповнюють, розширюють і уточнюють дослідницькі праці О. Удовиченка, О. Думіна та Л. Шанковського [689, 313, 699].

Ознайомлення з цим масивом мемуарної літератури дає можливість історикам визначити головні етапи українсько-польської війни: перший і другий українські наступи на Львів, Вовчухівську та Чортківську наступальні операції, відворот УГА за Збруч у липні 1919 року.

Спираючись на мемуари учасників, можна зробити висновок, що процес організації та створення Галицької Армії (ГА) проходив у важких умовах. “Бракувало досвідчених штабних і муштрованих старшин, підстаршинських кадрів, зброї, амуніції, одягу,” – згадував О. Удовиченко [687].

Про початок створення в організації вищих органів Галицької Армії докладніше розповідає А. Крезуб: “Першою з найвищих військових установ УГА зорганізувалась Українська Генеральна Команда. Її завданням було керувати військовими операціями і організувати фронт. Начальна Команда складалась з тіснішого штабу і ряду референтів, число котрих відповідно до потреб могло змінюватись. Щодо військових операцій, то в дійсності керував ними Начальник

Штабу УГА при допомозі Оперативного відділу. Такою армією командував Начальний Вожд, відповідальний перед відділом Української Народної Ради”[635]¹³³.

Поразки у листопадових боях за Львів приводять до реорганізації ГА , після чого “армію склали три армійські корпуси та чотири піхотні бригади в кожному... Кожна бригада складалась з 4-х піхотних полків, гарматного полку, сотні стрільців і відділу кінноти. Один курінь мав 3-4 сотні піхоти і сотню скорострільів. Кількість гармат різного калібру досягало 50-60” [689]¹³⁴.

А. Крезуб наводить більш докладно структуру Галицької Армії після останньої реорганізації: „Армію склали три армійські корпуси, по чотири піхотні бригади в кожному. Кожну самостійну групу чи самостійні курені злучено в бригади, а бригади – в корпуси. До 1-го корпусу належали такі бригади: 5-а Сокальська, 6-а Равська, 5-а Белзька і 10-а Янівська. До 2-го корпусу належали: бригада Українських Січових стрільців (ст. О. Букшований), 2-га Коломийська (ст. Тінк), 3-я Бережанська (полк. А. Вольєр), 4-а Золочівська (ст. д-р Ст. Шухевич). До 3-го корпусу: 7-а Львівська (полк. А. Бізанц), 8-а Самбірська (полк. А. Кравс), 11-а Стрийська і Гірська (ст. Черського)” [635]¹³⁵.

Мемуари дають можливість також встановити і чисельний склад Галицької Армії в різні періоди національно-визвольних змагань в Україні. Так, генерал М. Омелянович-Павленко називає цифру 60 тис. чоловік [175]¹³⁶, а доктор О. Назарук уточнює, що під час переходу Галицької Армії через Збруч її численний склад становив 85 тис. осіб [170]¹³⁷.

Свідчення військового кореспондента О. Назарука підтверджує і уточнює старшина генерального штабу поручник К. Філь. – “около 80.000 людей з того 30.000 людей стан бойовий.” [29]. Саме кількісний склад Галицької Армії, наданий на сторінках мемуарів, широко використався істориками на еміграції.

¹³³) [635] Крезуб А. Нарис історії українсько-польської 1918-1919 років – Нью-Йорк, 1966. – С.18

³) [689] Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. – Київ: Україна, 1995. – С. 82.

¹³⁵) [635] Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918-1919 років. – Нью-Йорк, 1966. – 70 с.

¹³⁶ [175] Омелянович-Павленко М. На Україні 1919. Переговори й війна з російською добровольчою армією. – Прага, 1940. – С. 11.

¹³⁷ [170] Назарук О. Рік на Великій Україні: Спомини з української революції. – Відень, 1920. – С. 214.

Для дослідників найбільшу вагу мають спогади, які дають можливість дослідити підготовку і хід проведення важливих військових операцій, надають загальну картину боїв з урахуванням задумів їх виконавців та наслідки цих військових операцій. Найбільш повно в мемуарній літературі висвітлена Чортківська наступальна операція ГА в червні 1919 року.

Підготовка, хід та виконавці цієї операції знайшли відображення в численній у порівнянні з іншими військовими операціями цього періоду мемуаристичі. На повноту та вірогідність наданих в мемуарних джерелах історичних свідчень значною мірою впливає військова посада їх автора під час описуваних ним подій.

Ось чому спогади простих вояків І. Борковського та А. Дівнича [239, 302] висвітлюють лише тільки особисту участь їх авторів під час цієї операції, передають емоційний настрій українських вояків, але вони не надають такої важливої інформації щодо загального ходу цієї операції та планів сторін.

З позицій аналітичного підходу до історії Чортківської офензиви підходять у своїх статтях відомі галицькі військові діячі А. Бізанц, В. Бачинський, Т. Марінчак [236, 232, 410].

Мемуари більш вдало передають значення цієї операції на хід всієї українсько-польської війни, хоча в той же час досить суб'єктивно і упереджено підходять до висвітлення внеску у її проведення певних історичних осіб та військових формувань.

“Прорив під Чортковим, - писав невідомий автор учасник тих подій, - був останнім променем у Збройних Визвольних Змаганнях УГА на терені руху у воєнні роки 1918-1919” [697]¹³⁸⁾. Головну роль у підготовці і здійсненні Чортківської офензиви він відводить командирі групи “Південь” ГА майору А. Бізанцу, який 7 червня 1919 року дав наказ на наступ. Фактично питання авторства цієї операції започаткувало серед мемуаристів того часу цілу дискусію.

”Генеза цієї офензиви, яка відродила Галицьку Армію і повели її на Київ , - писав учасник тих подій М. Ліщинський, - ще донині не зовсім вияснена. У

¹³⁸⁾ [697] Чортківська офензива. – Мюнхен: Вид. Братства вояків 1 - ї Укр. дивізії УНА, 1953. – С. 24.

кожному разі, нема вже ніяких сумнівів, що її почали самочинно, чи там з наказу, чи врешті за згодою Начальної Команди, дві бригади II корпусу, III і VII, здобуттям Ягольниці дня 7 і Чорткова – дня 8” [405]¹³⁹⁾.

Проти трактування цієї операції як самочинної виступають на сторінках своїх спогадів С. Шухевич і А. Бізанц [219, 236].

Головна причина такої розбіжності підходів, які заважають об’єктивному дослідженню. Сучасні історики приписують задум та здійснення Чортківської офензиви талановитому українському генералу О. Грекову. Це підтверджують і матеріали допитів генерала слідчими органами НКВС у 1946 році [63]. Отже така розбіжність підходів до висвітлення історії Чортківської офензиви суттєво вплинули на з’ясування історичної правди. У січні-березня 1919 року генералу О. Грекову вдалося провести реорганізацію Галицької Армії, головна ідея якої полягала в тому, що були ліквідовані проміжні ланки як полк і дивізія та здійснено повернення до системи бригада-корпус. “Адже скорочення до мінімуму кількості штабів завжди веде до покращення дій військової частини. Перевага системи О. Грекова згодом була доведена у багатьох арміях світу”[685]. Завдяки таким сміливим заходам УГА змогла провести вдалий контрнаступ у мало-сприятливих для цього стратегічних умовах і відкинути поляків до Львова.

Несподівано відмінну політичну оцінку наслідків цієї операції та ролі, яку відігравали в ній деякі військові і політичні діячі, дає Головний Отаман Армії УНР С. Петлюра у “Листі до генерал-хорунжого Миколи Удовиченка”. На його думку “провокаційна” офензива Грекова не дала можливості Україні опертись на Європу у боротьбі з більшовиками. “В марті місяці 1919 року я одвідав галицький фронт, - писав С. Петлюра. - Ознайомившись з ситуацією, я прийшов до висновку, що фронт заломиться, бо Галичина заблокована з усіх боків. Довідавшись, що я прибув в Галичину, антантська комісія в Варшаві приїхала, щоб побачитись зо мною. На чолі з генералом Бартелемі вона приїхала до Ходорова, де в штабі відбулося побачення. Комісія пропонувала повну роз’ємну лінію. Хоч вона не відповідала в цілому інтересам галичан, але я на-

¹³⁹⁾ [405] Ліщинський М. Справа Чортківської офензиви вияснена // Новий час. – №69. – С. 5.

полягав на прийнятті її, бо цим досягли би ми: а) фактично визнання України з боку Антанти; б) отримали б можливість створити бази для підвозу амуніції з Європи; і в) спертися б фактично на Європу в нашій боротьбі з більшовиками, себто з Москвою. – Галичани за допомогою Омеляновича-Павленка відкинули ці умови, Галицька Армія потерпіла поразку” [654]¹⁴⁰⁾.

На відміну від Чортківської, про Вовчухівську військову операцію залишилось порівняно мало спогадів. Так відомий український військовий історик Лев Шанковський дослідив, що у 20-30-ті рр. на сторінках часописів “Календар Червоної Калини” і “Літопис Червоної Калини” вийшло тільки два спогади, присвячені Вовчухівській операції [550]. Мемуари українських вояків В. Калини, І. Галушки, П. Будза [353, 273, 240] не дають повного перебігу подій цієї військової операції і передають лише тільки особисті враження та спостереження.

Для військових істориків певний інтерес визиває історія 8-ї бригади ГА, відомої під назвою групи “Гофмана”, яка відіграла важливу роль у лютневих боях 1918 року з польською армією. Незакінчена “Історія 8 Галицької бригади” була написана сотником І. Карпинець [356]. Саме цю працю разом з іншими історичними джерелами краще використати при дослідженні історії Вовчухівської військової операції. Ця робота була написана за допомогою метода опитування учасників описуваних подій, що допомагало його авторові запобігти багатьох неточностей за браком інших історичних джерел.

Відсутність свідчень сучасників про підготовку, хід та наслідки важливих військових операцій часів українсько-польської війни 1918-1919 рр. вимагає від дослідників розширення джерельної бази, пошуку і введення в науковий обіг нових, раніше невідомих мемуарів. Серед неопублікованих мемуарів важливе місце займає “Щоденник 4-ї Золочівської бригади” сотника О. Лужного. Стислі, щоденні записи детально описують і аналізують дії частин бригади під час 1-го та 2-го наступу на Львів, реорганізацію бригади у травні 1919 року, що недостатньо висвітлені в опублікованій мемуарній літературі. Використання поля-

¹⁴⁰⁾ [654] Петлюра С. Статті. – Київ: Дніпро, 1993. – С. 223.

ками у війні з ГА 100-тисячної армії Галлера приводить до загального польського наступу в кінці березня 1919 року.

Зовсім немає мемуарної літератури про перший відворот північного крила (1-й корпус) ГА, а відворот південного крила (III корпус) представлений лише споминами І. Карпинця [356]. Дуже мало залишилось спогадів, які відображають боротьбу ГА з румунською армією у травні 1919 року на Покутті [241].

І, навпаки, про враження переходу ГА через Збруч 16-17 липня 1919 року залишилось багато спогадів [220, 301]

Багато з них правдиво передають емоційний настрій галицьких вояків, пов'язаний з переходом через Збруч у липні 1919 року, викликані розлукою з рідною землею. “Я бачив багато стрільців, - згадував сотник В. Лях, - які плакали як малі діти, коли прийшлося розставатися з рідною землею” [29]. Але серед них тільки спогади майора Генерального Штабу Я. Д'якова дають кваліфіковану оцінку цієї останньої військової операції українсько-польської війни 1918-1919 рр.

Закордонну, головним чином польську, мемуаристику про події визвольних змагань в Україні краще використовувати при вивченні боїв за Львів у грудні 1918 р. [683]. Критичний аналіз мемуарів польських авторів на характер боїв українсько-польської війни дає у своїй статті Є. Кедрин [35].

Описи військових операцій цієї війни значно збагачуються думками авторів мемуарів про причини поразок та перемог Галицької Армії. Адже саме цю інформацію, таку важливу для істориків, крім мемуарів не надає жодне історичне джерело.

Так, наприклад, головними причинами бойових невдач ГА в польсько-українському конфлікті перший голова Західноукраїнської Народної Республіки д-р К. Левицький і член Начальної Команди Галицької Армії Д. Паліїв визначають: недоліки внутрішньої політики ЗУНР, недостатній фаховий військовий досвід Секретаріату військових справ і Начальної Команди ГА [149, 451].

Майже єдиним прикладом мемуарної літератури, яка хронологічно охоплює весь період збройної боротьби УГА є “Спомини з Українсько-Галицької Армії (1919-1920)” колишнього персонального референта НКГ отамана С. Шухевича [219].

Автор брав активну участь у важливих військових операціях УГА в українсько-польській війні 1918-1919 рр. і на Великій Україні. В УГА займав посади коменданта залізничної станції в Підволочиськах, командира Золочівської бригади на польському фронті, персонального референта Начальної команди (НКГА).

Свої спогади він починає з листопада 1918 року і закінчує їх квітнем 1920 р. Дуже цікаву і фахову рецензію на ці спомини написав генерал П. Шадрук [484]. Спогади С. Шухевича, який був у центрі цих подій, написані у літературній формі, складені на підставі особистого щоденника, безпосередньо після подій визвольної війни. Ці п'ятитомні спогади є безцінним історичним джерелом до вивчення історії УГА.

У галицькій мемуаристиці дуже докладно у порівнянні з наддніпрянською представлена історія окремих одиниць Галицької Армії: корпусів, бригад, полків, куренів тощо. Завдяки цьому дослідник може простежити очима свідків історію військового формування: від моменту створення до їх роззброєння та інтернаціоналізації. Так, наприклад, з трьох корпусів ГА більш докладнішу історію має 3-й корпус генерала А. Кравса. Але в своїх споминах генерал А. Кравс з використанням джерельного матеріалу описав бойовий шлях цього військового з'єднання на Військовій Україні у липні-серпні 1919 року [143].

Саме 5-й корпус генерала А. Кравса наступав на Київ і здобув його 30 серпня 1919 року. Мемуари А. Кравса допоможуть пролити світло на дійсні причини залишення Києва Українською армією. Саме навколо цього питання у спогадах наддніпрянців точилася полеміка та звинувачення один одного.

Серед 18-ти бригад Галицької Армії тільки дві мають свою історію – це 8-ма і 14-та [348, 22], які об'єктивно і повно висвітлюють їх бойовий шлях. Свідчення ж про інші військові формування ГА можна знайти у творах мемуа-

ристів, які зображують історію визначних військових операцій або окремих епізодів, боїв, свідками яких були їх автори [385, 412].

Передаючи емоційний настрій і моральний стан вояків та суб'єктивний аналіз внеску їх підрозділів у певні періоди визвольних змагань, ці мемуари, на жаль, вміщують мало фактичного матеріалу. Все це значно обмежує їх використання військовими істориками.

В той же час брак архівних джерел на еміграції в значній мірі компенсується досить ретельним збором мемуарних джерел в історії Галицької Армії та її військових формувань. Саме свідчення авторів цієї групи спогадів були взяті за основу при підготовці 5-ти томного видання “Української Галицької Армії”, що вийшло накладом Д. Микитюка з 1958 по 1976 рр. У Вінніпезі (Канада) [691].

Особливу увагу привертають статті, присвячені історії військових формувань, які постали після липневої 1919 р. реорганізації ГА. Про більшість з них не йдеться у спогадах, які вийшли в світ до публікації цього видання [571, 578, 693].

Справжньою знахідкою для військового історика є спогади “Команди Української бригади в Німецькім Яблоннім” [29], які хронологічно охоплюють період від листопада 1918-го і до переходу галицьких частин до Чехословаччини у 1919-1920 рр.

Об'єктивно висвітлюють у звітах своїх військових підрозділів під час польського контрнаступу 15 травня 1919 р. Комендант 23-ї сотні 6-го куреня 2-ї групи полковник Шепель, 8-ї Самбірської бригади хорунжий П. Саніщук, командир 15-ї сотні 4-го куреня 1-ї Української бригади поручник Ткачович, комендант 3-го куреня 2-ї групи 8-ї Самбірської бригади четар М. Остаців та багато інших [29].

Саме під час цього контрнаступу військові підрозділи Галицької Армії мужньо зустріли удар 100-тисячної польської армії Галлера і в нерівній боротьбі вимушені були відступати до р. Збруч. На якості та повноті інформації у спогадах значною мірою позначається посада, яку займав той чи інший автор.

Так, наприклад, поручник О. Дудиневич перебував при Начальній Команді ГА. Саме тому він дає досить об'єктивну характеристику генералу О. Грекову та його заходам зміцнення дисципліни серед вояків, детально описує перехід ГА через Збруч [29]¹⁴¹).

Серед свідчень про бойовий шлях окремих військових формацій досить повну історію групи генерала А. Кравса у своїх спогадах подає Я. Пастернак [40]. Їх автор був начальником оперативного відділу бригади при 5-й Херсонській дивізії Армії УНР. Саме в цій дивізії галичани знайшли собі притулок після роззброєння їх поляками у травні 1920 р.

Яскравою сторінкою західноукраїнської мемуаристики є велика кількість спогадів та некрологів, які висвітлюють життєвий шлях видатних українських військових діячів, старшин і вояків УГА. Значне місце серед них посідають твори, які зображують військову діяльність та містять біографії першого міністра військових справ Д. Вітовського, Начальних Вождів УГА: генерала М. Тарнавського і А. Шаманека [108, 147, 377, 378].

Досить детально відображені судовий процес над генералом Тарнавським і полковником Шаманеком, який відбувся 13-14 листопада 1919 р. у Вінниці, щодо звинувачення їх в укладанні “зрадницької” угоди 6 листопада 1919 р. з Добровольчою армією генерала А. Денікіна [656].

Некрологи, життєписи та спогади, присвячені пам'яті загиблих у боях українських старших та вояків, публікувалися на сторінках багатьох українських часописів, особливо в період між двома світовими війнами [376, 420, 391, 247].

Віддаючи данину пам'яті загиблим, автори цих згадок часто розповідають про окремі бої, описують героїчні вчинки своїх бойових командирів чи товаришів по зброї. Все це можна використати як чудовий додатковий історичний матеріал.

Спираючись на мемуари українських вояків, військові і історики можуть зробити висновок, що організація Галицької Армії відбулась на підставі австрійської системи і головною бойовою силою була піхота та артилерія. В той же

¹⁴¹ [29] ЦДАВО України Ф.Р. – 3520 С. – Оп.2. – Спр. 2. – Арк. 169.

час у мемуаристиці слабо висвітлені інші роди та види Галицької Армії – кінноти, авіації та інші.

Перебування Галицької Армії на Великій Україні – було однією з найтрагічніших, але водночас героїчною сторінкою української воєнної історії. Автори спогадів дають можливість чітко виділити її головні етапи: спільний похід Об'єднаних українських армій (ОУА) на Київ (серпень 1919 р.), перебування УГА під владою денікінців (17 лютого 1919 – січень 1920 рр.), союз з більшовиками (січень 1920-квітень 1920 рр.) та інтернування вояків УГА у таборах Польщі та Чехословаччини.

Історію УГА не можна уявити без “Денника Начальної Команди Галицької Армії “ (Нью-Йорк: Червона Калина, 1974) [123]. Написаний сотником Г. Кохом, “денник” від інших мемуарів відрізняється коротким, сухим, без коментарів стилем, чітким описом боїв УГА у двох її найбільших операціях – Чортківського наступу та походу на Київ. Автор досить докладно змальовує обставини переходу ГА через Збруч у липні 1919 р., подає обґрунтовані дані чисельного складу ГА в різні періоди боротьби, описує стан армії після реорганізації її більшовиками 23. II. 1920 р. у складі 12-ї більшовицької армії.

“Денник” багатий на описи окремих боїв та бойових епізодів, але без їхньої оцінки та аналізу. Ось як, наприклад, відтворює Г. Кох епізод загального наступу Об'єднаних українських армій (ОУА) 30 серпня 1919 р. на Київ: “ В год 12.30 VI бригада до Петропавловської і переслідує ворога далі, V бр. в бою з трьома ворожими броньовиками зайняли Крюківщину, лівим крилом посунулись на Жуляни, правим зайняли Віту, Юр'ївку і хутір Монастирський. Ворог ставить опір на Волинському Пості з п'яти броньовиків. Та у завзятому бою бригади I-го корпусу проламали лінію ворожих становищ і обігнули всі цілі наступу”. Найбільшу історичну вартість має приведений на сторінках “Денника” оригінал тексту угоди, складеної між керівництвом ГА і Добровольчою армією на станції Зятківці 7 листопада 1919 р. [123]¹⁴²⁾.

¹⁴²⁾[123] Денник Начальної команди Української Галицької армії 1919-1920. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1974. – С. 223-224.

В той же час не висвітленими в “Деннику” залишились події між Чортківською операцією і походом на Київ улітку 1919 р. та деякі інші військові операції.

Про внесок ГА в поході українських армій на Київ у серпні 1919р. досить докладно розповідає у своїй відомій праці генерал-хорунжий Генерального штабу армії УНР М. Капустянський [622]. Саме, спираючись на неї український історик Т. Гунчак зробив висновок, що “дана операція стала тріумфом української зброї – більшовики, які ще недавно погрожували розбити рештки армії УНР, тепер спішно тікали на північ” [599]¹⁴³⁾.

Автор досить точно подає чисельний склад ГА на початку наступу на Київ, яка складалась з “9 корпусів і команди етапу, разом 49795 люду, біля 18-19 тисяч багнетів і шабель, 158 гармат, 546 кулеметів” [622]¹⁴⁴⁾.

Об’єктивно і фахово оцінює позитивні і негативні бойові риси, притаманні галицьким воякам: “Позитивні: організованість, нахил до муштри і карність навіть у дрібницях, акуратність, упертість і витривалість в боях суцільним фронтом із забезпеченими крилами, прорив в атаці, одначе без належного завзяття та настирливості довести її до кінця за всяку ціну... Негативні: зайва централізація, страх за свої фланги та запілля, велика обережність у маневрі на однині...відсутність взаємовиручки, відсутність широкої ініціативи” [622].

Являє інтерес і загальна оцінка Галицької Армії, яка представляла собою боєздатну армію з не зовсім відповідним, “мало досвідченим командним складом: в ній панував лад, карність і добре було організоване запілля... З національного боку це була одноманітна маса, з піднесеним національним почуттям” [622].

Несприятливі зовнішні умови призвели до того, що після переможного вступу до Києва 31 серпня 1919 року Об’єднані українські армії під тиском Добровольчої армії генерала А. Денікіна вимушені були залишити українську столицю і відійти до Василькова.

¹⁴³⁾ [599] Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття (Нарис політичної історії). – К.:Либідь, 1993. – С. 178.

¹⁴⁴⁾ [622] Капустянський М. Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд): У 2-х кн. – Львів, 1921-22. – Кн.2 – Ч.3. – С. 25.

Цей факт визвав на сторінках військових мемуарів цілу полеміку та взаємні звинувачення галичан та наддніпрянців один одного у цій стратегічній невдачі. У своїй відомій праці “Україна в огні й бурі революції (1917-1921)” [640] колишній прем’єр-міністр УНР І. Мазепа, спираючись на мемуари безпосередній учасників тих подій (М. Скидана, Л. Мишуги, Д. Паліїва, В. Лісовського), дослідив, як загони добровольців генерала А. Денікіна потрапили до Києва 31 серпня 1919 року. Головним елементом цього дослідження стала географічна назва мосту через Дніпро, який охороняли частини 3-го Галицького корпусу.

І. Мазепа після ретельного критичного аналізу дійшов висновку, що о 7 годині 31 серпня 1919 року саме через Ланцюговий міст, кінні відділи Стесселя потрапили до столиці: ”Обставини, при яких денікінці перейшли на правий берег Дніпра по - різному висвітлюються нашими мемуаристами. Я подаю тут версію, яка була прийнята у нас в Кам’янці, як офіційна на підставі урядових донесень з фронту. Про те, що Ланцюговий міст не був своє час обсажений, між іншим свідчать у своїх спогадах (“Літопис Червоної Калини”, Львів, 1936) тодішній державний інженер при 1-му галицькому корпусі М. Скидан, що разом з командою цього корпусу був тоді в Києві. Іншу версію надають мемуаристи як Л. Мишуга (“Похід українських військ на Київ”. – Відень, 1920), В. Ласовський (“Генерал Тарнавський”. – Львів, 1937), Д. Паліїв (“Новий час”. – Львів, 1927, с. 98-99) та інші. Всі автори оповідають, неначе Ланцюговий міст був обсажений, але Галицька армія з уваги на наказ командування “в денікінців не стріляти” не поставила денікінським відділам збройного опору, бо бачила в них мирно настроєних союзників. Зокрема А. Мишуга розповідає, нібито перші денікінські відділи вступили до Києва з лівого берега Дніпра не через ланцюговий міст, а через так званий стратегічний міст за кілька кілометрів вище по Дніпру. Цю версію треба вважати зовсім неправдоподібною вже через те, що в спогадах Скидана, Кравса та інших подані факти з яких видно, що перші денікінські відділи вступили до Києва через ланцюговий міст” [640]¹⁴⁵⁾.

Вірність висновків, зроблених І. Мазепою, підтверджують також джерела,

¹⁴⁵⁾ [640] Мазепа І. Названа праця. – С. 65.

що вийшли після появи його книги.

Про ланцюговий міст, через який денікінці без бою проникли до столиці згадує у своїх спогадах член УСДРП Л. Чикаленко [215]. При з'ясуванні істини цікавим є той факт, що Г. Кох у “Деннику Начальної Команди Галицької Армії” із зрозумілих причин не дає чіткої відповіді на це питання. “Вже в 8-й годині ранку увійшли частини Денікіна до Києва – здається через середній не обсаджений міст і також через Залізничний міст, куди переїхали кілька панцирних авт” [123]¹⁴⁶).

У своїх спогадах мемуаристи згадують і період перебування Галицької Армії у союзі з генералом А. Денікіним. Саме тоді вона прибрала назву Української Галицької Армії (УГА).

Ще докладніше події цього періоду висвітлені в спогадах Є. Яворівського, М. Дольницького, В. Ілащука [221, 303, 347]. Багато цікавих моментів, пов'язаних з перебуванням УГА в союзі з Добровольчою армією, можна знайти у спогадах сотника О. Левицького [149], який був у складі української делегації і його підпис стоїть під текстом угоди, що була укладена між двома арміями 6 листопада 1919 року.

Текст цієї угоди також приведений Г. Кохом на сторінках “Денника Начальної Команди Галицької Армії” у 14 пунктах: “1) Галицька Армія переходить у повнім складі враз з типовими установами, складами і входить в повне розпорядження Головнокомандуючого Добровольчої Армії; 2) Галицька Армія задержує свою організацію. Командуючий зберігає мову, установи і ціле військове майно. Частини мають існувати в складі не менше 50% своїх штатних складів по штатам Галицької Армії” [123] .

На сторінках своїх спогадів учасник переговорів з представниками Добровольчої армії сотник О. Левицький помилково у тексті цього договору

¹⁴⁶[123] Денник Начальної команди Української Галицької армії 1919 -1920. - Нью-Йорк: Червона Калина, 1974. – С. 42.

(пункт №2) наводить цифру – 75% [150]¹⁴⁷⁾. Військовий кореспондент О. Назарук виправляє його – 50% [170]¹⁴⁸⁾.

Контрнаступ червоних у грудні 1919 р. змусив керівництво УГА перейти на бік Червоної армії під назвою Червоної Української Галицької Армії (ЧУГА). Мемуари багатьох учасників національно-визвольних змагань в Україні свідчать, що після злуки з більшовиками корпуси УГА “перетворено в 3 бригади, у кожній: 3 полки піхоти по 3 курені, 1 полк артилерії, важкий гарматний дивізіон, 1 полк піхоти. Перейменовано 2-й корпус в 1-у бригаду УСС, 1-й корпус у 2-у бригаду, 3-й корпус – в 3-ю бригаду й розділено їх поміж 12-у й 14-у більшовицьку армії (до 44, 45 і 48 більшовицьких дивізій) і з цим УГА, як самостійне військо перестало існувати” [605]¹⁴⁹⁾.

Детальну характеристику стосункам керівництва УГА з більшовиками підчас їх тимчасового союзу (грудень 1919-квітень 1920 рр.) подає у своїх спогадах Н. Гірняк, які охоплюють період від грудня 1919 до вересня 1920 рр. [115]. Їх автор очолював Вінницький ревком УГА, був головою Галицької секції політвідділу 44-ї червоної дивізії, в травні 1920 р., як делегат бригади УСС брав участь в IV Всеукраїнському з’їзді Рад у Харкові .

Н. Гірняк яскраво змальовує трагічність обставин підписання угоди Галицької Армії з більшовиками, наводить її текст, автором якого він був. Об’єктивно зображує події 24 квітня та 1 травня 1920 р., пов’язані з переходом УГА на бік Армії УНР і розвалом фронту червоних. Спогади Н. Гірняка значно доповнюють і уточнюють мемуари І. Цьокана, Є. Яворовського, С. Ярославина [212, 565, 569]. Порівняно багато залишилось спогадів, які висвітлюють бойовий шлях військових формацій УГА під час їхнього перебування в Червоній армії [388, 419].

Вони підтверджують висновки О. Думіна, що „після злуки з більшовиками корпуси ці перетворено в 3 бригади, у кожній: 3 полки піхоти по 3 куре-

¹⁴⁷⁾ [150] Левицький О. Галицька Армія на Великій Україні (Спомини з часів від липня до грудня 1919 р.). – Відень. – 1925. – С.77.

¹⁴⁸⁾ [170] Назарук О. Рік на Великій Україні: Спомини з української революції. – Відень, 1920. – С. 112

¹⁴⁹⁾ [605] Думін О. Українська Галицька Армія (УГА) // Українська Загальна Енциклопедія. – Т.3. – Київ: Ін.-т українознавства та джерелознавства ім. М. С.Грушевського НАН України, 1993. – С. 1182.

ні, 1 полк артилерії, важкий гарматний дивізіон, 1 полк піхоти. Перейменовано 2-й корпус в 1-у бригаду, 1-й корпус в 2-у бригаду, а 3-й корпус в 3-ю бригаду і розділено на 12-у й 14-у більшовицькі армії (до 44, 45 і 48 більшовицьких дивізій і з цим УГА, як самостійне військо перестало існувати” [605]¹⁵⁰).

Багатий фактичний матеріал про перебування УГА в союзі з більшовиками містилося в спогадах командирів, політпрацівників та солдатів Червоної армії. Більшість з них змушена визнати, що заколот галицьких бригад оголив радянсько-польський фронт. Як згадує комісар 2-ї бригади ЧУГА П. Ткалун, за кілька днів до початку польського наступу командування галичан отримало від Петлюри наказ, “згідно якому всі галицькі частини були повинні об’єднатися в єдине міцне ціле, прорвати у визначеному місці польський фронт” [525]¹⁵¹).

Багато місця подіям, пов’язаних с переходом ЧУГА на бік Армії УНР, відводять у своїх спогадах командуючий ЧУГА В. Порайко [471], помічник комісара 3-ї галицької бригади І. Сірко [197]. Багато з них змушені були визнавати, що перехід галицьких бригад значно послабив бойову міць 12-ї і 14-ї армій червоних.

Досить високу оцінку боєздатності галицьких частин під час боротьби з білогвардійцями у своїй статті російський білогвардійський генерал Я. Слащов [501]. У ній автор детально розповідає про Гайсинську операцію білих проти Об’єднаних українських армій у жовтні – листопаді 1919 року, розповіді та висновки підтверджують наведені карти і схеми боїв. Так, за свідченням генерала Я. Слащова, одним з етапів цієї операції була нейтралізація та вихід з боротьби УГА, як самого боєздатного збройного формування українських збройних сил. Активним виконавцем цього плану був сам автор, з яким керівництво Галицької Армії вимушено було 6 листопада 1919 р. підписати умову.

Серед свідчень про бойовий шлях окремих військових формацій досить повну історію груп генерала А. Кравса у своїх спогадах подає начальник оперативного відділу цієї бригади при 5-й Херсонській дивізії Армії УНР Я. Пастер-

¹⁵⁰ [605] Думін О. Українська Галицька Армія (УГА) // Українська Загальна Енциклопедія. – Т.3. – Київ: Ін-т українознавства та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 1993. – С. 118.

¹⁵¹ [524] Ткалун П.П. Измена галармии // Летопись революции. – 1924. – № 3. – С. 73.

нак [40]. Саме в цій дивізії галичани знайшли собі притулок після роззброєння їх поляками у травні 1920 р. “Щоденник” і “Довідка” Я. Пастернака доповнюють один одного, докладно розповідають про труднощі переходу галичанами чехословацького кордону, описують завзяті бої з поляками під Косовом 27 серпня 1920 р. [40].

Окремі відомості з історії Галицької Армії та її участі в боях у різні періоди національно - визвольних змагань в Україні можна знайти в копіях статей до редакції газети “Стрілець” [23], робочих замітках міністра праці УНР О. Безпалька [42], особистому щоденнику невідомого автора. Він подає на сторінках свого реферату кваліфіковану інформацію щодо військово-політичного стану та розташування військових частин Галицької Армії [91]. Свідчення, надані в мемуарах учасників національно-визвольних змагань в Україні доповнює, розширює і уточнює архівний матеріал, присвячений історії Української Галицької Армії, який зберігається в ЦДАВО України [15, 16, 17].

З наведеного в цьому розділі матеріалу можна стверджувати, що військова мемуаристика виступає важливим джерелом дослідження історії Української Галицької Армії, як регулярного збройного формування Західноукраїнської Народної Республіки (1918-1920).

Мемуари дозволяють відтворити процес створення та основні етапи визвольної боротьби УГА, проаналізувати головні причини її успіхів та невдач.

Суб’єктивний характер військових мемуарів як історичних джерел, політичні переконання та полярність оцінок і суджень її авторів ускладнюють процес об’єктивного дослідження спірних питань військової історії: авторства Чортківської наступальної операції УГА, обставин захоплення Києва загонами Добровольчої армії генерала А. Денікіна 31 серпня 1919 року та деякі інші.

Найбільш повно історія створення та бойових дій Української Галицької Армії представлена в мемуарах українських військових діячів галичан і наддніпрянців О. Удовиченка, А. Кравса, С. Шухевича, А. Бізанця, М. Капустянського, А. Крезуба та інших.

Об'єктивному дослідженню участі УГА в боротьбі за державність заважають не тільки взаємні звинувачення всередині самого українського табору, але і ворожа позиція авторів військових мемуарів противників УГА в роки визвольних змагань. Найбільш важливими з них слід вважати спогади і статті генерала Я. Слащова, які вміщують оцінку боєздатності УГА та її участь в боях за Київ влітку 1919 року. Мемуари більшовиків І. Сірка, П. Ткалуна, О. Олексієва виступають чудовим додатковим матеріалом дослідження історії УГА, під час перебування у союзі з більшовиками.

Непропорційна кількість військових мемуарів дозволяє досліднику зосередитися на уточненні таких питань історії УГА як Листопадовий зрив 1918 року, в українсько-польській війні 1918-1919 рр., бойовий шлях на Великій Україні. Більш повно у порівнянні зі східною військовою мемуаристикою представлені мемуари, в яких висвітлена історія військових підрозділів УГА.

В певній мірі подолати ці недоліки зможе розширення джерельної бази – пошук та введення в історичний обіг нових історичних джерел. Важливим з них слід вважати “денники” військових формувань УГА, які перебували в таборі у Німецьким Яблоннім. За допомогою цих джерел можна збагатити історичну науку історією українських військових та їх внеском у визвольну боротьбу Української Галицької Армії.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукового завдання – на основі вивчення військових мемуарів простежити процес і особливості накопичення та узагальнення історичних свідчень щодо діяльності та бойового досвіду українських військових формувань 1917-1921 рр., дослідити погляди військових мемуаристів на закономірності бойових дій і військових операцій протягом доби визвольних змагань, виявити взаємозв'язок між участю провідних військових діячів у визвольних змаганнях та перетворенні військових формувань у регулярні збройні сили.

Узагальнені **результати дослідження** полягають у наступному.

1. На основі проведеного аналізу історіографії, архівних джерел та військової мемуаристики щодо військових формувань 1917-1921 рр. дисертант стверджує, що вони не носять комплексного, цілісного характеру, присвячені дослідженню лише окремих аспектів теми, мають нерідко поверхневий характер і містять іноді суперечливі положення та висновки, в яких ігнорується глибинне історичне підґрунтя процесів.

Здійснене дисертантом дослідження є першою спробою узагальнення військової мемуаристики, що висвітлює історію українських військових формувань періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. На підставі військових мемуарів представників трьох основних ворогуючих в роки української революції сторін (військових діячів Української армії, Червоної армії і Добровольчої армії генерала А. Денікіна) дисертант показав процес створення, становлення та збройну боротьбу українських військових формувань 1917-1921 рр.

Дисертант вважає процес українізації російської армії як один із основних напрямів військового будівництва Української Центральної Ради, підтверджує керівну роль С. Петлюри в створенні українських військових формувань впродовж всього періоду національно-визвольних змагань.

Дисертантом з'ясовані причини поразок українських військових формувань в першій українсько-більшовицькій війні. Зі спогадів учасників тих подій

впливає, що опора П. Скоропадського на антиукраїнські сили, засилля в армії проросійськи налаштованих офіцерів не дали йому можливості створити армію, яку б після відходу військ країн Четверного союзу, підтримали б широкі кола українського суспільства.

2. Дисертантом визначені основні етапи створення військових формувань УНР періодів Центральної Ради і Директорії, Західноукраїнської Народної Республіки, їх бойовий шлях і внесок у боротьбу за державність. Автор вважає, що мемуари радянських військовиків, як складова частина радянського джерелознавства та історіографії свідомо перекручували, фальсифікували, негативно оцінювали процес українського військового будівництва і участь військових формувань у боротьбі за українську державність. Радянські автори навмисне викривлено змальовували життя і діяльність відомих українських військових діячів: С. Петлюри, В. Петріва, М. Капустянського, В. Тютюнника та багатьох інших. Все це диктувалось в першу чергу вимогами тоталітарно-комуністичної системи і пануванням партійно-класових засад в радянській історичній науці.

В закордонній українській мемуаристиці здебільшого перебільшували роль та значення українських військових формувань в збройній боротьбі за незалежність України 1917-1921 рр.

На оцінку окремих мемуаристів при висвітленні діяльності українських військових діячів національно-визвольних змагань (С. Петлюри, Є. Коновальця, П. Скоропадського та інших) в значній мірі впливали політичні переконання авторів (звеличення або нищівна критика на адресу того чи іншого діяча і його діяльності), симпатії та антипатії за принципами місцевого патріотизму (галичани і наддніпрянци).

Для військових мемуаристів, представників “білого” руху характерна ворожість до українського визвольного руху і українського війська, які вони розглядали з позицій великодержавного шовінізму, “великої” і “неподільної” Російської імперії.

Водночас їх мемуарні праці містять чимало фактичної інформації і оцінок, наданої в переважній більшості висококваліфікованими військовими фахі-

вцями – колишніми офіцерами і генералами російської армії про боєздатність і вишкіл українських військових формувань, переважно за період Української гетьманської держави.

3. Вивчення і опрацювання значного масиву мемуарних джерел, як друкованих так і тих, що зберігаються в архівних фондах, засвідчує актуальність, наукову і практичну значущість військових мемуарів, як історичних джерел.

Військова мемуаристика виступає важливим історичним джерелом для уточнення окремих історичних фактів з історії військових формувань 1917-1921 рр. у збройній боротьбі за українську державність, життя і діяльності військових діячів та авторів мемуарів.

Головна цінність мемуарів полягає в тому, що вони як жодне інше історичне джерело передають емоційні настрої і особисті враження українських воєнків при описі процесів українського військового руху в російській армії у 1917 році, історії Вільного козацтва і багатьох інших епізодів і фактів участі військових формувань протягом всього періоду українських національно-визвольних змагань.

4. Військові мемуари дають можливість охарактеризувати погляди їх авторів на проблеми створення військових формувань, їх участі у бойових діях, стратегії і тактики збройної боротьби протягом визвольних змагань 1917-1921 рр. Використовуючи методи критичного аналізу військових мемуарів, дисертанту вдалося відтворити погляди відомих українських військових діячів з означеної проблеми. На об'єктивність мемуарів В. Винниченка, М. Шаповала, П. Христюка і деяких інших значною мірою впливало їх негативне ставлення до Головного отамана Армії УНР С. Петлюри. Розбіжності в поглядах і особиста неприязнь названих мемуаристів призвела до негативного висвітлення діяльності цього українського лідера не тільки у військових питаннях, а зумовила панування негативних стереотипів у вітчизняній історіографії.

До подібних вад слід віднести перебільшення ролі гетьмана П. Скоропадського у створенні Української армії, вип'ячування ролі Української Галицької

Армії та її командирів і воєначальників, і, навпаки, пониження ролі наддніпрянських військових формувань у загальному ході військових кампаній 1917-1921 рр.

Взаємні звинувачення і негативні оцінки зі сторони військових мемуаристів-галичан щодо діяльності генерала-наддніпрянця О. Грекова не дають можливості дослідникам об'єктивно оцінити його справжній внесок при плануванні і проведенні знаменитої Чортківської офензиви. Всі її переможні результати західноукраїнська військова мемуаристика несправедливо приписує командирю 7 дивізії УГА полковнику А. Бізанцю.

5. Перспективними напрямками у подальшому розвитку досліджень історії військових формувань 1917-1921 рр. дисертант вважає пошук нових мемуарних джерел і переосмислення вже відомих спогадів. Важливими носіями потенційної інформації з історії українського війська виступають неопубліковані спогади і праці відомих українських військових діячів того періоду: О. Жуковського, М. Омеляновича-Павленка, В. Петріва, Ю. Тютюнника, Б. Стеллецького, І. Струка, автобіографія отамана О.Волоха; “денники” військових формувань Української Галицької Армії, колективні спогади вояків УГА “Команди української бригади у м. Німецькім Яблоннім” та інші, які зберігаються в історичних архівах України.

В подальших воєнно-історичних дослідженнях пріоритет надати питанням стратегії і тактики українських військових формувань у збройній боротьбі за незалежність України 1917-1921 рр., з'ясуванню невикористаних можливостей і причини поразки повстанського руху, взаємодії між повстанськими загонами і українськими військовими формуваннями при проведенні спільних військових операцій періоду українських національно-визвольних змагань.

Зміст дослідження дає підстави дисертанту сформулювати **практичні рекомендації**.

1. Військові мемуари, документи і матеріали з історії українських військових формувань 1917-1921 рр. невиправдано розпорошені у різних виданнях, значна частина зберігається в різних архівних установах. На думку автора назріла

необхідність об'єднати всю джерельну базу у фондах галузевого Державного архіву Міністерства оборони України для координації науково-дослідної роботи з проблем воєнної історії України.

2. Ефективному пошуку і залученню до історичних досліджень військових мемуарів заважає відсутність зведених бібліографічних покажчиків – створення яких нагальна потреба для сучасних дослідників.

3. Темою окремого дисертаційного дослідження може стати історія військових наукових товариств 20–30-х років ХХ століття, завдяки діяльності яких у світ вийшла значна кількість військових мемуарів.

4. З метою популяризації мемуарного жанру, використання військових мемуарів для військово-патріотичного виховання молоді на кращих військових традиціях попередніх поколінь започаткувати видання науково-популярної серії “Військові мемуари України”.

5. Доцільно публікувати тематичні збірники військових мемуарів, що присвячені окремим проблемам історії українських військових формувань 1917-1921 рр. для використання їх при викладанні курсів історії України, історії українського війська, історії української державності у навчальних закладах України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні джерела

Центральний Державний архів вищих органів влади та управління (Київ) - ЦДАВО
України

Ф.811. Український воєнний Генеральний комітет

1. Оп.1. - Спр. 1. Матеріали об організації вольного козацтва на Україні (Протоколи собраний, постановлений, анкети вольних козаків). Начато: 12 сентября 1917 г. Окончено : 18 января 1918 г. - 317 Арк.
2. Спр.4. Об організації товарищества “Вольных козаків” и “Січ”со списками козаків и старшин. О конфликте населения с восставшими чехами. Начато: 9 сентября 1917 г. Окончено: 9 января 1918 г. - 217 арк.
3. Спр.5. Протоколи общих собраний украинской войсковой имени Т.Шевченко громады при 20-м гренадерском Базардинском полку за 1917 г. Начато: 3 июля 1917 г. Окончено: 24 июля 1917 г. - 7 арк.
4. Спр. 7. Рапорты, телеграммы и переписка с Украинской военной радой, членами Генерального комитета и др. о поддержании Центральной Рады и др. - 117 Арк.

Ф. 1075. Військове Міністерство УНР 1917-1921 рр.

5. Оп. 1. - Спр.6. Щоденник отамана Окремого козацького Чорноморського Кошу петлюрівської армії. - 15 арк.
6. Спр.38. Записна книжка начальника штабу дивізії підполковника Клімова. - 18 арк.
7. Спр. 105. Особистий лист військового міністра Юнакова М. Почато: 3 липня 1922 р. Закінчено: 29 грудня 1922 р. - 18 арк.
8. Оп. 2. - Спр. 317. Листування генерал-хорунжого В.Петріва з Ю.Тютюнником про французько-врангелівську організацію у м. Львові і відношення польської влади до українців. Почато: 10 липня 1921 р. Закінчено: 16 квітня 1922 р. - 12 арк.

Ф. 1076. Генеральне секретарство по справах військових м.Київ Військове Міністерство 1917-1918 рр.

9. Оп. 1. - Спр. 22. Щоденник колишнього хорунжого петлюрівської армії О. Голєнка. Почато: 11 листопада 1921 р. Закінчено: 19 січня 1921р. - 32 арк.

Ф. 1077. Український Генеральний Штаб м. Київ 1918-1919 рр.

10. Оп. 1. - Спр. 6. Лист до штабу про перехід окремих частин Сердюцької дивізії на бік противника. - 4 арк.
11. Оп. 4. - Спр. 2. Матеріали истории Киевской группы Ю.Тютюнника. - 11 арк.

Ф. 1078. Головна управа Генерального штабу Директорії

12. Оп.2. - Спр. 163. Листи від Головного Отамана війська УНР Петлюри начальника Генерального Штабу В. Петріву в справі завдання і діяльності генерального штабу (оригінал листа від 17.12.1921 р., копія листа від 30.12.1921) . - 37 арк.
 13. Спр. 199. Листи полонених українців з Болгарій, Туреччини до Петлюри про приєднання їх до армії УНР. Почато: 15 травня 1921 р. - 26 арк.
 14. Оп. 5. - Спр. 9. Щоденник невідомого автора 1920 р. - 20 арк.

Ф. 2188. Начальна Команда Галицької Армії Західної Області Української Народної Республіки (м.Чортків), 1919-1921

15. Оп. 1. - Спр. 1. Накази Начальної Команди Галицької Армії. Почато: 4 березня 1919 р. Закінчено: 16 січня р. - 241 арк.
 16. Спр. 2. Чернетки наказів Начальної Команди Галицької Армії. Почато: 15 червня 1919 р. Закінчено: 4 жовтня 1919 р. - 25 арк.
 17. Спр. 8. Оперативні завдання військових груп про хід воєнних дій, бойовий, продовольчий стан військ і забезпечення їх зброєю. Почато: 30 липня 1919 р. Закінчено: 9 грудня 1919 р. - 177 арк.
 18. Спр. 284. Щоденник Золочівської бригади від 16 квітня 1919 р. - 60 арк.
 19. Спр. 285. Денник групи "Схід" відтак 4 (Золочівської) бригади за час від 24.12.1918 до 15.6.1919 рр. - 96 арк.
 20. Оп.2. - Спр. 107. Донесение о боях галицких частей с поляками в г.Львове 10 ноября 1918 г. - 17 арк.
 21. Спр. 266. Реферат про військово-політичний стан петлюрівської Галицької Армії (автор невідомий) і схеми розташування військових частин (Документи на німецькій та французькій мовах). - 56 арк.
 22. Спр. 267. Особистий щоденник (прізвище невідоме) на лист Галини Скварківни, адресовані хорунжому Української Армії Микиті Петру. Почато: 6 січня 1919 р. Закінчено: 3 місяця 1919 р. - 12 арк.
 23. Оп.3. - Спр.2. Копии заметок в редакцию газеты "Стрелец" о галичанах, погибших во время боев с поляками. Начато: 11 декабря 1918 г. Окончено: 12 октября 1919 г. - 14 арк.
 24. Оп.3 - Спр. 20. Донесение о ходе уличного боя с поляками в г. Львове , боевые распоряжения гарнизона и пр. 3-7 ноября 1917г. - 56 арк.

Ф. 3047. Петрів Всеволод Миколайович, Український буржуазний націоналіст, емігрант, генерал хорунжий Українського Січового Союзу ЧСР, професор гімназії в Ржевничах, асистент фізичного виховання при Українському державному інституті імені Драгоманова в Празі 1923-1929 рр.

25. Оп.1. - Спр. 4. Рукопис праці "Фрагмент розбудови самостійної України". - 32 арк.

26. Оп.2. - Од.зб.2. Проект впорядкування військово-історичних документів і експонатів в Українському національному Музеї-архіві при Українському Інституті Громадознавства у Празі, складений Петровим. - 48 арк.
 27. Спр.8. Статті Петрова В. з військових питань 1931 р. - 37 арк.

Ф. 3504. Особистий фонд бувшого сотника Армії УНР Михайла Юр. Обідного

28. Оп.1. - Спр.2. Рукопис творів “Отаман повстанців Ілько Струк”, “Українські повстанці. Отаман Юрко Тютюнник”. - 66 арк.

Ф. 3520. Команда української бригади в м. Німецькім Яблоннім

29. Оп.2 - Спр. 2. Описи, карти, схеми боїв Української Галицької Армії і списки старшин, карта табору в Німецькім Яблоннім. Почато: 1919 р. Закінчено: 1920 р. - 336 арк.

Ф. 3543 с. Жуковський Олександр – український буржуазний націоналіст, емігрант. Головний командант тилу Армії УНР та військовий Міністр Центральної Ради, ревізор військової місії УНР за кордоном, секретар закордонної делегації УП соціалістів-революціонерів

30. Оп. 2. - Спр. 1. Спомин О.Жуковського, написаний під час арешту німецькою комендатурою м. Києва та перебуванні у Лук'янівській в'язниці 1918 р. - 165 арк.

Ф. 3866 с. Український історичний кабінет в Празі

31. Оп. 1. - Спр. 63. Копії листів отаману Петлюрі від отамана Болбачана та Федора Сумкевича. - 34 арк.
 32. Оп. 1. - Спр. 130. Уривки зі спогадів Г.Гасенко про діяльність 2-го Чехословацького полку в Києві під час Жовтневої революції 1917 р. (на чеській мові). - 7 арк.

Ф. 4012. Опис справ особистого фонду Командуючого Дієвою армією УНР генерала Михайла Омеляновича-Павленка 1917-1943 рр.

33. Оп. 1. - Спр. 1. Рукопис праці “На Катеринославщині за національною справою липень-грудень 1917-1918 рр.” - 35 арк.
 34. Спр.2. Рукопис праці “Київ взимку 1917-1918 рр.” - 18 арк.
 35. Спр.4. Рукопис праці “Останній відворот” ч.1. - 147 арк.
 36. Спр.5. “Останній відворот” ч.2-3. - 95 арк.
 37. Спр. 6. Рукопис праці “Останній відворот” (доповнення). 1917. - 63 арк.
 38. Спр. 7. Матеріали до праці “Останній відворот” Уривки щоденника вартового старшини Дієвої армії УНР” 1928 р. - 21 арк.

Ф. 4436 с. Військова канцелярія Диктатора ЗУНР

39. Оп. 1. - Од.зб.3. Воспоминания майора Льонера Ф. “Опис долі Галицько-Української Армії від злуки з Денікіним до її розв’язання” (нім.мовою). - 50 арк.

Ф. 4451. Бригада генерала Кравса УГА 1919 р.

40. Оп. 1. - Спр. 1. Довідка “Історія групи генерала Кравса складена Пастернаком Я. 7 жовтня 1920 р. - 9 арк.

41. Спр. 5. Денник 5-ї Херсонської дивізії УНР за час від 6.6.-25.8.1920 р. - 16 арк.

Ф. Р-4453. Безпалко Осип - видавець і редактор соціал-демократичного часопису “Боротьба” в Чернівцях, активний діяч СВУ в таборах полонених українців в Німеччині, член ЦК УСДРП, член Української Центральної Ради, міністр праці УНР, головний кошовий Українського Січового союзу за кордоном

42. Оп.1. - Спр.1. Робочі замітки Безпалько Осипа про Україну Галичину, Буковину, діяльність УСДРП, уряду УНР про становище на радянській Україні та інших питаннях 1914-1919 рр. - 48 арк.

Ф.Р.- 4547. Стеллецкий, генерал, начальник штаба гетмана Скоропадского, Белоэмигрант

43. Оп. 1. - Спр. 1. Стеллецкий “Гетман П.Скоропадский. Воспоминания о событиях на Украине в 1918 г. От Грушевского до Петлюры”. Рукопись, 1923. - 177 кадрів.

44. Спр.2. Стеллецкий “Гетман Павло Скоропадский. Воспоминания о событиях на Украине в 1918 г.” Продолжение. Рукопись 1923. - 86 кадрів.

45. Спр.4. Очерк белоэмигранта Стеллецкого и генерал-адъютанта Н.И.Иванова (Жизнь в Ставке Русской Армии в период первой империалистической войны и краткая заметка о материалах, сделанных в белоэмигрантской РЕНА), машинопись. 1916-1926. - 127 кадрів.

Центральний Державний архів громадських і політичних об’єднань України (Київ)
ЦДАГО України

Ф.57. Коллекция документов по истории Коммунистической партии Украины периода подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции и периода гражданской войны
1917-1920 гг.

46. Оп.1. - Спр. 269. Перепечатка из записок отамана Марка Шляхового 1919. - 61 арк.

47. Оп.2. - Од. зб. 97. Копии телеграмм, рапортов, сводок командного состава, военной цензуры и копии протоколов, воззваний Советов солдатских депутатов полков о состоянии действующих армий, большевизации войск, об усилении агитации за прекращение войны и заключении мира на Юго-Западном, Румынском и др. фронтах. Начато: 14 марта 1917 г. Окончено: 30 сентября 1917 г. - 236 арк.

48. Од.зб. 115. Копии сводок, рапортов, телеграммы комиссаров действующих армий, бюллетени отдела бюро печати штаба Московского военного округа о состоянии армий, об отношении к приказам Временного Правительства, о принятии крайних мер для поддержания порядка, о большевизации войск и усилении агитации за прекращение войны. Копии резолюций, телеграммы полковых комитетов о признании власти Совета Народных Комиссаров, об образовании Советского Правительства и присоединении к последнему Харьковского гарнизона и по другим вопросам. Начато: 5 октября 1917 г. Окончено: 21 декабря 1917 г. - 179 арк.
49. Оп.2. - Спр. 579. Клопотовський Артур. - 640 арк.
50. Спр.256. Рукопись русского перевода с немецкого выписок из книги Ганса Тимпур "Война на Украине. Записки немецкого офицера" ?сенское издательство, 1938. (Впечатления автора книги в период австро-немецкой оккупации в 1918 г.). - 38 арк.

Ф.59. Коллекция воспоминаний об Октябрьской революции, гражданской войне, социалистическом строительстве и Великой Отечественной войне

51. Оп. 1. - Спр. 16. Александров Степан Иванович. - 17 арк.
52. Оп.1.- Спр.76. Белоус Григорий Павлович. - 26 арк.
53. Спр. 255. Гасенко А.И. (Алексей Гай). - 245 арк.
54. Спр. 279. Голованский-Барский Григорий Адамович. - 9 арк.
55. Спр. 329. Гуревич Захарий Йосипович. - 72 арк.
56. Спр. 377. Домбровский Николай Мартынович. - 72 арк.
57. Спр. 590. Коцюра Сергей Лаврентьевич. - 12 арк.
58. Спр. 599. Клопотовський Артур. - 12 арк.
59. Спр. 900. Мишельдский Георгий Алексеевич. - 29 арк.
60. Спр. 687. Кудинов И.И. - 68 арк.
61. Спр. 1905 Палубинский Тихон Васильевич. - 9 арк.

Ф.263. Позасудові архівно-слідчі справи

62. Оп.1. - Спр. 60683. Волох Емельян Иванович. - 89 арк.
63. Спр. 62149. Греков Александр Иванович. - 239 арк.

Державний архів Київської області (Київ) - ДАКО

Ф. 2793. Осведомительный отдел

64. Оп.1. - Спр. 43. О передаче телеграмм Петлюры о немедленном формировании по всей Украине отрядов вольных козаков. Сообщение. - 58 арк.
65. Спр. 150. О встрече гетмана с генерал-фельдмаршалом Эйхгорном и чинами его штаба. Запись беседы. - 2 арк.
66. Оп.2. - Спр. 2. Статут "Вільного козацтва" на Україні. - 112 арк.

Державний архів Дніпропетровської області (Дніпропетровськ) - ДАДО

Ф. 3493. Воспоминания ветеранов партии – участников революционных событий на Екатеринославщине

67. Оп.1. - Спр. 29. Воспоминания Савельева-Сучкова В., бывшего секретаря подпольного райкома о революционных событиях в период гражданской войны 1918-1919 гг. - 24 арк.
 68. Спр. 39. Воспоминания С.М.Логвинова об участии в борьбе с петлюровцами и гайдамаками в 1917 р. в Екатеринославе. - 12 арк.
 69. Спр. 40. Воспоминания Руденко А.И. о революционных событиях в период гражданской войны на Украине 1918-1918 гг. (копия). - 11 арк.

Дніпропетровський історичний Музей (Дніпропетровськ) - ДІМ

70. Арк. №2490. Воспоминания Гудима Петра Николаевича. - 15 арк.

Кіно-, фотоматеріали та документи

Центральний Державний кіно-, фото-, фоноархів України (Київ) ЦДКФФА

71. Од.обл. 1875. Кінофільм “Документы эпохи”. - арх. № 593, 1928-1929. - 1ч.
 72. Од. зб. 4-4639. Учасники з'їзду Вільного козацтва м.Чигирин Київської губернії. 16-27 жовтня 1917 р.
 73. Од. зб. 0-8341. Військо Центральної Ради. Київ, 1918 р.
 74. Од.зб. 0-9969. Учасники з'їзду Вільного козацтва з Всеукраїнського селянського союзу с.Субботово Чигиринського уїзду.
 75. Од. зб. 4-4639 Манифестация украинцев солдат Петроградского гарнизона в честь Центральной Рады.

Бібліографічні покажчики

76. Биковський Л., Чайковський І. Наша мемуаристика. - Мюнхен УТГІ, 1966 // Український Історик. - 1974. - № 1-3 (41-43). - С. 173-175.
 77. Гетьман Павло Скоропадський (1803-1943): Матеріали для бібліографії. – Київський бібліографічний вісник, 1996. - 53 с.
 78. Зленко П. Зимовий похід: Матеріали для бібліографічного покажчика. - Прага, 1938. - 14 с.
 79. Зленко П. Симон Петлюра: Матеріали для бібліографічного покажчика. - Париж, 1939. - 72 с.
 80. Зленко П. Українські Січові Стрільці: Матеріали для бібліографічного покажчика. - Варшава, 1935. - 34 с.
 81. Из истории белой армии в России (Аннотированный указатель литературы). - Москва: Наука, 1991. - 36 с.

82. История Советского общества в воспоминаниях современников: Аннотир. указ. мемуар. лит. - Изд-во Моск. ун-та, 1958. - Ч.1. - 408 с.
83. История Советского общества в воспоминаниях современников: Аннотир. указ. мемуар. лит.: Журн. публікацій 1928-1957 гг. - М: Книга, 1967. - Ч.2. - Вып. 2. - 252 с.
84. Калинович І. Українська мемуаристика (1914-1924): Бібліогр.реєстр. - Львів, 1925. - 32 с.
85. Пеленський Є. Українська в західноєвропейських мовах: Вибрана бібліографія. - Мюнхен, 1948. - С. 15-20.
86. Постников С.П. Библиография русской революции и гражданской войны (1917-1921) / Под ред. Яна Славика. - Прага, 1938. - 448 с.
87. Ріпецький С. Бібліографія джерел до історії Українських Січових Стрільців //Братство Українських Січових Стрільців: Історично-архівна комісія. - Нью-Йорк, 1965. - 11 с.
88. Список джерел до історії української визвольної війни 1914-1921 // Літопис Червоної Калини. - 1929. - № 1. - С.22-23; № 3. С.- 24; 1939. - № 1. - С. 22-24.
89. Фіголь А. Бібліографічні джерела до історії бою під Крутами // Студентський шлях. - 1933. - № 1. - С. 7-11; № 2. - С. 15-23.
90. Чайковський І. Наша мемуаристика. - Мюнхен, 1966. - 36 с.
91. Шанковський Л. Бібліографія до історії українського повстанського руху під час визвольної війни 1917-1920 рр. і після неї, 1921-1924 рр. // Українська книга. - 1972. - № 1. - С. 26-29; - № 2.- С 102-106.
92. Шендрік І. Матеріали до бібліографії Січових Стрільців // Золоті ворота. - Львів: Червона Калина, 1937. - С. 321-380.

Мемуари

93. Андрієвський В. З минулого. Т.1. - 1917 рік на Полтавщині. Ч. 1-2. - Берлін: Укр.слово, 1921. - 157 с., 211 с., Т.2. - Від Гетьмана до Директорії.Ч. 1-2. - 1923. - 271 с.
94. Антонов-Овсеєнко В. Записки о гражданской войне. - В 4 т. Москва: Высший воен. ред. совет, 1924 - 1933. т. 1 - 1924 - 300 с.; т. 2 - 1928 - 297 с.; т. 3 - 1932 - 350 с. т. 4 - 1933 - 343 с.
95. Арбатова З.Ю. Екатеринослав 1917-1922 гг. // Архив Русской Революции - т.1-2. - Москва: "ТЕРРА"; Политиздат, 1991. - С. 83-129.
96. Артющенко Ю. Події і люди на моєму шляху. Боротьба за Державу 1917-1966. - Чикаго-Торонто, 1966. - 218 с.
97. Биковський Л. На Кавказько-Турецькому фронті: Спомини з 1916-1918. - Вінніпег, 1968. - 152 с.
98. Битинський М. Степан Щербак (Спогад до 35-річчя смерті) //Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. - Київ: Фундація ім. О.Ольжича, 1995. - С. 237-239.
99. Білон П. Похідна церква 6-ї стрілецької Січової дивізії. Братство св. Покрови і видавництво "До світла". - Варшава: Накл.Укр. Воєн. Т-ва, 1938. - 24 с.
100. Білон П. Спогади. Ч.1. - Пітсбург, 1952. - 128 с.

101. Бородієвич Є. В чотирикутнику смерті. Причини до трагедії УГА на Великій Україні (Із воєнного записника 3-ї бригади). - Ч.1.- Львів –Київ: 1921. - 97 с.
102. Борьба за Октябрь на Артемовщине: Сб. воспоминаний и статей. - Москва - Харьков: Пролетарий, 1929. - 392 с.
103. Бош Е. Год борьбы за власть на Украине с апреля 1917 г. по немецкую оккупацию. - Москва -Ленінград: Госиздат, 1925. - 271 с.
104. Бош Е. Национальное правительство и Советская власть на Украине (апрель 1917 - до немецкой оккупации). - Москва-Ленінград: 1925. - 271с.
105. Брусилов А. А. Мои воспоминания. Изд-е 4-е. - Москва: Воениздат, 1946. - 264 с.
106. Будьонний С.М. Ми йшли у бій за Україну. - Київ: Радянська Україна, 1958. - 63 с.
107. Буденный С.М. Пройденный путь. - Москва: Воениздат, 1965. - Т.2.- 391 с.; 1973. - Т. 3. - 408 с.
108. В 4-літні роковини смерті полк. УГА Дмитра Вітовського спроба життєпису і характеристики. - Львів: Всесвіт, 1936. - 32 с.
109. Василевський Л., Галин М., Стемповський С., Табуї. Спогади.- Варшава: 1932. - 172 с.
110. Великий Жовтень на Київщині: Зб. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції / Борець Ю. Ф., Ільїн Ф. І., Каховський К. І. (відп. редактор) та ін. - Київ: Держполітвидав УРСР, 1957. - 354 с.
111. Вернадський В. Дневник 1917-1921. Октябрь 1917 - январь 1920. - Київ: Наукова думка, 1994. - 471 с.
112. Винниченко В. Щоденник. Том перший. - 1911-1920. - Едмонтон-Нью-Йорк, 1980. - 499 с.
113. Галаган М. З моїх споминів. Ч.1-4. - Львів: Червона Калина, 1930. - 298 с.
114. Гарнич Н. Батько Боженко (Записки таращанця). - Москва: 1934. - 225 с. (Московское об-во писателей).
115. Гірняк М. Останній акт трагедії Української Галицької Армії. - Вид. Укр. Військово-Історичний Ін-т в США. - XVI. - 283 с.
116. Гончаров А. Шел отряд по берегу. - Одесское книжное изд-во, 1963. – 220 с.
117. Гордієнко Г. Під щитом Марса. Спогади. -Т.1.- Філадельфія,1978. - 368 с.
118. Городовиков О.И. Воспоминания.- Москва: Воениздат,1957. - 154 с.
119. Городовиков О. Рождение Первой Конной: (Воспоминания). Ташкент: Госиздат Уз. ССР, 1935. - 172 с.
120. Гуль Р. Киевская эпопея // Архив Русской Революции. Изданный Г.В.Гессеном. Москва: Политиздат, 1991. - С. 59-87.
121. Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західноукраїнських землях України зі спогадів і життєписів членів Комітету Виконавців Листопадового Чину. - Київ: Либідь, 1993. - 408 с.
122. Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. - Нью-Йорк: Червона Калина, 1971. - Т. 1. - 263 с.
123. Денник Начальної команди Української Галицької армії 1919-1920. - Нью-Йорк: Червона Калина, 1974. - 325 с.

124. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). - Мюнхен, 1969. - 542 с.
125. Доклад Начальнику организационного отделения германского восточного фронта о положении дел на Украине в марте 1918 // Архив Русской Революции. - Т. 1. - Изданный Г.В.Гессеном. - Москва: Политиздат, 1991. - С. 288-291.
126. Донцов Д. Рік 1918. - Київ –Торонто-Онтаріо-Канада, 1954. - 128 с.
127. Доценко О. Зимовий похід (6.12.1919-6.5.1920). - Варшава, 1932. - 368 с.
128. Дочери Октября. Работницы и селянки Украины в дни Великой пролетарской революции 1917-1922. - Харьков: Изд. отд-ние ЦК КП(б)У, 1922. - 152 с.
129. Дубинський І.В., Шевчук Г.М. Так починалось // Червонці. Спогади ветеранів Червоного козацтва. - Київ: Молодь, 1968. - С. 28-36.
130. Євтимович В. Військо йде: Уривок зі спогадів про березень 1917 р. в Києві. - Львів, 1937. - 123 с.
131. Затонський В.П. Жовтень 1917р. в Києві. // Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. - Київ: Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР, 1957 - С. 52-64.
132. Затонський В.П. Уривки із спогадів про українську революцію. - Харків, 1926.
133. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926): (Спомини людей, що особисто знали цього діяча українського визвольного руху).- Київ: МП "Фенікс", 1992. - 258 с. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926).- Прага, 1930. - 58 с.
134. Зиблікевич Є. Зі споминів січовика (1914-1919). - Віддень, 1920. - 16 с.
135. Іванина Н. Залізні роки. Спомини 1914-1922. - Львів, 1937.- 132 с.
136. Игренов М. Екатеринославское воспоминание (Август 1918 июнь 1919 гг.) // Архив Русской Революции. - Т. 3-4. - Изданный Г.В.Гессеном. - Москва: Политиздат, 1991. - С. 234-242.
137. Каменев С.С. Записки о гражданской войне и военном строительстве.- Москва: Воениздат, 1963. - 264 с.
138. Кедровский В. Боротьба з погромами в Україні // Поле відчаю і надій; Альманах. - Київ, 1994. - С. 20-70.
139. Кетрос Д. Так творилось українське військо 1917-1919. - Лондон, 1958. - 64 с.
140. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження. Рефлексії. - Інструк.: Накл. Марії Ковалевської. 1960. – 717 с.
141. Командарм Уборевич. Воспоминания друзей и соратников. - Москва: Воениздат, 1964. - 280 с.
142. Коновалець Є. Причинки до історії української революції.- [БМ]; Накладом Проводу Укр. Націоналістів, 1948. - 48 с.
143. Кравс А. За українську справу. Спомини про III корпус УГА після переходу Збруча. - Львів: Червона Калина, 1937. - 93 с.
144. Краснов П.Н. Всевеликое Войско Донское // Белые армии черные генералы. Мемуары белогвардейцев. - Ярославль, 1991. - С. 124-186.
145. Кришевский Н. В Крыму (1916-1918) // Архив Русской Революции. - Т.13. - Изданный Г.В.Гессеном. - Москва: Политиздат, 1991. - С. 71-129.
146. Кузьма О. Листопадіві дні 1918. - Львів: Накладом автора, 1931. - 448 с.
147. Ласовський В. Генерал Тарнавський. Репортаж. - Львів: Червона Калина, 1935. - 32 с.

148. Лахтюк А. Боротьба Київських робітників-залізничників з українською Центральною Радою // Великий Жовтень на Київщині: Зб. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. - Київ: Держполітвидав УРСР, 1957. - С. 207-213.
149. Левицький К. Великий зрив (від березня до листопада 1918).- Львів: Червона Калина, 1931. - 149 с.
150. Левицький О. Галицька Армія на Великій Україні (Спомини з часів від липня до грудня 1919 р.). - Відень, 1925. - 130 с.
151. Лейхтенберский Г.Н., герцог. Воспоминания об Украине (1917-1918) /Авт. пер. с фр. - Берлин, 1921. - 52 с.
152. Лукомский А. Из воспоминаний // Архив Русской Революции. Изданный Г.В.Гессеном.- Москва: Политиздат, 1991. - Т.2. - С.14-44; Т.5. - С.101-190; Т.6. - С. 81-160.
153. Людендорф Е. Мои воспоминания о войне. 1914-1918. - Ч. II. Москва: Госиздат, 1924. - 124 с.
154. Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру. - Детройт, 1986-151 с.
155. Мазур К. Спогади. Події - люди - пригоди. - Париж, 1980. 648 с.
156. Майстренко І. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. - Едмонтон: КИУС, 1985. - 916 с.
157. Макух І. На народній службі. - Детройт: Вид-во Укр. Вільної Громади Америки, 1958. - 116 с.
158. Марголин Л. Украина и политика Антанты. Записки еврея и гражданина. - Берлин, 1922. - 397 с.
159. Мартос Б. Визвольний рух України. - Нью-Йорк - Париж - Сідней - Торонто, 1989. - 320 с.
160. Масарик Т. Світова революція. - Львів, 1930. - 232 с.
161. Махно Н. Воспоминания (Репринт. воспроизведение изд. 1929).- В 3 кн. - Київ: Украина, 1991. Кн. 1. - Русская революция на Украине (от марта 1917 по апрель 1918 г.). - 215 с.; Кн. 2. - Под ударами контрреволюции (апрель - июнь 1918 г.). 163 с.; Кн. 3. - Украинская революция (июль - декабрь 1918 г.) . - 157 с.
162. Михайлів В. До історії наших боїв у Львові. - Нью-Йорк, 1958. - 18 с.
163. Михайлів В. Як ми розоружили вояків в казармі 19 пп. у Львові під час Листопадового Зриву. - Нью-Йорк, 1972. - 26 с.
164. Мишуга Л. Похід українських армій на Київ. - Відень, 1930. - 344 с.
165. Моисеев С.И. Полк рабочей Москвы. - Москва: Военные мемуары,1968. – 232 с.
166. Монкевич Б. Чорні запорожці. Зимовий похід й остання кампанія чорних запорожців. - Львів, 1929. - 152 с.
167. Монкевич Б. До історії наших боїв у Львові. - Нью-Йорк,1958. - 18 с.
168. Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців. - Львів, 1931. - 208 с.
169. Мякотин В. Из недавнего прошлого (Отрывки воспоминаний) //Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С.А.Алексеев, под ред.Н.Н.Попова. – Москва - Ленинград: Госиздат, 1930. - С. 222-297.
170. Назарук О. Рік на Великій Україні: Спомини з української революції. - Відень, 1920. - 342 с.

171. Наш Львів. Ювілейний збірник 1252-1952. - Нью-Йорк, 1952. - 252 с.
172. Німчук І. Українська військова організація у Відні в днях перевороту. - Відень-Львів: Накладом Українського Прапора, 1922. - 40 с.
173. Незабутні роки: Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні. - Київ: Політвидав України, 1967. - 606 с.
174. Оберучев К. Воспоминания. - Нью-Йорк, 1930. - 289 с.
175. Омелянович-Павленко М. На Україні 1919. Переговори й війна з російською добровольчою армією. - Прага: Накл. комітету, 1940. - 97 с.
176. Омелянович-Павленко М. Спомини. - Львів, 1930. - 64 с.
177. Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. - Київ: Планета людей, 2002. - 459 с.
178. Паліїв Д. Листопадова революція: З моїх споминів. - Львів: Новий Час, 1929. - 44 с.
179. Паука М. Разгром белополяков под Киевом в 1920 г. - Москва: Воениздат, 1938. - 40 с.
180. Певний П. За волю і державність. Похід української армії в запілля ворога. З 5 грудня 1919 року по 5 травня 1920 р. - Кн. 1.- Станіславів, 1920. - 60 с.
181. Первая Червоная 1917-1929: Сб.- Москва: Воениздат, 1931. - 189 с.
182. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917-1921).- Львів: Червона Калина, 1927-1931. Ч. 1. До Берестейського миру. - 1927. - 180 с.; Ч. 2. Від Берестейського миру до заняття Полтави. - 1928. - 184 с.; Ч. 3. Від Кримського походу до гетьманського перевороту. - 1930.- 164 с.; Ч.4. Гетьманщина і повстання Директорії. - 1931. - 120 с.
183. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. - Київ: Поліграф книга, 2002. - 639 с.
184. Петровський Г.І. З революційного минулого. - Київ: Держполітвидав УРСР, 1958. - 147 с.
185. Пилсудский Ю. 1920 год. - Москва: Изд-во Военный вестник, 1926.- 171 с.
186. Плешко Н. Из прошлого провинциального интеллигента // Архив Русской Революции. Т.9. - Изданный Г.В. Гессеном. - Москва: Полииздат, 1991. - С. 195-243.
187. Полупанов А.В. Моряки бронепоезда "Свобода или смерть". Москва: Военмориздат, 1952. - 46 с.
188. Пять лет легального существования Союза строителей. - Харьков: Всерос. Союз строит. рабочих, 1923. - 40 с.
189. Ракша С.И. Днепровцы. - Москва: Воениздат, 1956. - 131 с.
190. Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С.А.Алексеев, под ред. Н.Н.Попова. - Москва - Ленинград: Госиздат, 1930. - 435 с.
191. Ріпецький С. Листопад 1918 року. Листопадовий зрив, Українські Січові Стрільці, полковник Дмитро Витовський - в кривавому дзеркалі споминів Льонгика Цегельського // Вид. Братства УСС.-Нью-Йорк, Детройт, 1961. - 48 с.
192. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. - Нью-Йорк: Червона Калина, 1956. - 360 с.
193. Руднев В. Крах білопольської окупації на Україні в 1920 р. Політвидав ЦК КП(б)У, 1941. - 160 с.

194. Савченко В. Світлій пам'яті героя // Героїчний бій під Чорним Островом. - Торонто, 1961. - С. 86-93.
195. Самійленко В. Дні слави (Спогади полковника української армії). - Нью-Йорк: Укр. Вільна АН у США. 1954 -268 с.
196. Сімянців В. Спомини богданівця. - Нью-Йорк, 1967. - 123 с.
197. Сірко І.М. Ті незабутні роки. - Ужгород, 1978. - 130 с.
198. Скоропадський П. Спомини / Гетьман Павло Скоропадський. - Київ: Україна, 1992. - 112 с.
199. Скоропадський П. Спогади, кінець 1917 - грудень 1918 / Східноєвропейський дослід ін-т ім. В.К.Липинського. Ун-т археографії та джерелознавства НАН України та ін. - Київ-Філадельфія, 1995. - 492 с.
200. Слещов Я. Крым в 1920 г. Отрывки воспоминаний. - Москва: Политиздат, 1924. - 146 с.
201. Смирнов Т. Бронепоезд №4. - Запорожье: Кн.-газ. изд., 1962. - 60 с.
202. Спогади. Ч.1. Вид. К.-осв. 3 Зап. Стр. Дивізії "Тернистим шляхом" - Каліш, 1921. - 46 с.
203. Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917-1920. - Торонто, 1966. - 260 с.
204. Таборенко П. Панцерний поїзд "Стрілець". - Оповідання-спомин з українсько-московської війни. - Аусбург, 1948. - 40 с.
205. Томашевський В. Шлях до катастрофи. Події в Рівнім. Повстання отамана Оскілка. - Відень- Київ, 1920. - 20 с.
206. Тонів В. Борці за визволення України // Спогади. - Ч.1. Каліш, 1921. - С. 24-29.
207. Тухачевский М. Поход на Вислу. - Пилсудский Ю. Война 1920 года. - Москва: Новости, 1922. - 319 с.
208. Тютюнник Ю. Зимовий похід. 1919-1920 рр. - Нью-Йорк: Говерла, 1966.- 99с.
209. Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни (З передмовою і примітками М.Любченка (Мемуари): Репрінт. відтворення від 1924 р. - Київ: Україна, 1990. - 120 с.
210. Фрунзе. Воспоминания друзей и соратников. - Москва: Воениздат, 1965. - 328 с.
211. Фещенко-Чопівський І.А. Хроніка мого життя: Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. - Житомир: КВО "ГАЗ" Житомирський вісник, 1992. - 142 с.
212. Цьокан І. Від Денікіна до більшовиків. Фрагмент споминів з Радянської України. - Відень, 1921. - 20 с.
213. Червонці. Спогади ветеранів Червоного козацтва. - Київ: Молодь, 1968. - 242 с.
214. Черчилль В. Мировой кризис. - Москва: Гос.-военное изд-во, 1932. - 242 с.
215. Чикаленко Є. Уривки зі споминів з років 1919-1920 -. Нью-Йорк, 1963. - 166 с.
216. Чижевський Г. Коротка історія 3-ї Залізної дивізії 1919 р.П/УІ. 1920 р. - Каліш, 1922. - 48с.
217. Шкільник М. Україна в боротьбі за державність в 1917-1921 рр.: Спомини і роздуми. - Торонто, 1971. - 366 с.
218. Шульгин. Памяти генерала Мешковського//Героїчний бій під Чорним Островом.- Торонто: Укр. Воєнно-історичний ін-т, 1961. - С.98-101.

219. Шухевич С. Спомини з Українсько-Галицької Армії (1919-1920). У 5 ч. - Львів: Червона Калина, 1929. ч.1. - 176 с.; ч.2. - 176 с.; ч.3. - 162 с.; ч.4 - 164 с. ч.5. - 147 с.
 220. Яворовський Є. Денікіяда Української Галицької Армії. - Яворів, 1929. - 46 с.
 221. Якир И.Э. Воспоминания о гражданской войне. - Москва: Воениздат, 1957. - 40 с.

Мемуари і статті в журнальних та газетних виданнях

222. Андрух І. Січові стрільці на роздоріжжі (Спомини сотника)//Літопис “Червоної Калини”. - 1994. - № 10-12. - С.21-24.
 223. Андрух І. Січові Стрільці у корпусі ген. Натієва // Літопис “Червоної Калини”. 1930. - № 4. - С.5-31; № 5. - С. 15-17.
 224. Акулов Ф. Прорыв // Летопись революции. - 1927. - № 4(25). С.116-139.
 225. Акулов Ф. Союзный десант на Украине // Летопись революции.- 1924. - № 1/6. - С. 5-75.
 226. Акулов Ф. Прорыв южной группы 12-й армии на Украине // Война и революция. - 1926. - № 1-2. - С.60-74.
 227. Антонов-Овсієнко В. В боротьбі за українську революцію //Літопис революції. - 1930. - № 4/6. - С. 173-193.
 228. Аріо П. Нарис історії 14 бригади УГА // Літопис “Червоної Калини”. - 1930. - № 1. - С.16-18; № 2. - С. 16-18; № 3. - С.19-20.
 229. Аусем В. К истории повстанчества на Украине (О двух партизанских дивизиях) // Летопись революции. - 1926. -№ 5(20). - С.7-21.
 230. Б.Л. Нарада в с.Борошківцях // Око. - 1921. - С. 20-23.
 231. Бачинський В. Генерал Галкін // Літопис “Червоної Калини”, Львів. - 1938. - № 12.
 232. Бачинський В. З-під Чорткова на Бережани // Літопис “Червоної Калини”. - 1936. - №7-8. - С. 4-5.
 233. Бачинський Л. Українська таборова преса // Книжка. - 1921. - №4-6. - С. 87-89.
 234. Безручко М. Січові Стрільці в боротьбі за державність // За державність. - 1930. - № 2. - С. 47-72; 1932. - № 3. - С. 55-108.
 235. Білокінь С. Спомини Михайла Грушевського про Центральну Раду// Розбудова держави. - 1993. - № 1. - С. 8-19.
 236. Бізанц А. Ягольниця //Календар “Червоної Калини” на 1934. Львів. - 1933. - № 7-8. - С. 18-19.
 237. Битинський М. В ім’я Вірності, Честі і Слави (У 15 річницю Зимового Походу) // Гуртуймося. - 1935. - № 1.- С. 2-5.
 238. Богун-Чопівська І. Той буремний 1920-й // Дзвін. - 1994. - №1. - С. 96-99.
 239. Борковський І. Удар на Чортков // Літопис “Червоної Калини”. - 1938. - № 7-8. - С. 9-10.
 240. Будз П. Гуцули в боях під Городком в марті 1919 р. (З дневника учасника) // Український скиталець. - 1922. - № 12. - С. 8-9.
 241. Бурандз М. На Українсько-румунському пограниччі. Спомин // Календар “Червоної Калини” на 1932 р. - Львів, 1931 - С. 131-141.
 242. Бутович М. Сіра дивізія // Вісник. - Нью-Йорк. - 1939.

243. Бутович М. Формування сірої дивізії у Володимирі-Волинському, бої під Бахмачем з гетьманцями // За державність. - 1966. - № 11. - С. 18-42.
244. Бутузова В. Трипольская трагедия // Юный коммунист. - 1929. - № 1. - С. 46-51.
245. Быструков В. Городянщина в 1917-1918гг. (Из истории гражданской войны на Черниговщине) // Летопись революции. - 1925. - №4(13). - С. 103-131.
246. Валійський А. Повстанський рух в Україні 1917-1922 // Вісті Комбатанта. - 1961. - № 4. - С. 12-17.
247. Варивода, б.полк. УГА // Літопис "Червоної Калини". - 1936. - № 5. - С.27.
248. Ващенко П. До рейду 1921 року // За державність. - 1932. - №3. - С. 135-140.
249. Велівченко І. Вільне козацтво на охороні залізниці Корсунь-Біла Церква // За державність. - 1938. - № 9. - С.179-205.
250. Верстюк В. Симон Петлюра і Директорія // Сучасність. - Київ, 1997, -Ч.6. - С. 55-64.
251. Видибайло М. По дорозі до кращого // Літопис "Червоної Калини". - 1932. - № 7-8. - С.31-33.
252. Винницький Р. Похід на Крим // Календар "Червоної Калини" на 1929 р. - Львів, 1928. - С. 21-29.
253. Виноградський В. Спомини з падолистого перевороту в Балигороді і Ліську // Український Скиталець. - 1921. - № 4. - С. 5-95; № 5.- С. 8-11; № 6. - С. 4-10.
254. Вислоцький І. 16 місяців у рядах Київських Січових Стрільців. 1918-1919 // Літопис "Червоної Калини". - 1935. - № 7-8. - С. 29-34; № 9. - С. 14-18; № 10. - С. 6-7; № 11. - С. 20-22; № 12. - С. 9-12.
255. Вишнівський В. Вапнярська операція (Зі спогадів командира Синього полку) // За державність. - 1934. - № 4. - С. 161-190.
256. Вишнівський В. До історії Сірих Сірожупанників // Табор - 1927. - № 5. - С. 22-45.
257. Вишнівський В. До історії Синіх і Залізних (Збірник спогадів командира 7-го Синього полку) // За державність. - 1937. - № 6. - С. 68-102.
258. Вишнівський О. Момент // Голос Комбатанта. - 1959. - № 3(9). - С. 8-10.
259. Вишнівський О. Трагедія 3-ї дивізії Армії УНР // Вільна Україна. - 1963. - №39. - С.17-63.
260. Вишнівський О. Отамани і отаманія // Свобода. - 1951. - Ч. 115. - С.2.
261. Вінник І. Бої Житомирської пішої юнацької школи // За державність. - 1938. - № 9. - С. 164-170.
262. Водяний Я. Виступ Вільного Козацтва проти москалів на ст. Вінніці (Уривок спогадів) // За державність. - 1935. - № 5 - С. 202-207.
263. Водяний Я. Нарис історії 3-го куреня 24 полку піхоти ім. гетьмана Петра Дорошенка // Літопис "Червоної Калини". - 1938. - № 10. - С. 7; № 11. - С. 14; № 12. - С. 20.
264. Волковинський В.М. Маловідомі джерела про відзначення перших річниць Червоної Армії на Україні (огляд джерел) // Архіви України. - 1983. - №1. - С. 53-56.
265. Воробець В. 1 падолиста в Коломиї // Український скиталець. - 1921. - № 1. - С. 19-21.
266. В.Ч. Спогад про повстання проти гетьмана в Полтаві // Табор. - 1928. - №. 4 - С. 96-101.

267. Габсбург В. Мемуари // Самостійна Україна. - 1996. - Ч.3/461. - С. 24-40.
268. Гаврилюк І. З величного минулого // За державність. - Каліш, 1928. - Зб. 1. - С. 124-134.
269. Гаврилюк І. Четвертий універсал (Спогади) // Літературно-науковий вісник. - 1929. - Кн.1. - С. 16-24.
270. Гадзинський В. Генерал Павленко // Стрілець. - 1919. - № 29. - С. 7.
271. Галаган М. Богданівський полк.// Літопис Червоної Калини. - Львів, 1937. - Ч. 6.
272. Галин М. Спостереження військового лікаря з часу від великої війни і революції // За державність. - 1934. - № 4 - С.237-266; 1935. - № 5. - С.227-242; 1936. - № 6. - С. 162-188; 1937. - №7. С. 181-182; 1937. - № 7. - С. 181-222.
273. Галушка І. Спомини про мої переживання. Від 24 жовтня 1918 до середини січня 1921 року // Вісті -Мюнхен, 1962. - Ч. 105. - С. 6-8.
274. Гальченко Б. Сумної пам'яті дні в Перемишлі // Український скиталець. - 1921. - № 1. - С. 14-19; № 2. - С. 13.
275. Гамрецький Ю.М. Солдатські маси на Україні у підготовці і проведенні соціалістичної революції // Український історичний журнал. - 1977. - № 9. - С. 127-136.
276. Гарчев Л. Збройні Сили Центральної Ради у лютому-квітні 1918 року // Військо України. - 1993. - № 8.- С. 102-107.
277. Генерал Греків // Україна – Кам'янець-Подільський.- 1919. Ч.31.
278. Генерал Коваль-Медзвецький. Некролог // Табор. - 1929. - №11 - С. 96.
279. Генерал Марко Безручко // Перша річниця 6-ї стрілецької дивізії. - Олександрів – Куявський, - 1921. - С. 8-9.
280. Генерал Мешківський // Око - Каліш. - 1921. - № 5. - С.13.
281. Генерал Микола Юнаків (Некролог) //Табор. - Варшава, 193. - № 16.
282. Генерал Олександр Меркулович Пилькевич. Некролог // Український сурмач. - Каліш. - 1922. - № 38. - С. 3-4.
283. Генерал В.О.Сінклер, біографія // Наша Зоря. - 1922. - № 5.- С.13.
284. Гірняк Н. Кіш УСС-ів. Схема організації і засяг праці Коша Українських Січових Стрільців // Вісті. - 1955. - № 5-6. - С. 4-7; №7-8. - С. 9-13.
285. Гончаренко А. Бій під Крутами // За державність. - 1938. - № 9. - С. 145 -152.
286. Гончаренко А. 1-ша Юнацька школа ім. Богдана Хмельницького // Вісті-Мюнхен, 1957. - Ч.3. - С. 8-10.
287. Гончаренко А. Моя військово-адміністративна служба. Спомин // Вісті Комбатанта. - 1961. - Ч.4. - С. 54-59.
288. Гонта Д. На панцернику “Хортиця”// Літопис “Червоної Калини”. - Львів, 1931. - С. 71-82.
289. Гопнер С.И. Мои воспоминания // Звезда. - 1921. - № 29. - С. 36-39.
290. Горбай В. На переломі. Спомини 17-літнього хлопця // Літопис “Червоної Калини”. - 1930. - № 11. - С. 2-4.
291. Греків О. Спогади // Шлях перемоги. - Мюнхен, 1957.
292. Греков О. Весна 1918 в Україні // За Державність, 1964. - №10. - С. 23-27.
293. Григорович М. Український військовий рух на Придніпровщині// Календар “Червоної Калини” на 1938. - Львів. - 1937. - С. 17-20.
294. Гришко Г. 1917 рік в Одесі // Розбудова нації. - 1930. - № 5.

295. Грушевський М. Споми́ни // Київ. - 1988. - № 9. - С.115-149; № 10. - С.131-139; № 11. - С. 120-138; № 12. - С. 116-140; 1989. - № 8.- С. 103-155; № 9. - С. 108-150; № 10. - С. 122-129; № 11. - С. 113-156; 1992. - № 1. - С. 102-126; №3. - С. 130-143.
296. Давыдов М.Т. В партизанах // Звезда. - 1959. - № 2. - С.140-165.
297. Дашкевич Р. Бій за Мотовилівку. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські Ворота// Україна: Наука і культура. - Київ, 1994. - С.65-69.
298. Дем'янчук М. Перший Листопад, символ і наказ // Свобода. - 1968. - 1 листопада.
299. Деникин А.И. Очерки русской смуты // Вопросы истории. 1991. - № 1. - С. 146-166; № 2-3. - С. 138-162; № 4-5. - С. 114-129; № 6.- С. 105-131; № 7-8. - С. 119-139; № 9-10. - С.114-137; № 11. - С.94-120;№ 12. - С.102-131; 1992.-№1- С.101-119; №2. - С. 128-143; № 4-5. - С. 90-107; № 6-7. - С.140-158; №8-9. - С. 107-148; №11-12. - С.107-124; 1993. - № 2. - С. 120-139; № 4. - С. 53-78; № 5. - С. 127-151; № 6. - С. 107-133; №7. - С. 132-152; № 8. - С. 88-112; № 9. - С. 126-151; № 10.- С. 109-131; № 11. - С. 95-120; № 12. - С. 98-131; 1994. - № 6. - С. 144-162; № 7. - С. 97-119; № 8. - С. 94-106; № 9. - С. 88-111; № 10. - С. 99-121.
300. Деревнина И.О. О термине “мемуари” и классификация мемуарных источников // Вопросы архивоведения. - 1963.- №4 - С. 20-25.
301. Дидик Є. З повстанцями (Весна 1920 р. на Великій Україні) // Календар-альманах “Червоної Калини” на 1930 р. - Львів, 1929. - С. 80-88.
302. Дівнич А. Під Янчином (Вершок наступу й початок відступу УГА в червні 1919 р.) // Календар “Червоної Калини” на 1926 р. - Львів,1925. - С. 78-82.
303. Дмітрієнко М.Ф., Миронець Н.І. Листівки з творами революційної поезії як історичне джерело (1919-1920) // Український історичний журнал. - 1985. - №7 - С. 136-145.
304. Дольницький М. Над пропастью. Причинки до історії УГАрмії з часів безпосередньо перед переходом на сторону армії Денікіна // Український Скиталець. - 1922. - № 10. - С. 11-18; № 11. - С. 6-7; № 12.- С. 9-11; № 13. - С. 5-7; № 15. - С. 6-8.
305. Доценко О. Історія Звенигородського Коша Вільного Козацтва // Календар “Червоної Калини” на 1933 р. - Львів, 1932. - С. 35-103.
- 306 Доценко О. Генеза Зимового походу (6.12.1919-6.05.1920) //Календар-альманах “Червоної Калини” на 1930 р. – Львів, 1929. С. 80-88.
307. Дубасов М. Трипольская трагедия (Из воспоминаний участника) // Партийно-политическая работа в РККА. - 1938. - № 20. - С. 69-76.
308. Дубовий І. Окремий Запорізький загін (До історії Запорізького полку) // Запорожець. - 1938. - № 19-20. - С. 102-182.
309. Дубрівський П. Сірожупанники (Перша стрілецько-козацька дивізія) // За державність. - 1964. - № 10. - С. 18-42.
310. Дудко Ф. Галичани в Києві // Ілюстрований Календар “Червоної Калини” на 1928 р. - Львів. - 1927. - С. 100-106.
311. Дудко Ф. День 5 липня 1917 р. в Києві (Про виступ полку ім. гетьмана П.Полуботка) // Календар “Червоної Калини” на 1926 р. - Львів. - 1925. - С. 78-82.
312. Думін О. Галичани і їх військово-організаційна праця на Наддніпрянщині в 1917-1919 рр. // Календар-альманах “Неділя”. - Львів, 1930. - С. 85-92.

313. Думін О. Авантюристична інтрига і листопадовий переворот // Літопис "Червоної Калини". - 1933. - № 7-8. - С. 13-18.
314. Думін О. Бої за Львів і наддніпрянські Січові Стрільці // Календар "Червоної Калини" на 1926 р. - Львів, 1925. - С. 55-60.
315. Думін О. Початок галицького куреня СС // Календар "Червоної Калини" на 1926 р. - Львів, 1925. - С. 55-60.
316. Думін О. Мотовилівський бій. Критичні завваги до його історії // Календар "Червоної Калини" на 1928 р. - Львів, 1927. - С. 70-75.
317. Думін О. Облога Київа (Спогади з листопада-грудня 1918 р.) // Літературно-науковий вісник. - Львів, 1928. - Кн.1. - С. 25-40; Кн. 3. - С. 242-251; Кн. 4. - С. 309-324.
318. Думін О. Повстання проти гетьмана Скоропадського і Січові Стрільці // Літературно-науковий вісник. - 1928. - Кн. 11. - С. 219-225; Кн.12. - С. 309-319.
319. Думовой Н.Г. Малоизвестные материалы истории корниловщины // Вопросы истории. - 1965. - №11. - С. 120-134.
320. Д'яків Я. Стратегічне положення УГА на переході через Збруч літом 1919 р. // Український Скиталець. - 1923. - С.13-16.
321. Євтимович В. Українське військове мистецтво в 1918 р. // Нація в поході. - 1940. - № 3. - С. 18-20.
322. Євтимович В. Здобуття Праги // Літопис "Червоної Калини". - 1936. - № 3. - С. 5; № 4. - С. 14.
323. Євтимович В. Українське вояцьке віче на фронті // Календар "Батьківщина" №. - 1937. - С. 3-4.
324. Егоров А. Киевская операция 1920 г. // Красная звезда. - 1935. - 3 июня.
325. Егоров П. "Первый" Октябрь на Укоаине // Военное знание. 1922. - №10 - С. 46.
326. Ємець Ф. Синьожупанне козацтво і його прапор // Канадійський Фармер на 1967 р. - Торонто, 1966. - С. 41-42.
327. Єремійв М. За лаштунками Центральної Ради (Сторінка зі спогадів) // Український історик. - Мюнхен, 1968. - № 1-4 (17-20). - С. 94-109.
328. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність // За державність. - 1937. - № 8. - С. 9-65; № 9. - С. 18-59.
329. Єрошевич П. Спомини з часів гетьмана Павла Скоропадського на Україні. Повстання народу українського проти влади гетьмана та німців-окупантів // Табор. - 1928. - № 9. - С. 37-80; № 10. - С. 75-83.
330. Жук А. Вільне Козацтво // Український Скиталець. - 1923. - № 1/23. - С. 56-59.
331. Завадський Б. Генерал Володимир Сальський // За державність. - 1964. - № 10. - С. 235-237.
332. Задоянний В. Українське вільне козацтво у боротьбі з московською навалою // Тризуб. -196. - № . - С. 43.
333. Зазарович І. Перший день свободи принесено на вістрях багнетів (Спомини з часу першої навали москалів на Великий Київ // Календар "Червоної Калини" на 1938 р. - Львів, 1937. - С. 32-34.
334. Заклинський М. Оборона казарм Фердинанда (Фрагмент із Львівських боїв) // Календар "Червоної Калини" на 1937 р. - Львів. 1936. - С.66-77.

335. Заклинський М. Перший раз на Великій Україні // Календар "Червоної Калини" на 1931 р. - Львів, 1930. - С.19-29.
336. Заклинський М. Відворот (Фрагмент зі львівських боїв 1918 року) // Календар "Червоної Калини" на 1934 р. - Львів, 1933. - С. 146-150.
337. Залізник М. У Києві. Уривок зі споминів // Календар-альманах "Дніпро" на 1931 р. - Львів, 1930. - С. 110-112.
338. Залізник М. Армійська група ген. Кравса в наступі на Київ // Календар "Червоної Калини" на 1923 р. - Львів, 1922. - С. 108-117.
339. Зарицький В. Історія 3-ї легкої батареї 4-го гарматного полку Січових Стрільців // Вісті. - 1965. - № 119. - С. 103-109.
340. Зарицький В. Випад повстанського загону: від Гусятина під Київ, 1921 р. // Історичний календар "Червоної Калини" на 1932 р. - Львів, 1931. - С. 6-7.
341. Затонський В. Уривки із спогадів // Літопис революції. - 1929. - № 5-6. - С. 115.
342. Зелинський В. Мої спогади з часів визвольної боротьби // За державність. - 1964. - № 10. - С. 210-220.
343. Зелинський В. Останнім з Києва. Із споминів старшини // Календар-альманах "Дніпро" на 1934 р. - Львів, 1933. - С. 99-100.
344. Зінченко А.Л. Інформаційні огляди округових і губернських органів ГПУ і КП(б)У як джерело до вивчення історії селянства 20-х років: Огляди джерел і документів партії // Архіви України. - 1992. - № 5-6. - С.48-52.
345. Зоренко Д. На партизанці // За державність. - 1933. - № 3 - С. 206-226.
346. Зоренко І. Козак Пасічниченко Данило й інші // Наши лицарі і мученики. - Каліш, 1922. - Зб.1. - С. 19-20.
347. Зубенко І. Козак Дзюба і Пугач відбивають полонених // Календар "Червоної Калини" на 1928 р. - Львов, 1927. - С. 44.
348. Ілащук В. III курінь 8 бригади в наступі на Київ // Український Скиталець. - 1922. - № 16. - С. 15-16; № 17. - С. 9-10; № 18. - С. 5-7.
349. Ілащук В. На рідній землі в неволі // Український Скиталець. 1923. - № 17-18. - С. 39-40.
350. Ірчан М. Махно і махновці (Враження очевидця) // Календар "Червоної Калини" на 1936 р. - Львів, 1935. - С. 115-122.
351. Калина В. На Одесу // Свобода. - Джерсі-Сіті, 1952. - Ч.53.
352. Калина В. Прорив під Вовчухами (Спомин) // Свобода. - Джерсі-Сіті, 1954. - Ч. 34.
353. Калина В. Українські Січові Стрільці в українсько-польській війні // Вісті Комбатанта. - 1964. - № 3. - С. 9-14.
354. Капуловський. Организация восстания против гетмана // Летопись революции. - 1923. - № 4. - С. 95-103.
355. Капустянський М. Славетна дія під Чорним Островом (Спомин)// Українська Стрілецька Громада 1933-1938. - Саскатун, 1938. - С. 107-110.
356. Карпинець І. Історія 8-ї Галицької бригади (давнішої "групи Рудки" або "групи Гофмана" // Літопис "Червоної Калини". - 1932. - № 6. - С. 7-10.
357. Карпинець І. Панцерний поїзд. - Ч.2. // Дзвін. - 1994. - № 5. - С. 132-136.
358. Карпенюк М. На Київ (Спомин учасника) // Календар "Бистриці" на 1923 р. - Станіславів, 1922. - С. 48-63.

359. Квириг Э. Дооктябрьские дни в Екатеринославе // Звезда. 1921. - № 29. - С. 34-36.
360. Кедрин І. Польський генерал про Львівські легенди // Літопис" Червоної Калини." 1933. - С. 120-121.
361. Кедровський В. Мотовилівський бій (Пам'яті Федора Черника та Миколи Загаєвича) // Літературно-науковий вісник. - Львів, 1928. - Кн. 12. - С.321-324.
362. Кедровський В. Перше засідання другого Військового генерального комітету // За державність. - 1929. - № 1. - С. 129-134.
363. Кедровський В. Українізація в російській армії (Спогади) // Український історик. - 1967. - № 3-4. - С. 130-138.
364. Кедровський В. Повстання проти Гетьмана. Уривки // Літературно-науковий вісник. 1928. - № 5. - С. 36-47; № 6. - С. 126-132.
365. Кедровський В. 1919 рік // Свобода. - Джерсі-Сіті, 1928. - Чч. 1-230.
366. Кин Д. Повстанческое движение против деникинцев на Украине // Летопись революции. - 1926. - № 7. - С. 70-90.
367. Кириченко Ю. До історії українського військового судівництва // За державність. - 1936. - № 7. - С. 67-76.
368. Клодницький О. Моя служба в УГА // Вісті Комбатанта. - 1969. - № 26. - С. 24-32.
369. Ковтун П. Спроба організації українського легіону на боці Антанти // Календар "Червоної Калини" на 1938 р. - Львів, 1937. - С. 104-197.
370. Козуб І.В. Повстання проти гетьманщини та петлюрівщини (Нотатки з історії повстанського руху в Переяславському, Пирятинському та Золотоноському повітах. Кінець 1918 - початок 1919 рр.) // Літопис революції. - 1926. - № 1 (10). - С. 90-97.
371. Колтанюк Р. З кліщів смерті // Український Скиталець.- 1922. - № 16. - С.10-12; № 17. - С. 2-3; № 18. - С.11-18; № 20. С. 32-36; № 21. - С. 12-16; 1923. - №23. - С.17-22.
372. Кондурушкин И. Великий Октябрь на Румынском фронте (воспоминания очевидца) // Пролетарская революция. - 1922. - № 10. - С. 425 -443.
373. Коновалець Є. Причинки до історії ролі Січових Стрільців в українській революції // Розбудова нації. - Прага. 1928. - № 1. - С. 18-23; № 2. - С. 60-64; № 3 - С. 104-110; № 4. - С. 153-156; № 5.- С.199-204; № 6. - С. 241-244.
374. Корніїв В. Бій під Вознесенськом // Гуртуймося. - 1991. - № 6. - С. 15-18.
375. Корніїв В. Спогади про українізацію 36-го кінного Орловського полку в 1917 році // За державність. - 1929. - № 1. - С. 65-74.
376. Косенко І., сотн. Т. Пам'яті генштабу ген. Ю.С. Дядюші // Тризуб. - 1932. - № 20. - С. 2-4.
377. Кох Г. У другі роковини смерті полк. ген.булави Альфреда Шаманека // Український Скиталець. - 1922. - № 14. - С. 1-3.
378. Кравець М. Отаман УГА док-р Ярослав Воеводка (Посмертна згадка) // Свобода. - 1960. - Ч. 63. - С. 8.
379. Кравс А. Зв'язок моєї групи. Уривок зі споминів // український скиталець. - 1922. - № 16. - С. 4-7; № 17. - С. 4-6.
380. Крат М. 1920 рік. (Про забуті події українського війська) //За державність. - 1964. - № 10. - С. 79-91.

381. Крат М. Бій під Балашівкою (12.10.1919) проти добрармії // Тризуб. - 1939. - № 10. - С. 9-10.
382. Кребський Г. Боротьба проти Денікіна // Українські вісті - 1927. - № 15. - С. 57-58.
383. Крезуб А. Осада Києва Директорією 1918 р. // Літературно-науковий вісник. - 1928. - Кн.1. - С. 25-40; Кн. 3. - С. 242-258; Кн.4. - С. 309-324.
384. Крезуб А. Повстання проти гетьмана Скоропадського і Січові Стрільці // Літературно-науковий вісник. - 1928. - Кн.11. - С. 219-225; Кн.12. - С. 303-318.
385. Крезуб А. Група полк. Рогульського (Замітки і матеріали до її історії) // Альманах "Червоної Калини". - 1929. - С. 51-71.
386. Крезуб А. У визволенному Києві (Спогади з грудня 1918 - січня 1919) // Літературно-науковий вісник. - 1932. - № 2. - С. 138-147; № 3. - С. 218-226; № 4. С. 334-337; № 6. - С. 525-530.
387. Криворучко Н.П. Из боевых воспоминаний // Літопис революції.- 1927. - №11(23). - С. 75-82.
388. Кузьмин Н.Ф. О некоторых вопросах истории гражданской войны // Вопросы истории. - 1956 - № 7. - С. 21-37.
389. Кульчицький С. Як вирішувалося "українське питання". Чи була радянська Україна в 1917-1922 рр. Незалежною? // Політика і час. - 1994. - № 9-12.
390. Купченко К. Армія групи ген. Кравса у наступі на Київ в серпні 1919 р. // Календар "Червоної Калини" на 1928 р. - Львів, 1927. - С. 100-106.
390. Курах М. Отаман УСС д-р Никифір Гірняк (Замість некрологу) // Вісті. - 1962. - Ч.106. - С.78-79.
392. Курах М. Перша батарея Січових Стрільців // Вісті. - 1959. - Ч. 94. - С.130-135; Ч. 95. - С. 164-168.
393. Курах М. Перший козацький піхотний полк ім. гетьмана Мазепи // Вісті. - 1955. - Ч. 7-8. - С. 4-8; Ч. 9-10. - С. 17-21; 1956. - Ч. 3-4. - С. 9-13; Ч. 5-6. - С. 12-15.
394. Кучабський В. Зовнішньо-політичне положення об'єднаних українських армій у чотирикутнику смерті в липні-серпні 1919 р. //Літопис "Червоної Калини". - 1931. - № 10. - С. 13-17; № 11. - С. 7-10; № 12. - С. 15-18.
395. Кушинський А. В літучій сотні Українського Вільного Козацтва // За державність. - 1964. - № 10. - С. 173-179.
396. Лапчинський Г. Перший уряд Радянської влади на Україні, ЦВК та Народний Секретаріат // Літопис Революції. 1928. - №1. - С. 171.
397. Лапчинський Г. Боротьба за Київ. Січень 1918 року // Літопис революції. – Харків, 1928. - Ч. 2. - С. 209-219.
398. Лапчинський Г. З перших днів Всеукраїнської радянської влади // Літопис революції. -1927. - № 5-6. - С. 46-66.
399. Левицький І. Український галицький полк в роках 1921-1922-1923 на Великій Україні. Спомини // Літопис "Червоної Калини". -1938. - № 5. - С. 6-8; № 6. - С. 19-21; № 7-8. - С. 19-21; № 9. - С. 15-16.
400. Левицький Ю. Каховка // Армія і революція. - 1923. - № 1-2.- С. 66-68.
401. Левченко С. 8-й Катеринославський корпус // За державність. - 1938. - № 9. - С. 96-101.
402. Лисий М. Одна незаписана подія // За державність. - 1964. - № 10. - С. 200-210.

403. Лихачова Р.С. Встреча участников Октябрьских боев в музее Революции // Вопросы истории. - 1957. - № 6. - С.56-59.
404. Ліпинська М. Из записок 17-літньої// Український голос.- 1958. - 5 листопада. - Ч. 45.
405. Ліщинський М. Справа Чортківської офензиви вияснена // Новий час. - 1929. - С. 69.
406. Лоський І. Крути // Літопис "Червоної Калини". - 1932. - № 2. - С. 2-4.
407. Мадзенко Й. Сірожупанники. Табір полонених української старшини у Йозефштадті, Австро-Угорщина // За державність. - 1937. - № 3. - С. 36; - № 4. - С. 9-14.
408. Маланюк Є. Пам'яті Василя Тютюнника // Дніпро. - Львів, 1930. - С. 15-23.
409. Мандрыка. Из славного прошлого 123-й бригады // Революционная мысль. - 1922. - № 7. - С. 147-153.
410. Марінчак Т. На переломі. Щоденник підхорунжого з 1918 р. // Літопис "Червоної Калини". - 1936. - № 1. - С. 16-19; № 2. - С. 21-24; № 3. - С. 20-23; № 4. С. 19-21; № 5. - С. 14-16.
411. Марінчак Т. От. Волощук про Чортківську офензиву // Літопис "Червоної Калини". - 1937. - № 3. - С. 36; № 4.- С. 9-14.
412. Марінчак Т. Останні дні II корпусу // Літопис "Червоної Калини". - 1936. - № 3. - С. 4-6.
413. Марущенко-Богдановський А. Матеріали до історії 1-го кінного Лубенського імені запорожського полковника Максима Залізняка полку // За державність. - Каліш. - 1935. - Зб. 5. - С. 209-226.
414. Марущенко-Богданівський А. Штурм Арсеналу // Табор. - Варшава, 1927, - Ч.5. - С. 20-23.
415. Маслівець Г. Подільська група // Тризуб. - 1961. - № 6(12). - С.4-7.
416. Маслівець Г. Гордієнківський кінний полк // За державність. - 1964. - № 10. - С.129-154.
417. Махно Н. Гуляй-Поле // Слово. - 1990. - № 10. - С. 50-55.
418. Мелешко. Нестор Махно та його анархія// Літопис "Червоної Калини". - Львів, 1935. - №1. - С.10-14.
419. Мигович П. При 1-й Бригаді Червоних Українських Січових Стрільців // Літопис "Червоної Калини". - 1938. - № 10-12; 1939. - № 1-3.
420. Микитюк Д. Помер Мирон Луцький - сотник УГА // Свобода.-Джерсі-Сіті, 1965. - Ч. 53.
421. Михайлик М. Виступ Першої Української Військової Школи // Літопис "Червоної Калини". - 1931. - № 3. - С. 18-22.
422. Михайлик М. 16 січня 1918 (ст.ст.) // Літопис "Червоної Калини". - 1932.- №2.- С. 12-13.
423. Мищенко С. Январское восстание в Киеве // Літопис революції.- 1924. - № 3(18). - С. 20-43.
424. Монкевич Б. Децо про співпрацю панцерних авт. під час оборони Києва в січні 1918 р. // Літопис "Червоної Калини". - 1931. - № 6. - С. 11-13.
425. Монкевич Б. Нічний наступ Чорних Запорозжців на с. Баринівці // Поступ. - 1928. - № 1. - С. 14-16.

426. Мухіна М.Ю. Документи фонду ЦДАЖР УРСР “Рада робітничо-селянської Оборони УРСР” як джерело з історії боротьби трудящих України проти білогвадійсько-націоналістичної контрреволюції у 1919 р. // Архіви України –1987. - №5. - С. 54-60.
427. Мхиторян Н. Мемуари О. Лотоцького як цінне джерело досліджень історії українсько-турецьких взаємовідносин // Розбудова держави. - 1995. - № 5-6. - С. 54- 59.
428. Назарук О. Спомин. Про те, які були перші кроки гетьманської ідеї у глибині народних мас після великої катастрофи нашої державності // За велич нації.- Нью-Йорк. 1959. - С. 53.
429. Наливайко В. Спомини літописця з унської війни 1918-1920 // За державність. - 1938. - № 3. - С. 92-144.
430. Науменко Ю. Моя служба в 5-й Херсонській стрілецькій дивізії // За державність. - 1938. - № 9. - С. 92-144.
431. Неклієвич М. На Українській чорноморській флоті 20 років // Літопис “Червоної Калини”. - 1938. - № 4. - С. 3-4.
432. Ніверчук Ю. Від автономії до суверенності // За велич нації. - Нью-Йорк, 1956. - С. 53-63.
433. Ніжанківський С. Перші дні перевороту в Стрию // Український Скиталець. - 1921. - № 3. - С. 5-12.
434. Німилович О. Спомини про останні дні 3-го полку 1-ї Бригади УСС // Літопис “Червоної Калини”. - 1936. - № 5. - С. 20-21.
435. Олейников О. Мемуари як джерело вивчення історії боротьби трудящих проти інтервенції буржуазно-поміщицької Польщі та розгрому білогвардійських військ Врангеля (березень-листопад) 1920р. // Український історичний журнал. – 1983.- № 12. - С. 122-128.
436. Омельченко Т. Від Кременчуга до Бірзули // За державність - 1928. - №1. - С. 119-153.
437. Омельченко Т. Мої спогади про Синіх // За державність - 1930. - №2. - С.41-53.
438. Омелянович-Павленко М. Зимовий похід (6.12.1919-6.05.1920) // За державність. - 1929. - № 1. - С. 5-47.
439. Омелянович-Павленко М. На чолі Запорозжців в 1919 р. у боях з Денікіним // Календар-альманах “Дніпро” на 1930 р. - Львів, 1929. - С. 46-60.
440. Омелянович-Павленко М. Останні місяці 1918 р. // Розбудова нації. - Прага, 1928. - № 10-11. - С. 392-397; № 12. - С. 438-448.
441. Омелянович-Павленко М. Початок 1919 р. // Розбудова нації. – 1929. - № 3-4. - С. 107-117; № 5. - С. 166-176; № 6(7). - С. 210-220.
442. Опыт библиографии по истории революции на Украине // Летопись революции. - 1926. - № 3-4. - С. 231-235.
443. Островерх М. Рік 1919 // Літопис “Червоної Калини”. - 1939. - № 7. – С.3-8.
444. Отмарштайн Ю. До історії повстанського рейду ген.-хор. Ю.Тютюнника в листопаді 1921 р. Доклад Головному Отаманові // Літопис “Червоної Калини”. - 1939 - № 7-8. - С. 17-20.
- 445.Отмарштайн Ю. Матеріали до воєнної історії (Рецензія на кн.М.Капустянського “Похід на Київ-Одесу” Ч.1-2) // Літературно-науковий вісник. - 1922. - №1. - С. 81-84.

446. Отчет Истпартотдела ЦК РКП(б) за время с XII съезда по 1 октября 1925 г. // Пролетарская революция. - 1925. - № 12. - С. 264-274.
447. Охримович В. Військовий комітет (Причинок до історії листопадового перевороту на основі особистих вражень і споминів // Діло. - 1919. - Ч. 249.
448. Падалка В. Рейд розвідного відділу сотника В.Падалки // Вісті. - Мюнхен, 1964. - № 114-118; 1965. - №119.
449. Падалка В. Виступ полуботківців 4-6 липня 1917 року в м. Києві на фоні політичної ситуації того часу. // До зброї. - 1921. - № 1. - С. 58-74.
450. Палеолог І.К. Звільнення Кам'янець-Подільського від більшовиків у 1918 р. // За державність. - 1964. - № 10. - С. 129-154.
451. Паліїв Д. Жмут споминів // Календар "Червоної Калини" на 1936 р. - Львів, 1935. - С. 40-46.
452. Палій-Скурянський М. На рейді // Гуртуймося. - 1930. - № 11. - С. 9-13.
453. Панков Ю.В. Исследовательская работа по истории КПСС и советского общества в партийных архивах // Вопросы истории. - 1958. - №10. - С. 213-215.
454. Патлах М.С. Январские дни 1918 года // Труд и меч. - 1923 - С. 49-57.
455. Пересветов В.А. Деятельность истпарта по собиранию воспоминаний об Октябрьской революции и гражданской войне // Вопросы истории.-1981. - №5. - С. 113-120.
456. Петренко. Листопадовий рейд через польсько-український кордон (Спомин з П Зимового походу в листопаді 1921 р.) // Літопис "Червоної Калини". - 1934.- С. 6-84.
457. Петренко А. В Полтаві в 1919 р. (За 2-ої більшовицької та денікінської навали) // Календар "Дніпро" на 1939 р. - Львів, 1938. - С. 50-59.
458. Петрів В. Неторованим шляхом: (Спомин із історії української революції 1917-1921 рр.) // Вітчизна. - 1993. - № 7-8. - С.137-153; №11-12. - С.113-123; 1995. - № 3-4. - С.125-134; № 5-6. - С.141-146;1994. - № 1. - С.137-149.
459. Петрів В. Три зустрічі з проф. Академії Ген.штабу ген. Юнаковим // Літопис "Червоної Калини". - 1931. - № 1. - С.13-14.
460. Петрів В. Житомирська юнацька школа: формування, наука, бої, перший випуск української старшини. (Сторінки з недрукованого щоденника) // Літопис "Червоної Калини". - Львів, 1936. - Ч.5. - С.17-19; Ч.10. - С.11-15 і далі.
461. Петрів В. Уривки зі споминів// Календар "Червоної Калини"на 1929 р.- Львів,1928. - С. 29-38.
462. Петрів В. До історії формування війська на Україні під час революції // Літературно-науковий вісник. - 1930. - №11. - С. 981-987.
463. Петрів В. Декілька слів про Запорозький ім. Кошового Отамана Костя Гордієнка полк кінних гайдамаків.// Літературно-науковий вісник. - 1928. - №4. - С. 306-308.
464. Петрів В. Українська пропаганда серед "сибіряків" і "туркестанців" у революційні роки.// Календар "Червоної Калини" на 1938р. - Львів, 1937. - С. 68-71.
465. Петровский Д. В котле партизанщины. Очерки // Смена. - 1924. - №5. - С. 10-12.
466. Підмогильний В. Повстанці (нарис) // Нова Україна. - 1928. - №1. - С. 71-83.
467. Повстанський загін Кушніра // Український інвалід. - Каліш.- 1928. - № 9-10. - С. 24.
468. Погребенник Ф. Євген Чикаленко і його мемуари // Україна. 1993. – № 10. - С. 29.

469. Погребенник Ф. Невідомі щоденники Євгена Чикаленка // Слово і час. - 1993. - №10. - С. 25-30.
470. Полупанов А. Из истории Днепровской флотилии // Военно-исторический журнал. - 1940. - №4. - С. 124-128.
471. Порайко В. Епізод з історії галицької армії // Наша кузня - 1922. - №2. - С.106-110.
472. Порохівський Г. В часи повстання проти гетьмана Скоропадського (від 1.10. до 15.12.1918 р.) // Календар-альманах "Дніпро" на 1939 р. - Львів, 1938. - С. 36-49.
473. Порохівський Г. Матеріали до історії 2-ї Кулеметної бригади // За державність. - 1928. - №1. - С.146-178.
474. Порохівський Г. Перша українська дивізія // Календар-альманах "Дніпро" на 1936 р. - Львів, 1935. - С. 50-67.
475. Порохівський Г. Спогади про 1-й український корпус // Календар-альманах "Дніпро" на 1933 р. - Львів, 1932. - С. 77-94.
476. Прохода В. На чатах // Гуртуймося. - 1934. - № 18. - С. 7-10.
477. Прохода В. Сірожупанники в повстанні проти уряду гетьмана Скоропадського // Табор. - 1929. - № 2. - С. 90-95.
478. Прохода В. Українська революція і отаманія // Самостійна Україна. - 1966. - № 8. - С. 7-9.
479. Прохода В. Уваги до праці д-ра М. Стахіва. "Україна в добі Директорії" //Український історик. - 1967. - Ч.1-2 (13-14). - С. 93-96.
480. Прочко И. Мемуарная литература о гражданской войне // Военно-исторический журнал. - 1959. - № 4. - С. 95-101.
481. Проценко П. Українізація на Північному фронті російської армії // За державність. - 1937. - № 8. - С. 8-55; 1938. - № 9. - С. 18-59.
482. Пузицький А. Боротьба за доступ до Києва // За державність. - 1936. - № 7. - С. 9-57.
483. Р.С.Осінь 1918 на Харківщині (Причина до історії війська) // Літопис "Червоної Калини". - 1930. - № 2. - С. 7-9.
484. Р.С. (Шандрук П.) Рефлексії на "Спомини" Д-ра С.Шухевича //Літопис Червоної Калини". - 1930. - № 1. - С. 81-84.
485. Ремболович І. Рейд 1921 року // За державність. - 1933. - № 3.- С. 156-172.
486. Рогозний Г. Спогади про турецький фронт // Самостійна Думка.-Чернівці, 1934 - Ч.2. - С. 132-134.
487. Рудницький І. Спомини Львівських Листопадових днів 1918р. // Український скиталець. - 1921.- №1.- С. 7.
488. Савич І. Гуцульський полк морської піхоти в Армії УНР // Літопис "Червоної Калини".- 1932. - № 4. - С. 15.
489. Савченко В. Нарис боротьби Армії УНР на Лівобережжі наприкінці 1918р. на початку 1919 р. // За державність. - 1935. - № 5. - С.155-188; 1936. - № 6. - С. 119-154.
490. Савченко В. Отаман Семен Заболотний (9 листів до родини) // Літопис "Червоної Калини". - 1938. - № 3. - С. 17.
491. Савченко В. Спогади про український рух у 12-й російській армії в 1917 р. // За державність. - 1929. - №1. - С. 42-64.
492. Садовський М., Славинський М. Похорон М.Юнакова // Тризуб. - 1931. - № 33 - С. 57-59.

493. Світ І. Українське військо в Манчжурії // Календар “Червоної Калини” на 1938 р. - Львів. - 1937. - С. 115-122.
494. Серета М. На вулицях Києва з 30 січня до 8 лютого 1918 р. // Календар “Червоної Калини” на 1938 р. - Львів. - 1937. - С. 23-32.
495. Серета М. Отаманщина // Літопис “Червоної Калини”. - 1929. - №3. - С. 22-24; 1930. - № 1. - С. 10-12; № 2. - С. 6-8; № 3. - С. 15-17; №4. - С.12-14; № 6. - С.17-30.
496. Серета М. Перші українські військові частини // Альманах”Червона Калина”. - Львів. - 1924 - С. 45-46.
497. Сивицкий. Взятие Киева // Революционная военная мысль - 1922. - № 7. - С.124-128.
498. Сидельник Й. Перші дні листопада 1918 року на головним дворці // Літопис “Червоної Калини”. - 1932. - № 11. - С. 2-3.
499. Скидан М. Шлях 1-го Галицького Корпусу по поході на Київ // Літопис “Червоної Калини”. - 1936. - №2. - С. 3-5; № 3. - С. 4-6; № 4. - С. 7-8; № 5. - С. 6-7.
500. Скоропадський П. 1-й Український Корпус: Уривок зі “Споминів” // Хліборобська Україна. - 1922-1923. - Кн.4. - С. 3-40.
501. Слащов Я. Материалы для истории гражданской войны в России (Операции белых, Петлюры и Махно на Украине в последней четверти 1919 года) // Военный вестник. - 1922. - № 9-10; №11. - С. 32-37; № 12. - С. 41-44; № 13. - С. 49-51.
502. Смольський К. Гайдамацький Кіш Слобідської України та його артилерія в 1917-1918 рр. // За державність. - 1935. - № 5. - С.137-157.
503. Смольський К. Окремий Чорноморський Кіш // За державність. 1938. - № 9. - С.99-142.
504. Соколов П. Таємниця щоденника дружини Махна // Березіль. - 1995. - №1-2. - С. 144-170.
505. Соґн. К. У Києві (Уривок зі споминів) // Календар-альманах”Дніпро” на 1930. - Львів, 1929. - С. 100-102.
506. Солдатенко В.Ф. Запровадження автономії України і Збройні Сили республіки // Український історичний журнал. - 1992. - № 7-8 - С. 24-38.
507. Солдатенко В.Ф. Збройні Сили України (грудень 1917 - квітень 1918) // Український історичний журнал. - 1992. - № 12. - С. 42-58
508. Солдатенко В.Ф., Солдатенко І.В. Виступ полуботківців у 1917р. (Спроба хронікально-документальної реконструкції подій) // Український історичний журнал. - 1993. - № 7-8. - С. 17-29.
509. Спомини Є.Трубецького про Скоропадщину // Українські Вісті. - Париж, 1926. - № 11.
510. Стефанів З. Від Славянська до Тухолі: Спомини підхорунжого // Український Скиталець. - Прага, 1922. - № 16. - С.4-7; № 17. С.4-6; 1923. - № 21-23 (43-44). - С. 8-12; 1924. - № 8. - С. 3-8.
511. Стрельський Г.В. Січневе збройне повстання київських трудящих проти Центральної Ради (1918 р.) у спогадах істориків // Український історичний журнал - 1973. - №2. - С. 135-138.
512. Стрельський Г.В. Мемуари перших комсомольців як історичне джерело // Український історичний журнал. - 1989. - №12. - С.37-48.
513. Сторінки виправлень // За державність. - 1929. - № 1. С. 184-199; 1930. - № 2. - С.184-186; 1932. - № 3. - С. 269-273; 1934. - № 4. - С. 267-270; 1935. - № 5. - С. 274-276.

514. Сулківський Б. З історії формування 2-го Січового Запорізького корпусу // Табор. - 1937. - № 4. - С. 71-86.
515. Суслов. Октябрь в Севастополе // Красный флот. - 1927. - № 20. - С.60.
516. Сушко Р. Базар: могили 359 героїв // Історичний Календар "Червоної Калини" на 1931 р. – Львів, 1930. - С. 104-127.
517. Сушко Р. Брат на брата // Історичний Военний Альманах. - Вінніпег, 1930. - С. 53-58.
518. Сушко Р. Січові Стрільці за Центральної Ради (Мої спомини про першу сотню СС) // Календар "Червоної Калини" на 1928 р. - Львів, 1927. - С.9-37.
519. Сушко Р. Хто мав причини вбити полк. Ю.В. Отмарштайна // Самостійна думка. - Чернівці, 1934 - Кн. 10-12 - С. 40.
520. Танцюра Л. Мої спомини з визвольної війни // Студентський вісник. - 1928. - № 3. - С.18-21.
521. Тарасов П. От февраля до октярбя 1917 года // Старый большевик. - 1933. - № 4. - С.100-109.
522. Тарнавський А. Історія 4-го Запорізького полку імені і.Богуна // Літопис Червоної Калини. - Львів, 1930. - С. 104-127.
523. Терещенко Ю.І. Протоколи засідань комісій Наркомпроду як джерело для вивчення продовольчої політики Радянської влади в роки громадянської війни // Український історичний журнал. - 1979. - № 6. - С. 136-143.
524. Тинченко Я. Останній бій генерала. Протоколи допитів О.Грекова // Академія. - 1995 - Ч.2. - С. 4-35.
525. Ткалун П.П. Измена галармии // Летопись революции. - 1924. № 3. - С.71-86.
526. Ткачук А.Г. Крах спроб Центральної Ради використати українізовані формування в 1917 р. // Український історичний журнал - 1967. - № 8. - С. 75-84.
527. 359 кривавих жертв за Україну (Реєстр розстріляних у Базарі) // За державність. - 1933. - № 4. - С. 230-233.
528. Тютюнник Ю. Революційна стихія (Спогади) // Дзвін. - 1991.- № 7. - С. 87-95; № 8. - С. 92-102.
529. Удовиченко О. Від Дністра до лінії перемир'я і відвороту за Збруч. Бойові чини першої групи Армії УНР (15 вересня - 21 листопада 1920 р.) // За державність. - 1936. - № 6. - С. 77-110.
530. Удовиченко О. Загибель студентського куреня під Крутами // Військова справа. - Париж, 1928. - № 2. - С. 5-8.
531. Удовиченко О. Перша боротьба за Київ (1917-1918) // Військова справа. - Париж, 1927-1928. - Ч.1. - С. 8-14.
532. Удовиченко О. Форсування Дністра під Городнищею (14 вересня 1920) // За державність. - 1934. - № 4. - С. 190-200.
533. Ф.О.Ш. Листопад 1918 // Літопис "Червоної Калини". - 1937. - № 11. - С. 17-23.
534. Фещенко-Чопівський М. Мотовилівка в 1919 році // За державність. - 1966. - № 11. - С. 175-179.
535. Філанович В. Бої за Житомир // Гуртуймося. - 1932. - № 9. - С. 25-31.
536. Франц Г. Эвакуация немецких войск с Украины (зима 1918-1919) // Историк и современник. - Берлин, 1921. - С. 262-269.

537. Харченко С. З кривавих днів 1919 р. Зі споминів українського партизана // Неділя. - Львів.- 1935. - № 36. - С. 3.
538. Цапко П. Кінний бій під Сидоровим // За державність. - 1964. - № 10. - С. 204-210.
539. Чабанівський. Вступ українських військ. до Києва 31 серпня 1919 року // За державність. - 1938. - №8. - С.152-157.
540. Чайка Л. На крайньому хуторі (зі спогадів повстанця) // Календар “Червоної Калини” на 1934 р. - Львів, 1933. - С. 192-206.
541. Чайковський А. Чорні рядки. Мої спомини ще часів від 1 листопада 1918 р. - до 13 травня 1919 р. // Дзвін. - 1990. - № 6. - 44-79.
542. Чайковський А. Як українці перебрали в свої руки залізничну станцію у Львові // Свобода. - Джерсі-Сіті, 1968. - 1 листопада.
543. Чайковский Е. На Киевском Арсенале в семнадцатом году(Лит.запись Ю.Бойко) // Советская Украина. - 1956. - № 11. - С. 123-136.
544. Чижевський С. 15 діб на окупованій Москвою Україні // За державність. 1933. - №3. - С. 140-156.
545. Чикаленко Є. Щоденники (1918-1919) // Україна. - 1992. - №1. - С.13-16; № 2. - С.13-26; Слово і час (Січ). - 1993. - № 3. С.30-35; № 11. - С.67-77; № 12. - С.68-73.
546. Чорний С. Мої спомини. Маршрутні замітки // Гуртуймося. 1931. - № 3. - С.18-23.
547. Чорний С. Сторінки з 2-го Зимового походу // За державність.- 1933. - № 3. - С. 192-206.
548. Шандрук П. Армія УНР і її боротьба за державність // Гуртуймося. - 1932. - № 9. - С. 7-15.
549. Шандрук П. Бої 3-ої Залізної дивізії під с. Сидоровим над Збручем 19-26 липня 1920 р. // Табор. - 1923. - № 1. - С. 94-101.
550. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії // Український історик. - 1970. - № 4(28). - С. 67-75; 1971. - №1-2(29-30). - С. 58-69; № 3-4(31-32). - С.73-79; 1972. - № 3-4(35-36).- С.55-71; 1973. - № 3-4(39-40). - С.113-126; 1974. - № 1-3(41-43). - С. 48-64 та ін.
551. Шанковський Л. Книги, варті уваги // Українська книга. - 1971. - № 2. - С. 117.
552. Швець А. Історія Полуботківського полку // Українське козацтво. - 1971. - Ч.18. - С. 20-22.
553. Шелест Ю. Спомини політика-емігранта // Хроніка 2000. - 1993. - № 5. - С. 121-123.
554. Шемет С. Микола Міхновський. Посмертна згадка // Хліборобська Україна. - Відень, 1923. - Кн.5. - С. 3-30.
555. Шемет С. Полковник Петро Болбачан (Замітки до історії Запорізького корпусу 1917-1919 рр.) // Хліборобська Україна. - 1922-1923. - Кн.IV. - С. 200-236.
556. Шерман І. Громадянська війна та іноземна воєнна інтервенція у висвітленні історичної літератури 20-х років // Український історичний журнал. - 1964. - № 1. - С. 129-139.
557. Шляхтиченко М. До історії “Директорії” УНР (Спогад) // Український історик. - 1965. - № 1-2. - С. 56-61; № 3. - С. 52-59.
558. Шпилинський О. Базар (1921-1931) // За державність. - 1933. - № 3. - С. 109-135.
559. Шпилинський О. Замітки до історії 3-го піхотного полку імені Наливайка // Табор. - 1929. - № 12. - С. 54-69.

560. Шпилинський О. Село Наливайки // Табор. - Каліш, 1928. - С. 64-74.
561. Шрамченко С. Закон про державну українську флоту та його виконавці // За державність. - 1935. - № 5. - С. 124-136.
562. Шрамченко С. Піднесення українського прапору на Чорноморському флоті // За державність. - 1930. - № 2. - С. 120-124.
563. Щаденко Е. Из записок о Николае Щорсе // Советская Украина. - 1958. - № 5. - С.133-148.
564. Юртик Г. Звенигородський Кіш вільного козацтва (Спомини) // Літературно-науковий вісник. - 1922. - № 2. - С.125-133.
565. Яворовський Є. Останній місяць ЧУГА . Історичні факти на основі “Денника Начальної Команди ГА” // Новий Час. - Львів, 1937. - № 8. - С.7-8.
566. Яновський В. За Україну, за її долю // За державність. - 1933. - № 3. - С.127-206.
567. Янчевський М. Из спогадів 1 березня 1917 р. Фундул - Молдова- Кімнолунг; П. Серпень-грудень 1917 року. Борисоглібськ - Одеса // За державність. - 1930. - № 2. - С.137-150.
568. Ярославин С. За Збруч (Уривок зі споминів б.підхорунж. 18 бригадиУГА) // Літопис “Червоної Калини”. - 1931. - № 7-8. - С. 35-37.
569. Ярославин С. Як ми ставали большевиками // Літопис “Червоної Калини”. - 1935. - № 9. - С. 3-5.

Історичні праці, збірники та монографії

570. Анишев А. Очерки истории гражданской войны. - Ленинград: Воениздат, 1923-193 с.
571. Бабій А. 9-й Гарматний полк // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: (Матеріали до історії). Т.І. - Вінніпег. - 1958. - С. 197-198.
572. Балковий П. Війна без флангів: Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918-1920 рр. - Київ: Наукова думка, 1966. - 303 с.
573. Бевз Т., Веденьєв Д. та ін. Українська революція і державність. - Київ, 1998. - 206 с.
574. Березняков Н.В. Борьба трудящихся Бессарабии против интервентов в 1917-1920 гг. - Кишинев: Госиздат Молдавии, 1957. - 316 с.
575. Белан Ю.Я. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов. - Київ: Вид-во КДУ, 1960. - 33 с.
576. Білан Ю.Я. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні – Київ: Вид-во КДУ, 1957. - 455 с.
577. Боевой путь блиновцев: История боев и походов 5-й Ставропольской им. Блинова кавалерийской дивизии 1919-1920. - Ставрополь: Сев.Кавказ, 1930. - 240 с.
578. Брочка Д. До історії 18-ї Бригади УГА // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (Матеріали до історії). - Т. 3. - Вінніпег, 1961. - С. 87-90.
579. Бушманов Н.С. Разгром Врангеля – Москва: Военная Академия им. М.В.Фрунзе, 1940. - 233 с.

580. Варварцев М. Буржуазне “українознавство” - знаряддя ідеологічних диверсій імперіалізму. - Київ: Радянська школа, 1976. - 184 с.
581. Варшавчик М.А. Историко-партийное источниковедение. Методология. Методика. - Киев: Высшая школа, 1984. - 319 с.
582. Військове будівництво в Україні ХХ століття: історичний нарис, події, портрети. / Голова ред. колегії: Кузьмук О.І., члени ред. колегії: Уткін О.І., Постніков С.М. та інші/ - Київ: Видавничий дім “ІНЮРІ”, 2001. - 448 с.
583. Винниченко В. Відродження націй. Ч.1. - Київ, Відень, 1920. - 348 с.; Ч.2. - 1920. - 328 с.; Ч.3.- 1920. - 535 с. Перевид.: Київ: Україна, 1920. - (Б-ка репр.вид.).
584. Винниченко проти Петлюри: 36 статей / Редагував і дав передмову В.Блакитний (Еланський). - Харків: Всеукр.в-во, 1920. - 40 с.
585. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні.Енциклопедичний довідник. / Відп. Ред. І.Ф.Курас. - Київ: Голов. ред.УРЕ, 1987. - 632 с.
586. Верига В. Визвольні змагання в Україні: 1914-1923 рр. У 2т. /НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. - Львів: [Місіонер], 1998. Т.1. - 523 с., Т.2. - 502 с.
587. Верстюк В., Грицак Я. У вогні війни революції // Грицак Я. Нарис історії України і формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття: Навчальний посібник. - Київ: Генеза, 1996. - С. 102-165.
588. Гай Ю. З ким ти проти кого: Ганебний шлях петлюрівщини та її “спадкоємство”. - Київ: Молодь, 1980. - 184 с.
589. Гарчев П. Червона Гвардія України у Жовтневій революції. - Харків: Вид-во Харьк. ун-ту, 1969. - 268 с.
590. Гарчев П.І. Червона Гвардія України у боротьбі за владу Рад. - Київ: Вища школа, 1983. - 50 с.
591. Герман Е.В. Вопросы истории гражданской войны в советской литературе. - М.: Соцэкгаз, 1936. - 211 с.
592. Голуб П. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917-февраль 1918 гг.). - Київ: Госполитиздат УССР, 1958. - 254 с.
593. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918.Утворення та боротьба за державність. - Львів: Кальварія, 1997.
594. Голубцов В.С. Мемуары, как источник по истории советского общества. - Москва: Изд. МГУ, 1979. - 114 с.
595. Гражданская война в СССР. В 2 т. (Под общ. ред. Азовцева Н.Н.). - Москва: Воениздат, 1980.; Т.1. Подавление внутренней контрреволюции. Срыв открытой интервенции международного империализма (октябрь 1917 - март 1919) / Азовцев Н.Н., Гусаревич В.Д., Танин А.Г. и др. - 1980. - 367 с.; Т.2. Решающая победа Красной армии. Крах империалистической интервенции (март 1919-октябрь 1922) /Н.Н. Азовцев (рук.) и др. 1980. - 446 с.
596. Гражданская война 1918-1921 гг. Оперативно- стратегический очерк боевых действий Красной Армии. / Под ред. А.С.Бубнова, О.Егорова, В.Примакова и др. - В 3 т.- М.-Л., Госиздат, Отдел воен.лит., 1928-1930. Т.1. Боевая жизнь Красной армии. - 1928. - 375 с. Т.2. Военное искусство Красной Армии. - 1928. - 420 с. Т.3. Оперативно-стратегический очерк боевых действий Красной Армии. - 1930. - 560 с.

597. Гречанюк Н., Попов П. Моряки Черноморського флоту в боротьбі за владу Со-
ветов. - Симферополь, 195. - 134с.
598. Грушевський М. Ілюстрована історія України. - Репринт.відтв. вид. 1913 р. -
Київ: МП "Райдуга", 1992. - 526 с. Грушевський М. Ілюстрована історія України. -
Київ, 1994. - 576 с.
599. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття (Нарис політичної історії). -
Київ: Либідь, 1993. - 288 с.
600. Документи великого созидання. Источники по истории Украинской ССР. /
Авт. кол. В.А.Замлинский (рук.), Д.Ф.Григорович, В.Е.Мельниченко и др. - Київ:
Вища школа при КГУ, 1967. - 215 с.
601. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923. У 2 т. - Ужгород, 1923-1930. Т.1. До-
ба Центральної Ради. - Ужгород, 1923. - 437, 21 с. Т.2. Українська Гетьманська
Держава 1918 року, 1930. - 424, LXXXVI с.
602. Доценко О. Літопис української революції: Матеріали і документи до історії
української революції. - Т.2. - Кн.4. - Київ; Львів, 1923. - 364 с.
603. Дубинський І.В. Віталій Примаков. - Київ: Молодь, 1977. - 286 с.
604. Дубинський І.В., Шевчук Г.М. Червоне козацтво. - Київ: Політвидав Украї-
ни, 1987. - 242 с.
605. Думін О. Українська Галицька Армія (УГА) // Українська Загальна Енцикло-
педія. - Т.3. - Київ: Ін-т українознавства та джерелознавства ім. М.С.Грушевського
НАН України, 1993. - С. 1181-1183.
606. Жаровский Н.П. Историография гражданской войны в СССР (1920-1931 гг.) -
Харьков: Из-во ХГУ, 1964. - 340 с.
607. Загородских Ф.С. Борьба с деникинской интервенцией в Крыму. - Симферо-
поль: Крымиздат, 1940. - 148 с.
608. Заставенко Г. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. - Київ: Держполі-
твидав, 1959. - 379 с.
609. Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / НАН України. Львів.
наук. б-ка ім. В.Стефаника. Під ред. М.М.Романюка. - Львів, 1995. - Вип. II. - 425 с.
610. Історія України. Короткий курс. // Білоусов С., Гуслистий К., Оглоблін О. та ін.
- Київ: Вид-во АН УРСР. 1940. - 412 с.
611. Історія українського народу: Нариси з політичної історії. - 2-е видання, Мюн-
хен, 1953. - С. 379.
612. Історія українського війська (1917-1995) / (В. Гриневич, Л.Гриневич,
Р.Колісник та ін.; Я.Дашкевич (упоряд., передмова). - Львів: Світ, 1996. - 848 с.
613. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Під ред.
М.П.Парця. - Львів: Світ, 1992. - 702 с.
614. Історія Українського війська. / Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін
О., Шрамченко С. - Т.2. - Київ: Варта, 1995. - 464 с.
615. Історія Української РСР . У 8-ми кн. т.5. Велика Жовтнева соціалістична рево-
люція і громадянська війна на Україні (1917-1920).Редкол.: М.І.Супруненко та ін. –
Київ: Наукова думка, 1977. - 582 с.
616. Історія Червоної Армії / Пять лет Красной Армии – Полтавский губком
КП(б)У, 1923. – 77 с.

617. Історія Січових Стрільців. - Воєно-історичний нарис. - Київ: Україна, 1992. - С.135-136.
618. История 44-го артиллерийского полка, 44-й Киевской стрелковой дивизии. - Житомир: Политотдел 44-й стрелковой дивизии, 1928. - 64 с.
619. История 45-й Волынской Краснознаменной стрелковой дивизии. Боевой период. К.: Политотдел 45-й стрелковой дивизии, 1929. - Т.1. 347 с.
620. История гражданской войны в СССР : 1917-1922. В 5-ти т. Москва: Госполитиздат, 1960. - Т. V. - 610 с.
621. Какурин Н.Е., Меликов В.А. Война с белополяками. - Москва: Госвоениздат, 1935. - 520 с.
622. Капустянський М. Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році (Короткий воєно-історичний огляд): У 2-х кн.; Кн.1. Ч.1 і 2. - Львів, 1921. - 88 с. ; Кн.2. Ч.3. - Львів, 1922. - 128 с.
623. Кичий И. Борьба за власть Советов на Правобережной Украине. - Львов, 1986. - 151с.
624. Козельский Б. Шлях зрадництва і авантюри: (петлюрівське повстанство). – Харків: Держвидав України, 1927. - 148 с.
625. Колянчук О. Незабутні могили. - Львів: Основа, 1993. - 48 с.
626. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. - Львів, 1995. - 285 с.
627. Кольцов М. Петлюрівщина. - Петроград, Госиздат, 1922. - 43 с.
628. Комаренко Н.В. Журнал "Літопис революції" (Історіогр. нарис)- Київ: Наукова думка, 1970. - 170 с.
629. Кондуфор Ю. Великий Жовтень на Україні. - Київ: Радянська школа, 1977. - 135 с.
630. Копиленко О. "Сто днів" Центральної Ради. - Київ: Україна, 1992. - 204 с.
631. Королівський С.М., Рубач М.А., Супруненко М.І. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. - Київ: Політвидав, 1967. - Т.1. - 391 с.
632. Кравцевич В. Український державний флот. - Київ: Край, 1992. - 172 с.
633. Кривецький І., Назарук О. Як писати мемуари? - Відень, 1921. - 34 с.
634. Кривецький І. Українська мемуаристика, її сучасний стан і значення. - Кам'янець, 1919. - 32 с.
635. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918-1919 років. - Нью-Йорк, 1966. - 64 с.
636. Кужель Л.Я. Українські табори видання у Польщі (20-ті роки ХХ століття) / Огляд окремих видань та періодики НАН України // Збірник праць науково-дослідницького центру періодики НАН України. - Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. Під ред. М.М.Романюка. - Львів, 1995 - Вип. II. - 424 с.
637. Литвин С. Симон Петлюра у 1917-1926 роках. Історіографія та джерела. – Київ: "Аквілон-Прес", 2000. - 462 с.
638. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана. - Київ: Вид-во Олени Теліги, 2001. - 638 с.
639. Лихолат А.В. Розгром національної контрреволюції на Україні.- Київ: Держполітвидав УРСР 1955. - 662 с.

640. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 рр. - У 3 т. - Прага, 1942-1943. - Т.1. Центральна Рада, Гетьманщина, Директорія. - 1942. - 212 с.; Т.2. Кам'янецька доба. Зимовий похід. - 194. - 232 с.; Т.3. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. - 1943. - 235 с.
641. Макарушка Л. Чортківська офензива // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (Матеріали до історії). - Т.IV. - Вінніпег, 1963. - С. 101-103.
642. Малик А.О. Мемуари учасників визвольних змагань 1917-1920 рр. (За матеріалами української періодики у міжвоєнний період. // Українська періодика : Історія і сучасність. Док. та повідомлення третьої Всеукр. Теор. Конф. 22-23 грудня 1995р. / НАН України, Львів, наук. б-ка ім. В.Стефаніка. Наук.-досл.центр періодика: Редкол. М.М. Романюк (відп. ред.) та ін. - Львів, 1995. - С. 83-85.
643. Мартинець Т. Роззброєння Львівської касарні при вулиці Зиблікевича. 1.11.1918 р. // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (Матеріали до історії). - Т.3. - Вінніпег, 1961. - С. 86-89.
644. Мірчук П. Українсько-московська війна (1917-1919). - Торонто: ЛВУ, 1957. - 80 с.
645. Милюков П.Н. История второй русской революции. - Т.1. - Вып.1. - Противоречия революции. - София: Российское болгарское книжное изд-во, 1921. - 248 с.
646. Минц И. О традициях Красной Армии. - Москва: Главполитуправление ВМФ, 1944. - 39 с.
647. Муратов Х.И. Революционное движение в русской армии в 1917 р. - М., Воениздат, 1958. - 391 с.
648. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. - К.: Укр.письменник, 1993. - 413 с.
649. Найда С.Ф., Наумов В.П. Советская историография гражданской войны и иностранной интервенции в СССР. - М.: Из-во МГУ, 1966. - 269 с.
650. Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. - Прага, 1942. - 372 с.
651. Наумов В.П. Летопись героической борьбы. - М.: Политиздат, 1972 - 269 с.
652. Омелянович-Павленко М. Українсько-польська війна. - Г. - 1929. - 118 с.
653. Олейников А.А. Мемуары как источник изучения борьбы трудящихся против интервентов на Украине. - Киев: Вища школа, 1988. - 134 с.
654. Петлюра С. Статті. - Київ: Дніпро, 1993. - 341 с.
655. Петрів В. Українські збройні сили доби визвольних змагань 1917-1921 рр. // Українська Загальна Енциклопедія . - Т.3. - Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1995. - С.1176-1181.
656. Поліщук С. Гуляйполівський батько. - Коломия, 1925-1926. - 36 с.
657. Полонська-Василенко М. Історія України: У 2 т.- Т.2. - 3-є вид. - Київ:Либідь, 1992. - 606 с.
658. Процес генерала Мирона Тарнавського в 1919р. - Вид. Д.Микитюк, 1976. - 72 с.
659. Рабинович С.Е. Борьба за армию в 1917 г. - М.-Л.: Гос.изд-во, 1930. - 160 с.
660. Радченко Л.О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні. 1917-1920 рр. - Харків, 1996. - 120 с.

661. Разин Е.А. История военного искусства. Т.1-3. - М., 1955-61 гг. Т.1. Военное искусство рабовладельческого периода войны. - 1955.- 560 с. Т.2. Военное искусство феодального периода войны. - 1957. - 654 с. Т.3. Военное искусство мануфактурного периода войны XV-XVII вв. - 1961. - 734 с.
662. Рибалка І.К. Відновлення радянської влади на Україні (1918-1919). - Харків: Обл. вид-во, 1957. - 297 с.
663. Рибалка І.К. Розгром буржуазно-націоналістичної директорії на Україні. - Харків: Вид-во ХДУ, 1962. - 64 с.
664. Риболовлев Є. Відображення в мемуаристиці боротьби більшовиків України за організацію та розвиток фабзавкомів і профспілок, за робітничий контроль у період підготовки соціалістичної революції // Вісник Харківського університету, 1977. - № 153. - С. 23-36.
665. Ростовець М. Скоропадський і скоропадчики. - Саскатун (Канада), 1938. - 40 с.
666. Савчук Б. Збройні Сили України: етапи вічного походу. - Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1992. - 102 с.
667. Санцевич А.В. Джерелознавство з історії Української РСР 1917-1941 - Київ: Наукова думка, 1981. - 206 с.
668. Сідак В.С. Національні спецслужби. 1917-1921 (невідомі сторінки історії): Монографія. - Київ: видавничий дім "Альтернатива", 1998. - 320 с.
669. Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми: Мовою невідомих документів і матеріалів. (Ін-т досліджень модерної історії України, Фондація ім.Симона Петлюри, Філадельфія-США). - Київ: Козаки, 1996. - 122 с.
670. Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914-1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. - Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. - 544 с.
671. Скоровстанський В. Революція на Україні. - 2-е изд. Саратов, 1919. - 151 с.
672. Солдатенков В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. - Київ: Либідь, 1996. - 976 с.
673. Срібняк І. Симон Петлюра на чолі держави та війська. До питання про польсько-українські взаємини 1919-1920 років // Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць Другого конкурсу петлюрознавців України / Упорядження та передмова В.Михальчука. - Київ: Вид-во "Рада". - С. 137-164.
674. Стахів М. Україна проти більшовиків: Нарис з історії агресії совєтської Росії. Кн.1. – Тернопіль. - Ред.вид.відділ упр. по пресі,1992. - 171 с.
675. Стахів М. Україна в добу Директорії УНР: У 7 т. - Нью-Йорк, 1954. Т.1. Власними силами. - 272 с. Т.2. Україна між двома силами. - 248 с. Т.3. Україна між двома силами. - 276 с. Т.4. Директорія і Антанта. - 351 с. Т.5. Директорія і Антанта. - 248 с. Т.6. Криза на всіх фронтах. - 247 с. Т.7. Вихід із кризи. - 432 с.
676. Стефанів З. Українські збройні сили в 1917-1921 рр.: Воєнно-історичний нарис: ч.1.-Коломия, 1935. -123 с.
677. Стрельський В.І. Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму (Навчальний посібник для студентів іст.фак-ту ун-тів УРСР). Київ: Рад.школа, 1958. - 480 с.
678. Стрельський Г.В. Великий Жовтень на Україні у спогадах учасників. - Київ: Вища школа. - 62 с.

679. Стрельський Г.В. Мемуари как источник изучения истории Великого Октября на Украине. - Київ: Вища школа, 1978. - 135 с.
680. Стрельський Г.В. Мемуари як джерело вивчення окремих проблем новітньої історії та джерелознавства // Теоретичні проблеми вітчизняної історії та джерелознавства. (під ред. Алексеева М.А.). - Київ: Вища школа, 1993. - С. 70-96.
681. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1917-1920). - Москва: Наука, 1966. - 453 с.
682. Тарнавський А. Історія 4-го Запорізького Коша ім. полковника Богуна: Історичний матеріал Тов-ва Запорожців. - Львів: ЛЧК. 1931. - 48 с.
683. Тартаковский А.Г. Русская мемуаристика XVIII – первая половина XIX ст. - Москва: Наука, 1991. - 286 с.
684. Теппер (Гордеев). Махно. От “единого” анархизма к стопам румынского короля. - Москва: Молодой рабочий, 1924. - 121 с.
685. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 - березень 1918 рр.). - Київ-Львів: Ін-т українознавства НАН України, 1996. - 371 с.
686. Тинченко Я. Діяльність С. Петлюри за часів першої українсько-радянської війни: грудень 1917-лютий 1918 рр. // Симон Петлюра та українська національна революція. - Київ: МП “Фенікс”, 1993. - С. 51-136.
687. Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. - Ч.1. Біографічно-довідкова. - Київ: Тиражувальний центр УРП, 1995. - 258 с.
688. Удовиченко О. Третя залізна дивізія: Матеріали до історії В УНР: У 2 т. - Нью-Йорк: Червона Калина, 1971. - Т.1. - 263 с.; 1982. - Т.2. - 230 с.
689. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. - Київ: Україна, 1995. - 206 с.
690. Україна в минулому / НАН України, Ін-т Укр. Археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Львів. видання: Відп. ред. Я. Дашкевич. - Київ-Львів, 1996. - 239 с.
691. Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (Матеріали до історії) / Т.1-5. - Вінніпег, 1958-1976. - 670, 200, 230, 291, 100 с.
692. Українська періодика: історія і сучасність. Докум. та повідом. третьої Всеукраїн. наук.-теор. конф. 22-23 грудня 1995 р. / НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. Науково-дослід. центр періодики. Редкол. М.М. Романюк (відп. ред.) та ін. - Львів, 1995. - 290 с.
693. Хрін І. Збаразький курінь // Українська Галицька Армія. Т.4. - Вінніпег, 1962. - С. 279-280.
694. Христю П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920. У 4 т. - Відень, 1921-1922. - Т.1. - Відень, 1921. - 176 с.; Т.2. - Відень, 1921. 204 с.; Т.3. - Відень, 1921. - 160 с.; Т.4. - Відень, 1922. - 192 с.
695. Черноморский А.С. Работа с мемуарами по изучению истории КПСС. - Изд. 2-е испр. и доп. - Москва: Высшая школа, 1965. - 135 с.
696. Чорна книга України. Збірник документів, архівних матеріалів, доповідей, статей, досліджень, есе. Під. ред. Ф.Зуба нова - Київ: Видавнича справа “Просвіта” 1998 р. - 783 с.
697. Чортківська офензива. - Мюнхен: Вид. Братства вояків 1-ї Укр. дивізії УНА, 1953. - 58 с.

698. Шанковський Л. Де були українські полки австрійської армії при кінці світової війни? // Українська армія в боротьбі за державність. - Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. - С. 85-105.
699. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність.-Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. - 317 с.
700. Шаповал М. Велика революція українська визвольна програма: (Виклад в Америці). - Прага: Вільна спілка, 1927. - 324, VII с. - на обл.. 1928.
701. Шерман И.Л. Советская историография гражданской войны в СССР (1920-1931гг.) - Харьков: Из-во ХГУ, 1964. - 340 с.
702. Щусь О.Й. Всеукраїнські військові з'їзди. - Київ: Наукова думка, 1992. - 86 с.
703. Эйдман Ф., Мешков В. Армия в 1917 г. - Москва-Ленинград: Гос. Изд-во, 1927. -107 с.
704. Юрчук В. Діяльність М.В.Фрунзе на Україні. - Київ: Держполітвидав УРСР, 1952. - 138 с.
705. Якимович Б. Збройні Сили України. Нарис історії. - Львів: Варта,1996. - 360 с.
706. Якупов Н. Борьба за армию в 1917 г. - Москва, 1975. - 294 с.

Автореферати дисертацій

707. Гаврилюк Г.І. Українська військова політика в 1917-1918 рр. Автореф. дис. канд. іст. наук.: 07.00.01 / Харків. держ. ун-т. - Харків, 1998. - 17 с.
708. Парчева Л.П. Політична конференція та збройна боротьба Росії з Україною (1917 – початок 1918 рр.). - Автореф. дис. д-ра іст. наук: 07.00.09 / Львів. держ. ун-т. - Київ, 1995.
709. Горелов В.І. Військово-політична діяльність П.Скоропадського та його роль у створенні Збройних Сил Української Держави (серпень 1886-грудень 1918 рр.) Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. держ. ун-т. - Київ, 1991. - 20 с.
710. Дмитриенко М.Ф. Большевистские листовки Украин?, как исторический источник: Автореф. дис. д-ра истор. наук: 07.00.09 / Київ. держ. ун-т. - Київ, 1989. - 33 с.
711. Задунайський В.В. Збройні Сили УНР: Автореф. на здоб. Ст. Канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький держ. Ун-т. - Донецьк, 1995 - 27 с.
712. Зінкович Л.В. Розпад російської армії та українській військовий рух в умовах національної революції на Україні (березень 1917 - лютий 1918 рр.): Автореф. дис. канд-та іст. наук: 07.00.01 / Київ. держ. ун-т - Київ, 1995. - 24 с.
713. Зінкевич Р. Діяльність українських політичних партій серед армій і тилових гарнізонів Південно-Західного і Румунського фронтів (лютий 1917- січень 1918 рр.): Автореферат дисертації кандидата історичних наук. - Львів, 1995. - 22 с.
714. Макарчик О.Л. Солдатські виборні органи та їх участь у демократизації російської армії на Україні (березень 1917-лютий 1918 рр.): Автореферат дисертації кандидата історичних наук. - Львів, 1995. - 19 с.

Іноземні праці

715. Chamberlin W.H. The Russian Army 1914-1917. - New York, 1935.
716. Knox A. With the russian Army 1914-1917. - New York, 1921.
717. Legras L. Memories de Russie. - Paris-Pavot, 1921.
718. Pidhainy Oleh, Pidhainy Olexandra I. The Ukrainian Republic in the Great East European Revolution A.Bibliography R. Preface by M.Mladenovic. Mc. Gill University. New Rewriew Books. Toronto-NewYork, 1971.
719. Pipes. R. The Formation of the Soviet Union. Communizm and Nationalizm 1917-1923. - Harvard University Press, 1954.
720. Procnic A. Obrona Lwywa od 1 do 20 listopada 1918. - Zamosc, 1919. - 525 s.
721. Sulivant R. Soviet Polities and the Ukraine 1917-1952. - London, 1962.